

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

II. ABDÜLHAMİT DEVRİ EĞİTİM İSLAHATLARININ SİVAS'A YANSIMASI (1876-1909)

Yüksek Lisans Tezi

Derya KILIÇ

Sivas
Temmuz 2019

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

II. ABDÜLHAMİT DEVRİ EĞİTİM İSLAHATLARININ SİVAS'A
YANSIMASI (1876-1909)

Yüksek Lisans Tezi

Derya KILIÇ

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe YANARDAĞ

Sivas
Temmuz 2019

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Tarih Ana Bilim Dalı
Tezin Başlığı : II. Abdülhamit Devri Eğitim Islahatlarının Sivas'a
Yansıması (1876-1909)
Savunma Tarihi : 11.07.2019
Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Ayşe YANARDAĞ

Unvanı - Adı Soyadı

Jüri Başkanı : Dr. Öğr. Üyesi Ayşe YANARDAĞ

Üye : Prof. Dr. Hasan YÜKSEL

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA

İmza

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Derya KILIÇ tarafından hazırlanan II. Abdülhamit Devri Eğitim Islahatlarının Sivas'a Yansıması (1876-1909) başlıklı tez, kabul edilmiştir./..../.....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orjinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dâhil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

31./07/2019

Derya KILIÇ

ÖN SÖZ

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti 19. Yüzyılda dağılma sürecine girmiş olup devleti kurtarmak için genel olarak siyasi, hukuki, eğitim, ekonomik vesaire birçok alanda ıslahatlar yapmıştır. Çalışma bu genel ıslahatların özel bir alanını oluşturan II. Abdülhamit Devri eğitim ıslahatlarını incelemiştir. Çalışma biraz daha özele inerek sadece II. Abdülhamit Devri ile sınırlı kalmamış bu ıslahatların Sivas'a yansımalarını incelemiştir. II. Abdülhamit Devri Eğitim Islahatlarının Sivas'a Yansıması (1876-1909) başlıklı tez çalışmasında, Osmanlı Devleti'nin eğitim konusunda geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tanzimat Öncesi dönemde başlayan ıslahatlar hareketleri II. Abdülhamit devrine kadar ilerleme göstermiştir. Ancak ne kadar ilerleme olsa da devletin geneline yayılmadığı için eksik kalmıştır. II. Abdülhamit döneminde eğitim ıslahatları kendinden önceki dönemlere göre daha kapsamlı çalışmalar yapılarak devletin her tarafında uygulanacak programlar kaleme alınmıştır. Nitekim Sivas vilayetinde de eğitim hususunda birtakım uygulamalar pratiğe dökülmüş ve sınırlı mali olanaklarla da olsa gelişme kaydedilmiştir.

Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yararlanılmış, Sivas Vilayeti salnameleri ve Maarif Nezareti'nin salnameleri ve bunların dışında konu ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili daha birçok telif eser kullanılmıştır.

Çalışmanın her aşamasında fikirlerimi önemseyerek desteklerini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ayşe YANARDAĞ'a ve aileme teşekkür ederim.

Derya KILIÇ

SİVAS 2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	v
TABLO LİSTESİ	vii
ÖZET	ix
ABSTRACT	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	9
OSMANLI EĞİTİMİNE GENEL BAKIŞ	9
1.1. Klasik Dönemde Eğitim Kurumları.....	9
1.1.1. Sıbyan Mektebi	9
1.1.2. Enderun.....	11
1.1.3. Medrese	12
1.2. Tanzimat Öncesi (1773-1839 Yılları Arasında).....	18
1.2.1. İlköğretim ve Ortaöğretim	21
1.3. Tanzimat Dönemi (1839-1876 Yılları Arasında)	24
1.3.1. İlköğretim	27
1.3.2. Ortaöğretim.....	31
1.3.2.1. Rüştiye	31
1.3.2.2. İdadi	35
1.3.2.3. Sultani	38
1.3.3. Yükseköğretim.....	41
1.3.3.1. Darülfünûn	41
1.3.3.2. Darülmuallimin.....	46
1.3.3.2.1. Darülmuallimin-i Rüşdiye	48
1.3.3.2.2. Darülmuallimin-i Sıbyan	49
1.3.3.2.3. Darülmuallimin-i İdadi	50
1.3.3.3. Darülmuallimat.....	50
1.3.4. Mesleki ve Teknik Eğitim ile Diğer Yüksekokullar	52
1.3.5. Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları.....	57
1.3.5.1. Azınlık Okulları.....	59
1.3.5.1.1. Rum Okulları	59

1.3.5.1.2. Ermeni Okulları	60
1.3.5.1.3. Yahudi Okulları	63
1.3.5.2. Yabancı Devlet Okulları.....	64
1.3.5.2.1. Katolik Okulları	65
1.3.5.2.2. Protestan Okulları	66
İKİNCİ BÖLÜM	69
II. ABDÜLHAMİT DEVRİ EĞİTİMİNE GENEL BAKIŞ.....	69
2.1. Merkez ve Taşra Maarif Teşkilatı.....	71
2.2. İlköğretim	74
2.3. Ortaöğretim.....	82
2.3.1. Rüştîye	82
2.3.2. İdadi	86
2.4. Yükseköğretim.....	93
2.4.1. Darülfünun-u Şahane	93
2.4.2. Darümuallimin.....	97
2.4.3. Darümuallimat.....	103
2.5. Mesleki ve Teknik Eğitim ile Diğer Yüksekokullar	106
2.5.1. Mekteb-i Hukuk-u Şahane	106
2.5.2. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane.....	111
2.5.3. Mülkiye Baytar Mektebi	114
2.5.4. Ticaret Mektebi	115
2.5.5. Sanayi-i Nefise Mektebi.....	117
2.5.6. Aşî Memurları Mektebi.....	119
2.6. Sağır, Dilsiz ve A'mâ Mektebi	119
2.7. Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları.....	122
2.7.1. Azınlık Okulları.....	128
2.7.1.1. Rum Okulları	128
2.7.1.2. Ermeni Okulları.....	130
2.7.1.3. Yahudi Okulları.....	132
2.7.2. Yabancı Devlet Okulları	133
2.7.2.1. Katolik Okulları	135
2.7.2.2. Protestan Okulları.....	136

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	139
SİVAS'TA EĞİTİME GENEL BAKIŞ.....	139
3.1. Sivas'ta Maarif Teşkilatı.....	140
3.2. Sivas'ta Eğitime İlişkin Durum Tespiti ve Öneriler.....	142
3.3. İlköğretim.....	148
3.4. Ortaöğretim	155
3.4.1. Rüştüye.....	155
3.4.1.1. Mülki Rüştüye Mektebi	155
3.4.1.2. Askeri Rüştüye Mektebi	159
3.4.1.3. Kız Rüştüye Mektebi	162
3.4.2. İdadi.....	165
3.5. Mesleki ve Teknik Eğitim.....	171
3.5.1. Darülmuallimin	171
3.5.2. Sanayi Mektebi	174
3.6. Medrese.....	176
3.7. Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları	181
3.7.1. Azınlık Okulları	181
3.7.2. Yabancı Devlet Okulları.....	184
3.8. Matbaa ve Gazete	194
3.9. Kütüphane	198
3.10. Mali Meseleler.....	200
SONUÇ.....	207
KAYNAKLAR.....	211
ÖZ GEÇMİŞ.....	233

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
agt.	: Adı geçen tez
ABCFM	: American Board of Commissioners for Foreign Missions
A.DVNS.MTAN.d	: Divan-ı Hümayun Sicilleri Meclis-i Tanzimat Defterleri
A. DVN. MKL	: Sadaret Divan Mukavelenameler
A. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A. MKT. NZD	: Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Bâb-1 Âli Evrak Odası
BEO. AYN. d	: Bâb-1 Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. İD.	: Dâhiliye İdare Evrakı
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Şifre Kalemi
DH. MKT.	: Dâhiliye Mektubi Kalemi
DH. TMIK. S.	: Dâhiliye Islahat
DH. TMIK. M.	: Dâhiliye Muamelat
DUİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
HR. SYS	: Hariciye Nezâreti Siyasî
HR. HMŞ. İŞO.	: Hariciye Nezareti İstişare Odası
İ.DH.	: İrade Dâhiliye
İ.HR	: İrade Hariciye

İ. MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ. MVL	: İrade Meclis-i Vâlâ
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MEBİA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	: Sayfa
R	: Rebiülahir
SVS	: Salname-i Vilayet-i Sivas
SNMU	: Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Y. A. HUS	: Yıldız Hususî Maruzat Evrakı
Y. PRK. DH.	: Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. UM.	: Yıldız Umumi
Y. PRK. PT.	: Yıldız Posta Telgraf Nezareti Maruzatı
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Za	: Zilkade

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Abdülhamit'in Devraldığı Eğitim Mirası ve İlk Gelişmeler 1876 – 1895..	71
Tablo 2. Osmanlı Devleti'nde Usûl-i Cedide ve Usûl-i Atıka Okullarının İllere Göre Sayısal Durumu	80
Tablo 3. İptidai Mekteplerinin Ders Programı (1904)	81
Tablo 4. Taşrada Bulunan Bazı İdadiler, Öğretmen ve Talebe Sayıları.....	92
Tablo 5. Taşrada Bulunan Darümuallimler, Öğretmen ve Talebe Sayıları (1900).	102
Tablo 6. Sivas Vilayeti Sancak ve Kazaları	139
Tablo 7. Sivas Sancağına Bağlı Kazalardaki Maarif Meclisi ve Görevlileri.....	141
Tablo 8. Sivas Merkezinde Bulunan İptidai Mektepleri (1884)	149
Tablo 9. Şehir ve Kaza İptidaileri Ders Programı.....	150
Tablo 10. Köy İptidaileri Ders Programı.....	151
Tablo 11. Sivas Maarif İdaresi'nde Bulunan Kitap ve Risalenin Miktarı.....	152
Tablo 12. Sivas Vilayeti Merkez ve Kazalarında Bulunan Sıbyan Mektepleri (1884)	154
Tablo 13. Sivas Mekteb-i Rüştîye-i Mülkiye'nin Ders Programı.....	156
Tablo 14. Yenihan Kasabası Müslim ve Gayrimüslim Nüfus Miktarı	158
Tablo 15. Sivas Askeri Rüştîye Mektebi Memur, Muallimin ve Hademe Miktarı (1884)	160
Tablo 16. Sivas Askeri Rüştîye Mektebi Talebe Sayısı	161
Tablo 17. Sivas Kız Rüştîyesi Ders Programı	163
Tablo 18. Sivas İdadi Mektebi Ders Programı	165
Tablo 19. İptidai Muallimleri Yetiştiren Taşra Darümuallimlerinin Müfredatı (1900)	172
Tablo 20. Sivas Darümuallimin Dersleri ve Dersleri Verecek Muallimler (1909)	173
Tablo 21. Sivas Vilayetinde Sancak ve Kazalarda Bulunan Medreselerin Sayıları	177
Tablo 22. Sivas Sancağı Merkezinde ve Kazalarında Bulunan Medreseler (1903).	178
Tablo 23. Sivas Vilayeti Merkez ve Merkeze Bağlı Kazalarda Bulunan Gayrimüslim Sıbyan Mektepleri.....	182
Tablo 24. 19. Yüzyılda Sivas Sancağında Bulunan Gayrimüslimlere Ait İlkokul, Talebe ve Öğretmen Miktarı.....	182
Tablo 25. Yabancı Devletlerin Açmış Oldukları Mektepler (1903).....	186

Tablo 26. Basımına İzin Verilmeyen Ermenice Kitap ve Risale (1894)	192
Tablo 27. Sivas Sancağı ve Kazalarında Bulunan Kütüphaneler	199
Tablo 28. Sivas Vilayeti Maarif Masrafları (1896)	203
Tablo 29. Sivas Vilayetinin Maarif İdaresi Masrafları (1896).....	203

ÖZET

II. Abdülhamit Devri Eğitim İslahatlarının Sivas'a Yansıması (1876-1909) başlıklı tez çalışmasının amacı II. Abdülhamit döneminde eğitim alanında yapılan ıslahatları ve bu ıslahatların Sivas'ta uygulanıp uygulanmadığını ve uygulamada ortaya çıkan olumlu ve olumsuz olguları açıklamaya çalışmaktır.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, niçin eğitimde ıslahata ihtiyaç duyulduğunu açıklamak amacıyla, II. Abdülhamit devri öncesi eğitimin ne durumda olduğu genel olarak incelenmiştir. Klasik dönemin başlıca eğitim kurumları olan sıbyan mektebi, medrese ve enderun genel hatlarıyla anlatılmıştır. Devletin içinde bulunduğu askeri kayıplar beraberinde yaşanan ekonomik sıkıntılar devletin eğitim sistemini de etkilemiştir. Bu sebeple ıslahat yapılması ihtiyacı doğmuştur. Batı karşısındaki tutumun değişmesiyle çeşitli kültür unsurlarının bilinçli bir şekilde alınmaya başlandığı Lale Devri'nde Avrupa ülkelerine elçiler gönderilmiş, ticaret, kültür ve sanat hayatı gelişmiştir. Sosyal ve kültürel atılımlar reformlara olanak sağlamış ve ordunun güçlendirilmesi için çağdaş askeri bilgilere sahip subaylara ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda yabancı uzmanlardan faydalanılmıştır. Böylece eğitimin ilk olarak askeri kısmı ıslah edilmiş ve askeri okullar açılmıştır. Fakat bunların yeterli olmamasından ötürü Tanzimat döneminde ilk, orta ve yükseköğretim düzeyinde sınıflamaya gidilerek eğitimin daha sistemli olması sağlanmıştır. Mesleki ve teknik okullar ile azınlık ve yabancı okullarının genel eğitim durumu da anlatılmıştır.

İkinci bölümde II. Abdülhamit devrinde eğitim alanında yapılan ıslahatlar ve bu bağlamda açılan yeni okullar incelenmiştir. İlk, orta ve yükseköğretim ile mesleki ve teknik okullar, azınlık ve yabancı okulların genel eğitim durumu açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise daha özele inerek II. Abdülhamit devrinde eğitim ıslahatlarının Sivas'ta uygulanışı incelenmiştir. Sivas o dönemde vilayet olup dört sancaktan oluşmaktadır. Bu sancaklar Sivas, Amasya, Tokat, Şark-î Karahisar sancaklarıdır. Burada sadece Sivas Sancağı ve bu sancağa bağlı kazalar sözkonusudur. Öncelikle Sivas ve kazalarında maarif teşkilatının kurulması ve halkın eğitime bakışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonrasında Sivas'ta öteden beri

mevcut olan okullarla birlikte yeni açılan bütün okullar incelenmiştir. Sivas'ta açılan okullar ilk ve orta dereceli olup bunun dışında eğitim ve kültür hayatını ilgilendiren kütüphane, matbaa, gazete gibi kurumlar da incelenmiştir. Ayrıca eğitim ile ilgili mali meseleler bu bölümde belgelerin izin verdiği kadar açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise elde edilen bilgi ve tecrübeler dayanılarak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamit, ıslahat, eğitim ıslahatı, Sivas'ta eğitim.

ABSTRACT

The aim of the thesis titled “Reflection of Education Reforms in Sivas During The Reign of Abdülhamit II (1876-1909) is trying to explain the reforms in the field of education during the reign of Abdülhamit II and whether they were applied in Sivas and the positive and negative cases that arose in practice.

In the first part of the study, which consists of three parts, in order to explain why reforming was needed in education, the state of education before the reign of Abdülhamid II was examined in general. The primary education institutions of the classical period, the Ottoman primary school (Sıbyan mektebi) and the special school in Otoman Palace (Enderun) are explained in general terms. The military losses of the state and the economic problems that accompanied it also affected the education system of the state. For this reason, the need for reform was born. In the Tulip Era (Lale Devri), where various cultural elements began to be taken in a conscious way with the change of attitude towards the West, ambassadors were sent to European countries, so trade, culture and art life developed. Social and cultural breakthroughs allowed reforms, and officers with modern military knowledge were needed to strengthen the army. In this context, foreign experts were utilized. Thus, firstly the military part of the education was reformed and military schools were opened. However, due to their inadequacy, it was ensured that education was more systematic by going to the classification at the level of primary, secondary and higher education in the Tanzimat period. The general educational situation of vocational and technical schools, minority and foreign schools was also explained.

In the second part II. Reforms in the field of education during the reign of Abdulhamid II and new schools opened in this context were examined. The general education level of primary, secondary and higher education, vocational and technical schools, minority and foreign schools were tried to be explained.

In the third part, more specially the application of educational reforms in Sivas during the reign of Abdülhamit II was examined. At that time Sivas was a province consisting of four districts. These districts were Sivas, Amasya, Tokat and Şark-ı Karahisar. Only Sivas district and towns related to this district were mentioned here. First of all, the establishment of education organization in Sivas and its towns

and the public's view on education were tried to be put forward. Afterwards, all the newly opened schools in Sivas together with the existing schools were examined. The schools opened in Sivas were primary and secondary schools, and also institutions such as libraries, printing houses and newspapers concerning education and cultural life were examined. In addition, financial issues related to education were tried to be explained as much as the documents allow. In the conclusion part, a general evaluation was made based on the knowledge and experience obtained.

Keywords: Abdülhamit II, reform, education reform, education in Sivas.

GİRİŞ

İnsan varolduğundan beri şu veya bu şekilde en ilkel toplumlardan günümüze gelene kadar eğitime ihtiyacı duymuştur. Sosyolojik sınıflama dikkate alındığında ilkel avcı toplayıcı denilen topluluklarda dahi eğitim sözkonusudur denilebilir. Zira en azından beslenme ve barınma ihtiyacı ister istemez basit düzeyde bilgi ve eğitim ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Günümüze gelene kadar ise insanın gelişmesine bağlı olarak eğitim gelişmiş ve karmaşıklaşmıştır. Özellikle 19. Yüzyıldan itibaren sanayileşme ve milli devletlerin ortaya çıkışı, eğitimi kendi içerisinde karışık uzmanlık alanlarına ayırmış ve girift hale getirmiştir. Bu karmaşıklık ve giriftliğin yanısıra eğitim merkezî bir hale gelmiştir. Milli devletler merkezî bir anlayışın sonucu olarak eğitim ve kültür hayatını denetlemeye başlamışlardır¹.

Türk toplumu da tarih sahnesine çıktığından beri eğitime ihtiyaç duymuştur. Nitekim Türklerin bilinen en eski yazılı eserleri olan Göktürk abidelerinin verdiği bilgi ve nasihatlerin² eğitim açısından önemi inkâr edilemez. Türkler İslam dinine girdikten sonra da İslam dininin bilim ve eğitime önem vermesi nedeniyle çeşitli kurumlar oluşturmuşlardır. Bu kurumlardan özellikle medreseler gelişerek Osmanlı Devleti'ne intikal etmiştir. Osmanlı Devleti'nde bazı düzenlemeler yapılan medreseler kendi çağının en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde ihtiyacını karşılamıştır. Çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin klasik dönemdeki eğitim kurumları ve bozulmalar hakkında bilgi verilmesi sonraki bozulma ve ıslahatlar sürecini açıklayabilmek bakımından faydalı görülmüştür. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumlarının bozulması meselesini burada genel bir bakışla değerlendirmekte fayda olabilir. Aslında bozulma daha ziyade dünyanın değişmesiyle ilgili denilebilir. İnsanın varlığını devam ettirmesinin araçlarından biri olan çeşitli kurumlar kurma ihtiyacı ve bu bağlamda eğitim kurumlarının da insanın değişme ihtiyacı sebebiyle zamanla değişmesi gerekebilir. Değişim bazen o toplumun kendi iç dinamikleri sebebiyle ortaya çıkarken bazende toplumun dışından başka dinamiklerin etkisiyle ortaya çıkabilir. Bu

¹ Ayşe Yanardağ, "Osmanlı Devleti'nde Islahatlar Bağlamında Muska ve Falcılıkla Mücadele Örnekleri", *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2018, Yıl 30, Sayı 117, s. 111.

² Yahya Akyüz *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2007*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007, s. 11-13.

değişme zorunluluğu bazen bozulma olarak dahi adlandırılabilir. Özellikle toplumsal zihniyet değişimlerin getirdiği siyasal değişim bazen bozulma olarak düşünülebilir³. Bu biraz da göreceli bir durumdur.

İşte Osmanlı Devleti'nin gerileme ve bozulma meselesini dünyanın değişmesiyle ilişkilendirmek bütüncül bir yaklaşım sergilemek faydalı görülmektedir. Osmanlı Devleti için genellikle vurgulanan bir husus olan kurumlarının bozulması şüphesiz sadece dünyanın değişmesiyle ilgili değildir. Kendinden kaynaklanan bozulmalar da yaşanmıştır ki bunlar mevcut düzenlemelere uyulmaması, rüşvet, yolsuzluk, adam kayırma, ekonomik sıkıntılar, merkezi otoritenin zayıflaması, vb. gibi olgulardır.

Hızlı bir yapısal değişim geçiren Yeniçağ dünyasının koşullarına uyma gerekliliği Osmanlı Devleti'nde görülen değişimde rol oynamıştır⁴. Avrupa'nın Rönesans, Reform, Aydınlanma süreçlerini yaşaması eğitim ve bilim anlayışını değiştirmesi Osmanlı Devleti'nin kendi dışındaki dinamikler olup onu olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuzluklar öncelikle askeri alanda başarısızlıklar ve toprak kayıpları şeklinde kendini göstermiştir. Zira Avrupa değişen bilim ve eğitim anlayışı neticesinde ekonomik, askeri ve teknolojik üstünlüğü ele geçirerek Osmanlı'ya saldırdığında Osmanlı gerileme sürecine girmiştir. Bu gerileme sürecini Osmanlı sorgulamaya başlamıştır.

Bu sorgulama ister istemez karşısındaki rakibini gözlemlemeyi gerektirmiştir. Osmanlı Devleti 1699 Karlofça'dan sonra Avrupa'yı ve Rusya'yı gözlemlerken fikir hayatında çalkantılar yaşamıştır. Osmanlı aydını içinde bulunduğu mekân ve zamanı başka bir bilinçle görmeye, dünya tarihini ve coğrafyasını tanımaya başladıkça Osmanlı okuryazarları arasında farklı bir aydın zümre ortaya çıkmıştır⁵. Devletin dağılmaya gittiğini gören Osmanlı devlet adamları ve aydınlar o güne kadar genellikle askeri alan ve askeri eğitimde yapılan ıslahatların yeterli olmadığını görmüşler ve Avrupa'daki yeniliklere benzer başka yenilikler yapmaya başlamışlardır.

³ Bu konu hakkında Bkz. Samuel Huntington, "Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma", Çeviren Ergun Özbudun, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, Yıl 1966, s. 55-107.

⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 14.

⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 14-16.

Ancak 19. Yüzyıla gelindiğinde eşitlik, özgürlük, milliyetçilik fikir akımları ve azınlık isyanları Osmanlı Devleti'ni daha hızlı bir çöküntüye götürmeye başlamıştır. Bu nedenle 18. yüzyıl aydını Avrupa'yı fikir çalkantıları içinde gözlemler ve yenilikleri daha dar alanda yaparken 19. yüzyıl aydınları ise 18. Yüzyılın aydınlarına göre bir ölçüde daha bilinçli ve programlı olmuşlardır⁶. Kendi iç ve dış dinamiklerinin etkisiyle 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilan etmişler ve askeri, siyasi, ekonomik, hukuki, kültürel birçok alanda Avrupa gibi güçlenmek ve devleti kurtarmak için ıslahatlar yapmışlardır. Öncelikle merkezi otoriteyi kurmak ve devleti yıkılmaktan kurtarmak Osmanlı'nın acilen çözüme kavuşturması gereken sorunu olmuştur. Ayrıca Osmanlı Avrupa'da ortaya çıkan fikir akımlarının kendisini etkilemesinin bir yansıması olarak merkezîyetçi bir devlet anlayışına yönelmiştir.

Tanzimat Fermanı'nda eğitime dair doğrudan bir ifade olmamakla birlikte eğitim alanında yapılanlar Osmanlı ıslahatlarının en dikkat çekenlerindedir. Bu nedenle çalışmanın birinci kısmında Osmanlı'nın klasik dönemi eğitime ve ilk eğitim ıslahatlarına kısa bir yer verilmiş, Tanzimat dönemi eğitime genel bakış ise daha geniş bir yer kaplamıştır. ıslahatların devamı olan ve çalışmanın asıl konusu olan II. Abdülhamit devri ıslahatları kendinden önceki Tanzimat'ın bir devamı olduğu düşüncesi, süreç odaklı bakış ve eğitimin karmaşıklaşması bu genişliğin temel sebebidir. Ayrıca önceki döneme geniş yer verilmesi eğitim ıslahatlarına bir bütün olarak bakmayı kolaylaştıracağı düşünülmüştür. Bu dönemde hem Osmanlı Devleti'nin hem de azınlık ve yabancı devletlerin açtıkları okullara çalışmada yer verilmiştir. II. Abdülhamit devrinde eğitime verilen önem artmış, kendinden önceki dönemlere göre daha kapsamlı çalışmalar yapılarak devletin her tarafında uygulanacak programlar kaleme alınmıştır. Okul sayısında gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Bununla birlikte devletin eğitimi ülkenin her yerine yayma politikası beraberinde sorunları getirmiştir. Çünkü devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar eğitimi verimli hale getirecek kadroları, materyali temin etmede yeterli olmamıştır. Sivas örneğinde de ilgili bölümde anlatıldığı üzere eğitimin geliştirilmesine yönelik politikalara rağmen kısıtlı mali durum eğitim gelişmesinin önünde engel teşkil etmiştir.

⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 29.

II. Abdülhamit Devri Eğitim İslahatlarının Sivas'a Yansıması (1876-1909) başlıklı bu tez çalışmasının amacı II. Abdülhamit döneminde eğitim alanında yapılan ıslahatları hem genel hem de özel anlamda açıklamaktır. Genel anlamda eğitim ıslahatları ikinci bölüm başlığı altında genellikle çeşitli telif çalışmalardan yararlanarak açıklanmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamit Dönemi eğitim çalışmaları genel olarak yapılmış olup özele inen çalışmalara pek rastlanmaz. II. Abdülhamit dönemi eğitim ile ilgili birçok çalışma mevcut olup konu ile ilgili bazı çalışmalar şöyledir;

Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*⁷ isimli eseri eğitim tarihi çalışmalarında başvurulacak ilk kaynak olup içerik yönünden en kapsamlı eserdir. Yazar eserin bölümlerini Tanzimat, Meşrutiyet vs. bölümlere ayırdığı gibi her bölümün içinde mekteplerle ilgili malumatı vermiştir. Yazar yeri geldikçe kendi fikirlerini ifade etmekten çekinmemiştir. Bayram Kodaman Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi⁸ isimli eserinde Tanzimat'tan önceki ve Tanzimat dönemindeki eğitimin genel durumu hakkında bilgilendirme yaptıktan sonra II. Abdülhamit dönemi maarif teşkilatını merkez ve taşra düzeyinde anlatmıştır. Devamında sıbyan, rüştiye, idadi, sultanileri ve öğretmen meselesi ile mali kaynakları ayrıntılarıyla anlatmıştır. Yeri geldikçe görüşlerini belirten yazar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan arşiv belgelerine ve salnamelere başvurarak dönemin eğitim sistemini sunmuştur. Taceddin Kayaoğlu tarafından çevirisi yapılan Mahmud Cevâd İbnü's Şeyh Nâfi'nin, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı –XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*⁹ – isimli eseri Maarif nazırlarının dönemlerinde yaşanan eğitim gelişmelerini belgeleri ile birlikte sunması bakımından bu dönemin ayrıntılı eserlerindedir. Yahya Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi*¹⁰ adlı eseri eğitim tarihi açısından en kapsamlı eserlerden biridir. Yazar ilk Türk devletlerinin eğitim hayatından başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar eğitimde yaşanan gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Her dönemin özelliklerini sıralayarak, idari teşkilatlanma ve öğretim düzeyinde eğitim hakkında bilgiler vermiştir ve yine her

⁷ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, C. I-II, III-IV, İstanbul 1977.

⁸ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

⁹ Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye ve Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

¹⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2007*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007.

dönemin eğitime katkısı olan şahıslarını tanıtmıştır. Aziz Berker, Türkiye’de İlk Öğretim¹¹ isimli eserinde Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi ilköğretimde yaşanan gelişmelerini genelden özele bir anlatım tarzıyla işlemiştir. Bunu yaparken Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan arşiv belgelerine sıklıkla başvurarak yazdıklarını temellendirmiştir. Faik Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış¹² isimli eserinde klasik dönemdeki eğitim kurumları hakkında bilgi verdikten sonra öğretim düzeyinde yaşanan gelişmeleri aktarmıştır. Dönemin gazetelerinden faydalanmış, ayrıca işlediği dönemleri şemalaştırarak özetlemiştir. Hasan Ali Koçer, Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi¹³ eğitim tarihi açısından yazılmış diğer önemli bir eserdir. Dönemin eğitimcileri ve okulları genel hatlarıyla verilmiştir. Necdet Sakaoğlu’nun Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi¹⁴ isimli eseri, Türklerde eğitimden başlayarak Osmanlı Devleti’nde ve Cumhuriyet döneminde yaşanan gelişmeleri kaydetmiştir. Fotoğraflarla, tablolarla görsel zenginlik sağlamış ve düşüncelerini de yer yer belirtmiştir. Selçuk Akşin Somel’in Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)¹⁵ isimli eserinde taşrayı, mali sorunları ayrıntılarıyla açıklayarak, yeni açılan okullar hakkında gerekli bilgiyi vermiş ve tablo, harita ve sayısal değerleri kullanarak eserini zenginleştirmiştir. Azınlık ve yabancı okullar hakkında faydalanılması gereken eserlerden biri Şamil Mutlu’nun Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları¹⁶ isimli eseridir. Yazar yabancı okullarla ilgili kanun ve nizamnameler hakkında bilgi vermiş ve sonra Osmanlı Devleti’nde okul açan devletleri tek tek ve ayrıntılarıyla vermiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine dayanarak eserini sağlam bir zemine oturtmuş ve tablolaştırarak da görsel bir sunum yapmıştır. Hidayet Vahapoğlu’nun Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları¹⁷ isimli eserinde yazar kavramların tanımını yaparak işe başlamıştır. Gayrimüslim ve yabancıların açtıkları okullar ve bu

¹¹ Aziz Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1945.

¹² Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Yayınları, Ankara 1964.

¹³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

¹⁴ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

¹⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839- 1908) – İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

¹⁶ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁷ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.

okulların hukuki durumlarını göz önüne sermiş ve dönemsel olarak yaşananları sıralamıştır.

Çalışmada kullanılan tez çalışmalarından M. Arzu Nurdoğan'ın Osmanlı Modernleşmesi ve İlköğretim¹⁸ isimli tez çalışması kapsamlı olarak hazırlanmış en önemli çalışmalardandır. Tanzimat öncesi ve sonrasındaki ilköğretimi, sonrasında yaşanan değişim dönüşümü, merkez ve taşra idaresindeki bürokratikleşme sürecini, mali kaynakları ayrıntılarıyla anlatmıştır. Ayşegül Altınova, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri¹⁹ isimli tez çalışmasında maarif teşkilatı hakkında bilgilendirme yaptıktan sonra rüşdiye mekteplerini kendi içinde alt başlıklara ayırarak ayrıntılı şekilde sunmuştur. Fatih Demirel de Mekteb-i İdâdî²⁰ isimli tez çalışmasında idadi mekteplerini kendi içinde alt başlıklara ayırarak sunmuştur.

Sivas ile ilgili çalışmalarda ise Ebubekir S. Yücel'in Salname-i Vilayet-i Sivas²¹ isimli eseri Sivas salnamelerinin transkript edilmesiyle ortaya çıkmış olup Sivas ile ilgili çalışma yapacaklara yol göstermesi açısından önemlidir. Yine Sivas ile ilgili bir çalışma Nurettin Birol'a ait olup XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim- Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri²² ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri²³ isimli makaleleri ile Birol, Sivas'ta eğitimi, belgelere, salnamelere dayanarak sayısal ifadelerle ve tablolaştırarak sunmuştur. Bunların dışında konu ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili daha birçok telif eser kullanılmış olup bilimsel kriterlere uygun olarak dipnot ve kaynakçada yeri geldikçe verilmiştir.

Çalışmada Sivas özelinde bu ıslahatların uygulanıp uygulanmadığı veya nasıl uygulandığı, olumlu olumsuz olguları veya sonuçları tarihsel bir bakışla ortaya

¹⁸ M. Arzu Nurdoğan, Osmanlı Modernleşmesi ve İlköğretim (1869-1922), Doktora Tezi, İstanbul 2005.

¹⁹ Ayşegül Altınova, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, Doktora Tezi, Ankara 2010.

²⁰ Fatih Demirel, Mekteb-i İdâdî, Doktora Tezi, Erzurum 2010.

²¹ Ebubekir S. Yücel, *Salname-i Vilayeti Sivas*, C. 2, 3, Buruciye Yayınları, Sivas 2008.

²² Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007) C. 1*, Sivas 2007.

²³ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 24, Erzurum 2004.

koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda cevaplanmaya çalışılan sorular şöyledir; II. Abdülhamit devrinden önce eğitimin genel durumu nedir ve eğitim alanında yenilik olarak neler yapılmıştır? II. Abdülhamit devrinde eğitimin genel durumu nedir, neden ıslahata ihtiyaç duyulmuştur ve ıslahat olarak neler yapılmıştır? II. Abdülhamit devri eğitim ıslahatlarının genel özellikleri nedir? II. Abdülhamit devrinde yapılan ıslahatlar Sivas'ta da uygulanmış mıdır, uygulandıysa neler yapılmıştır? Sivas'ta halkın eğitime bakışı nasıldır? Sivas'ta eğitime katkısı olanlar kimlerdir ve neler yapmıştır? II. Abdülhamit döneminde, Sivas'ta azınlık, yabancı devlet ve misyoner okulları açılmış mıdır ve Devlet ne gibi tedbirler almıştır?

Böylece Osmanlı Devleti'nde mevcut eğitim kurumlarının işlerliği sorgulanmıştır. Bu nedenle birinci bölümde Osmanlı eğitim kurumlarına genel bir bakış başlığıyla yer verilmesi uygun görülmüştür. Bu bağlamda mevcut eğitimin ıslahata muhtaç olduğunu anlayan Osmanlı'nın eğitim ıslahatlarının teorik ve uygulama boyutu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde işte bu özel alan yani Sivas vilayeti ele alınmış olup bu dönemde Sivas'ın eğitimi ve yaşanan gelişmeler hakkında bilgi verilerek bu alana ışık tutulmaya çalışılmıştır. 19. Yüzyıl ıslahatları aynı zamanda kültür hayatını denetleme anlamına geldiği için Sivas'ta kültür ve eğitim hayatıyla ilgili olan gazete, matbaa ve kütüphane faaliyetleri de incelenmiştir. Nitekim bu kurumlar ve faaliyetlerinin Maarif Nezareti'yle ilişkisi yeri geldikçe vurgulanmıştır.

Çalışmada, o günkü Sivas vilayet sistemi içerisinde 4 dört tane sancak bulunmakta idi. Bu sancaklar Sivas, Amasya, Tokat, Şark-î Karahisar sancaklarıdır. Ancak çalışmada Sivas vilayetinin bütün sancakları değil sadece Sivas sancağı ve bu sancağa bağlı kazalar incelenmiştir. Tarihsel olaylarda tarihçinin yargıç olmaktan çıkarak olayları aynen tanımlaması ve kendi koşulları içinde değerlendirmesi çağdaş bir yöntemdir. Dolayısıyla bu çalışmada eğitim ıslahatları kendi koşulları içinde incelenmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşımla konu hakkında elde edilen bilgiler yazılı belgelere dayanarak hazırlanmıştır. Elde edilen belgeler, çalışmanın önemine uygun olarak, sistemli bir şekilde bir araya getirilerek yorumlanmaya çalışılmış ve bilimsel ilkelere aykırı olmadan kullanılmasına dikkat edilmiştir. Bu süreç sonunda yukarıda sorulan soruların cevapları eldeki verilere dayanarak cevaplandırılmaya çalışılmış ve sonuç kısmında kendi gözlem ve birikimlerimize uygun olarak konu hakkında genel

bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Bu belgeler konunun amaç ve önemine uygun olarak kullanılmış, kullanılan bilgilerin kaynağı dipnotta gösterilmiştir. Konu ile ilgili hazırlanmış olan daha başka kitap, makale ve tez çalışmalarından yararlanılmıştır. Bu kaynaklar da belirtilen ilkelere uygun olarak kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI EĞİTİMİNE GENEL BAKIŞ

1.1. Klasik Dönemde Eğitim Kurumları

Kendi çağının en güçlü devletlerinden birini kuran Osmanlı Devleti 1699'dan sonra büyük toprak kayıpları yaşayınca devleti kurtarmak için önce genellikle askeri alanda ıslahatlar yapmaya başlamış fakat yapılan ıslahatlar devletin kötüye gidişini durduramamıştır. 19. Yüzyılda dağılma sürecine girdiğinde Tanzimat Fermanı'ndan sonra siyasi, hukuki, kültürel, askeri vs. birçok alanda ıslahatlara girişmiştir. Bu ıslahatlardan en dikkat çeken eğitim ıslahatları ve bu bağlamda II. Abdülhamit dönemi özel bir önem taşımakla birlikte bu döneme gelmeden önce Osmanlı'daki eski eğitim sistemi hakkında genel bir bilgi vermek faydalı olabilir²⁴. Osmanlı Devleti'nin kuruluştan yenileşme dönemine kadar olan eğitim sistemi sıbyan, medreseler, Enderun, azınlık ve yabancı devlet okulları olarak sınıflanabilir²⁵.

1.1.1. Sıbyan Mektebi

Sıbyan sabinin çoğulu olan çocuklar manasındadır²⁶. İslam dünyasının ilk asırlarında küttap olarak bilinen okullara Karahanlı ve Selçuklularda sıbyan mektebi denilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise Fatih'ten sonrakiler bu isimlerle birlikte darü-talim, mektep, mektephane, mahalle mektebi, taş mektep gibi isimler vermişlerdir²⁷. Mahalle mektebi denilmesinin sebebi hemen hemen her mahallede açılması; taş

²⁴ Ayşe Yanardağ, "Kadın Eğitiminden Muhtelit Eğitim/Karma Eğitim Tartışmalarına Geçiş ve Türkiye Muallimleri Birliği", *Route Educational and Social Science Journal Volume 5(13), December 2018*, s. 147.

²⁵ Akyüz, age., s. 107; Turgut Subaşı, "Tanzimat Dönemi Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Maarif-i Umumiye Nezareti'nin Kuruluşu", *International Conference on New Horizons in Education, Guarda, Portugal, June 5-7, 2011*, s. 750.

²⁶ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 948.

²⁷ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, C. I-II, s. 83; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 7; Akyüz, age., s. 88; Cahit Baltacı, "Mektep", TDVİA, C. 29, Ankara 2004, s. 6; Cahit Baltacı, "Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 446; İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Paradigma Kitabevi Yayınları, Edirne 2012, s. 56; Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 35; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2016, s. 82.

mektep denilmesinin sebebi ise binalarının taştan yapılmasıdır²⁸. Bu mektepler çoğunlukla camilere bitişik büyük bir odadan ibaret olup camiye bitişik veya cami içinde olmasının sebebi aynı zamanda çocuğun dinini öğrenmesi içindi²⁹. Bu mektepler padişahlar, valide sultanlar, büyük devlet memurları ve hayırseverler tarafından kurulmuş, özel vakıfların gelirleri ve bu vakıflarca konulmuş şartlara göre idare edilmiş ve öğretime devam etmiştir³⁰. Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak³¹, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri, duaları³², okuma-yazmayı³³, dört işlem yapmayı ve İslam dininin kurallarını öğretmek amacıyla kurulmuştur³⁴. Genelde beş yaşına ulaşmış çocuklar “âmin alayı” veya “bed'i besmele” adı verilen bir merasimle mektebe başlamışlardır³⁵. Derslere Kur'an okunarak giriş yapılmıştır³⁶. Kur'an sureleri ve hadisler Arapça olarak ezberletilmiş ve bazı dini bilgiler Türkçe verilmiştir³⁷. Mekteplerin belli bir yönetmenliği, devletçe veya herhangi bir makamca düzenlenmiş belli bir öğretim programı yoktur³⁸. Yani bugünkü gibi sınıf, ders saati ve teneffüs ayarlaması olmayıp, sabahdan ikindiye kadar ders verilip, yalnız öğle tatili yapılmıştır³⁹. Mektebin medrese eğitimi almış

²⁸ Koçer, age., s. 7; Mehmet Zeki Pakalın, “Sıbyan Mektebi” Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, C. 3, İstanbul 1983, s. 201; Kazıcı, age., s. 82; Vedad Günyol, “Mektep”, Milli Eğitim Basımevi, C. 7, İstanbul, s. 655; Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, s. 35.

²⁹ Pakalın, “Sıbyan Mektebi”, s. 201.

³⁰ Berker, age., s. 5; Akyüz, age., s. 88; Günyol, agm., s. 656; Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, s. 35-38.

³¹ Kur'an'ı yüzünden okumak esastı, öğrenciden üç yılda Kur'an'ın ezberlenmesi istenirdi. Ama bu çoğu zaman ezber olmaz Kur'an'ın hatmi olurdu. Güven, age., s. 57.

³² Ergin, age., C. I-II, s. 86; Günyol, agm., s. 656; Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, s. 39; Ünal Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/3, İlkbahar 2008, s. 345.

³³ Yazı şiir ve atasözleri üzerine olurdu. Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme” *Yeni Türkiye*, 32, 2000, s. 736; İsmail Güven, age., s. 57; buradaki yazı yazmak kaligrafi karşılığıdır, bir şeyi kaleme almayı öğretmek anlamında değildir. Ergin, age., C. 1-2, s. 86; Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1, Yıl 1997, s. 414; Nitekim I. Mahmut'un annesi tarafından Galata'da yaptırılan mektebin vakfiyesinde güzel yazıyı öğretecek öğretmenin mektebe tayin edilmesi istenmiştir. Ziya Kazıcı, age., s. 93.

³⁴ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat Tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 19; Unat, age., s. 7; Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984, s. 16; Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 57; Subaşı, agm., s. 752.

³⁵ Ergin, age., C. I-II, s. 91; Günyol, agm., s. 658; Kazıcı, age., s. 90;

³⁶ Ergin, age., C. I-II, s. 83.

³⁷ Unat, age., s. 8-9; Akyüz, age., s. 90; Recai Doğan, agm. s. 415.

³⁸ Unat, age., s. 7; Kodaman, age., s. 57; Recai Doğan, agm., s. 414.

³⁹ Pakalın, “Sıbyan Mektebi”, C. 3, s. 202; Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Hazırlayanlar Levent Eraslan, Umut Karadoğan, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2016, s. 19; Kazıcı, age., s.

öğretmenine muallim, yardımcısına da kalfa veya halife denilmiştir⁴⁰. Genellikle mahalle camisinin imamı veya müezzini olan⁴¹ bu öğretmenler dışında *Subha-i Sıbyan* veya *Tuhfe-i Vehbi* gibi belirli risaleleri okuyabilen yaşlı kadınlardan da oluşmuştur⁴². Öğrencinin cezalandırılmasında falaka⁴³ bulunmakla birlikte öğretmen öğrenciyi tokatla, değnekle dövmüş, kızların da ellerine vurmuştur⁴⁴. Kız ve erkek çocukların karma olarak devam ettikleri mektepler dışında, bazı yerlerde yalnız kız çocukları için ve genellikle öğretmenlik yapan kadının evi bir nevi sıbyan mektebi haline getirilmiştir⁴⁵.

1.1.2. Enderun

Enderun, bir şeyin iç tarafı dâhili, iç yüz, harem dairesi⁴⁶ saray, mabeyn anlamına gelmekte olup⁴⁷ aynı zamanda bir mekteptir⁴⁸. Enderun II. Murad ile başlamış, gelişmesi II. Mehmet ile devam etmiştir. Hristiyan tebaadan alınan yetenekli çocukları, iyi ve güvenilir devlet adamı ve asker olarak yetiştirmek amacını gütmüş olup daha ziyade mülki ve askeri idareciler yetiştirilmiştir⁴⁹. Çocukların Enderun'a alınmadan belli bir alt eğitimden geçmeleri gerekmiştir. Önceleri Türk ailelerin yanında Türkçe'yi, İslami esasları, adabı öğrenmiş, daha sonra Edirne, Galatasaray, İbrahim Paşa saraylarında bedeni ve ruhani yeteneklerini geliştirecek dersler ve talimler görmüşler ve bunlara acemioğlanları denilmiştir⁵⁰. Acemi oğlanları burada aldıkları eğitimden sonra çıkma adıyla çeşitli askeri birlikler içerisine gönderilmiş, bunların içerisinde üstün yetenekli olanlar ise daha üst

97; Zülfü Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, Elazığ 2007, s. 174.

⁴⁰ Akkutay, age., s. 17; Kazıcı, age., s. 82; Güven, age., s. 56; Baltacı, "Mektep", TDVİA, C. 29, s. 6; Kansu, age., s. 18; Günyol, agm., s. 657

⁴¹ Unat, age, s. 7; Pakalın, age., C.3, s. 202; Kansu, age., s. 18; Günyol, agm., s. 657.

⁴² Koçer, age., s.7; Unat, age., s. 7; Baltacı, "Mektep", TDVİA, C. 29, s. 7; Günyol, agm., s. 657; Subaşı, agm., s. 751; Kansu, age., s. 18.

⁴³ Kansu, age., s.19; Pakalın, "Sıbyan Mektebi", C.3, s. 203; Sakaoğlu, age., s. 13.

⁴⁴ Akyüz, age., s. 91.

⁴⁵ Unat, age., s. 6; Günyol, agm., s. 657; Baltacı, "Mektep", TDVİA, C. 29, s. 7.

⁴⁶ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Yayınları, Ankara 2007, s. 222.

⁴⁷ Mehmet Zeki Pakalın, "Enderun", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, C. 1, İstanbul 1993, s. 533.

⁴⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çeviren Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 86; Pakalın, "Enderun Mektebi", C. I, s. 537.

⁴⁹ Akyüz, age., s. 94; Akkutay, age., s. 26; Güven, age., s. 87; Recai Doğan, agm., s. 415; Mehmet İpşirli, "Enderun", TDVİA, C. 11, s. 185.

⁵⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Devşirme", MEBİA, C. 3, s. 565; Akkutay, age., s. 19-26; İpşirli, "Enderun", TDVİA, C. 11, s. 186; Recai Doğan, agm., s. 416.

seviyede eğitim için Enderun mektebine seçilmiştir⁵¹. Enderun mektebine alınanlara iç oğlanları denilmiştir⁵². Enderuna alınan içoğlanları saray işlerini fiilen yaparak⁵³ saray işlerini öğrenmiş; İslami ve bazı müspet bilimler alanında kuramsal bir öğrenim⁵⁴ görmüş; beden ve sanat eğitimi gibi alanlarda⁵⁵ yeteneğine göre eğitim almışlardır⁵⁶. Disiplinli olan Enderun mektebinde eğitim-öğretim 14 yıl sürmüştür⁵⁷. Öğrencileri öğrenimleri boyunca mekteplerde yatıp kalkmışlar, yiyip içmiş, ayrıca birinci yıldan itibaren başlayıp her yıl miktarı artan aylık almışlardır⁵⁸. Enderun mektebinde ilk esaslı değişiklik II. Mahmut döneminde olmuş ve sonraki yıllarda mektebin önemi kalmayarak 1909'da mektep kaldırılmıştır⁵⁹.

1.1.3. Medrese

Arapça derese kelimesinden türetilen medrese ders okunacak yer, talebenin içinde oturup ders okuduğu bina anlamında olup⁶⁰ günümüzün ilköğretim okulları olan sıbyan mekteplerinin üstünde ve daha ileri seviyede tahsilin görüldüğü orta ve yüksek tahsil kurumlarını ifade etmektedir⁶¹. Medreselerin resmi bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulması X. yüzyılda Karahanlılar zamanındadır⁶². Fakat medreselerin asıl gelişimi, Selçukluların veziri Nizamülmülk'ün öncülüğünde olup⁶³ Selçuklular döneminde medreseler, Sünniliği yaymak amacıyla devlet tarafından desteklenen ve yönlendirilen bir kurum olmuştur⁶⁴.

⁵¹ İpşirli, "Enderun", C. 11, s. 186.

⁵² Akyüz, age., s. 97.

⁵³ Buradaki eğitim yedi odaya ya da sınıfa ayrılmış ve her sınıfın başında bir ağa bulunmuştur. Bu odalar küçük, büyük, doğancılar, seferli, kiler, hazine ve has odalar olup her odanın gerekleri sırayla yerine getirilmiştir. Ergin, age., C. I-II, s. 12-13; Unat, age., s. 11; Akyüz, age., s. 97; Akkutay, age. s. 19.

⁵⁴ Okutulan dersler Türkçe, Arapça, Farsça, Edebiyat, Tarih, Yüksek İslami Bilimler, Matematik ;Akyüz, age., s. 97-98; Pakalın, "Enderun Mektebi", C. I, s. 538.

⁵⁵ Ata binme, ok ve cirit atma, güreş gibi sporlar yaptırılmış, musiki, şiir hat, minyatür gibi sanatlar öğretilmiştir. Akyüz, age., s. 98.

⁵⁶ Akyüz, age., s. 97.

⁵⁷ Pakalın, "Enderun Mektebi", C. I, s. 538; Recai Doğan, agm., s. 416.

⁵⁸ Recai Doğan, agm., s. 416.

⁵⁹ Akkutay, age., s. 28-29; ayrıntı için Bkz. Akkutay, age.

⁶⁰ Devellioğlu, age., s. 599; Pakalın, age., C. 2, s. 436; Baltacı, age., s. 25; Kazıcı, age., s. 99.

⁶¹ Kazıcı, age., s. 99; Baltacı, age., s. 25.

⁶² Baltacı, age., s. 5.

⁶³ Sakaoğlu, age., s. 10; İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 12.

⁶⁴ Baltacı, age., s. 7-8; Tekeli-İlkin, age., s. 12; Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", TDVİA, C. 33, 2007, s. 191; Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 5.

Osmanlı Devleti medreselerindeki eğitim sistemi kendinden üç yüz yıl önce kurulmuş olan Türk İslam Devletleri'nin eğitim alanındaki birikim ve tecrübelerinin bir devamı⁶⁵ demek yanlış değildir. Bu tecrübe halifelik kavgası ve farklı coğrafyalara İslam'ın yayılması sebebiyle farklı İslam mezheplerinin çıkışından şekillenmiştir⁶⁶. Sünnilik ve Şiilik mezheplerinden genellikle Sünniliği tercih eden Türkler, Şiilerin Darülimlerine karşı medreseleri kurmuşlardır⁶⁷. Selçuklular hem ilmin gelişmesini sağlamak hem de ilmiye mensuplarına maaş bağlayarak onları devletin yanında tutmak için Fatımilerin Şiilik propagandalarına ve diğer rafizi⁶⁸ anlayışlara karşı Sünniliğin müdafaasını ve yayılmasını sağlamak amacıyla medreseleri kurmuşlardır⁶⁹. Böylece Sünni anlayış, ilim, dünya görüşü medreseler kanalıyla işlenmeye başlanmış, Selçuklu ve Osmanlı medreseleri hep bu temel dini- ilmi yapı üzerine inşa olmuştur⁷⁰. Medrese devletin ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştirmiş, meşruiyeti sağlamış ve sistemin ana unsuru olmuştur. Çünkü devlet sistemi ve bürokrasisi medresede yetişmiş elemana ihtiyaç duymuştur. Klasik dönemde devlet kendini şer'i olarak tanımlamış, ulema ve medrese bu sistemin merkezinde yer almıştır. Medresenin ürettiği zihniyet ve kültür, sistemin istek ve hedefleriyle çelişmemiştir⁷¹. Medreseliler, mezun oldukları müesseseleri kuranların saflarına geçerek bürokrat, kadı, müftü, kazasker ve şeyhülislam olarak yönetim sistemi içerisinde aktif vazife almışlardır⁷².

Medrese sadece eğitim amacına değil İslam dini ve kültürünün yaygınlaşmasına, devlet, halk, aydın uzlaşmasının teminine ve yönetimin topluma

⁶⁵ Abdulah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 454; Fahri Unan, *Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi*, *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 2; Hamit Er, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Çağdaşlaşma Çabaları", *Marife*, Yıl 3, Sayı 1, Bahar 2003, s. 211; Cahid Baltacı "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Yeni Türkiye (Eğitim Özel Sayısı)*, Ocak-Şubat 1996, Sayı 7, s. 469.

⁶⁶ Muhittin Okumuşlar, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi", *Marife*, Yıl 8, Sayı 1, Bahar 2008, s.138.

⁶⁷ Mustafa Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bakış", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı : 14 Yıl : 2003/1, s. 150; Baltacı, age., s. 6; Semavi Eyice, "Mescid", *MEBİA*, C. 8, İstanbul 1979, s. 51.

⁶⁸ Rafıza fırkasından olan, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in halifeliğini kabul etmeyen onlara dil uzatan, rafıza; bir şii fırkasıdır. Devellioğlu, age., s. 872.

⁶⁹ Baltacı, age., s. 8; Sakaoğlu, age., s. 11.

⁷⁰ Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 1999, s. 32.

⁷¹ Sarıkaya, agm., s. 36.

⁷² Unan, "Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi", s. 3.

benimsetilmesine yardımcı olmuştur⁷³. Özellikle hükümdarlar veya yönetici sınıfın üst mevkilerdeki üyeleri tarafından medreselerin kurulmalarıyla, yönetim, ilk medreselerden başlamak üzere, elini bu kuruluşların üzerinde tutmuş ve bunların kontrolünü zaman içerisinde güçlendirmiştir⁷⁴. Selçuklu Devleti'nden beri medreselerde eğitim hizmetlerinin finansmanı, yönetimi ve idari teşkilatında vakıf⁷⁵ sisteminden yararlanılmıştır⁷⁶.

Devlet idaresinde yönetim, dinden ayrı düşünülmediği için takip edilen eğitim genel olarak din ağırlıklı olmuştur⁷⁷. Eğitimin dinsel anlayışa göre şekillenmesi Ortaçağ dünyasının genel bir özelliği olup Türkler de eğitim kurumlarını dinsel inançlarına göre kurmuşlardır. Okullar, İslam toplumunda camilerle ne kadar içli dışlı ise Bizanslılarda manastırlarda, narthexlerde⁷⁸ veya büyük kiliselerde de aynı durum söz konusu olmuştur. Her iki toplumda da amaç, eğitilmiş dindar insanı yetiştirmek olmuştur⁷⁹. Avrupa üniversiteleri medreseler gibi dini otoriteye bağlı olup, derslerde otorite olmuş geçmiş bilginlerin eserleri okutulmuştur⁸⁰. Ortaçağ boyunca Aristoteles' in kıyas mantığı hâkim olup, tartışma kabul etmeyen bu sisteme genel olarak "skolastik" aynı çağda Batı'da açılan kilise ve manastır mekteplerinde ders veren hocalara "skolastikçi" denilmiştir. Fakat 15. yüzyıldan itibaren Rönesans,

⁷³ İpşirli, "Medrese", TDVİA, C. 28, Ankara 2003, s. 328.

⁷⁴ Unan, agm., s. 3; Kocaman, agm., s.402; Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bahaeddin Yedi yıldız, "Vakıf", TDVİA, C. 42, İstanbul 2012, s. 479-486; Ergin, age., C. I-II, s. 305.

⁷⁵ Vakıf, VIII. asır ortalarından XIX. asır ortalarına kadar uzanan bir devrede, İslâm memleketlerinin, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar zamanındaki Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında önemli rol oynamış olan dinî, hukukî ve içtimaî bir müessesedir. Hayır sahibi kimselerin servetlerini hayır işlerine tahsis ederek, binaları istedikleri şekillerde yaptırır, idarelerini temin edecek iradlar ve akarlar bırakır ve yaşadıkları müddetçe idaresine bizzat bakarak, öldükten sonra da çocuklarını bu işe bakmağa memur etmişlerdir. Bahaeddin Yedi yıldız, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XX, Ankara 1988, s. 404; idare şeklini gösteren talimatnameye vakfiye, vakfın çocuklarına mütevellî, mütevellinin işine bakana nazır denilirdi. Ergin, age., C. I-II, s. 305; Bahaeddin Yedi yıldız, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", s. 404.

⁷⁶ Akyüz, age., s. 112-113; İpşirli, "Medrese", TDVİA, C. 28, s. 330; Kasım Kocaman, "Osmanlı Medrese Sistemini Etkileyen Faktörler", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(İMAD)*, Cilt 2, Sayı:3, Aralık 2017, s. 415; Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, Akademik Kitaplar, İstanbul 2014, s. 37.

⁷⁷ Kansu, age., s. 1.

⁷⁸ Kiliselerde dış dehliz, *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, Sev Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 648.

⁷⁹ Ergün, "Medreseden Mektebe.."; Güven, age., s. 57.

⁸⁰ Sarıkaya, agm., s. 34.

Reform, Hümanizm ve daha sonra da Aydınlanma'nın ortaya çıkmasıyla Avrupa Ortaçağın karanlığından kurtulmaya başlamıştır⁸¹.

İlk Osmanlı medresesi 1330 yılında İznik'te Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır⁸². Genelde medreselere sıbyan mekteplerinde Darü'l-huffazlarda⁸³ veya evlerinde özel gayretler ile az çok okuma yazma öğrenmiş, ergenlik çağına ulaşmış gençler alınmıştır⁸⁴. İslami kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği eğitim kurumu özelliği taşımıştır⁸⁵. Osmanlı Devleti'nde medresenin devlet nizamı içinde yer alması, asıl teşkilatlanması Fatih Sultan Mehmet zamanında olmuştur⁸⁶. Fatih zamanında kurulmuş olan medrese⁸⁷ ve müderris derecelenmesi⁸⁸ Süleymaniye medreseleri⁸⁹ yapılıncaya değışmiştir. Daha sonra birtakım eklemeler yapılarak devletin sonuna dek sürecek olan medrese hiyerarşisi⁹⁰ belirlenmiştir. Medreselerde sınıf geçme değil, ders/kitap geçme yöntemi uygulanmıştır. Öğretim dili Arapça,

⁸¹ Recai Doğan, agm., s. 419-420.

⁸² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 3; Akyüz, age., s. 62; Kansu, age., s. 1.

⁸³ Hafız yetiştirme yurdu, Devellioğlu, age., s. 167.

⁸⁴ Unat, age., s.3; Subaşı, agm., s. 751.

⁸⁵ İpşirli, "Medrese", C. 28, s. 327.

⁸⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, s. 4; Adil Şen, "Osmanlı'dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları", *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, Yıl: 17, Sayı: 57 (Güz 2013), s. 479; Hüseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 1, s. 1; Gül, age., s. 34.

⁸⁷ Fatih Sultan Mehmet, Fatih Camini yaptırdığında çevresine Sahn-ı Seman ya da Semaniye denen sekiz medrese kurmuş ve her birini bir bilgine vermiştir. Bu medreselerde ilköğretimden yükseköğretime kadar öğretim yapılmıştır. Uzmanlık çalışmaları için sekiz yüksek medreseyle, bunlara öğrenci yetiştiren tetimme denen sekiz alt medrese yapılmıştır. İnalçık, age., s.175-177; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, s. 13; Ergin, age., C. 1-2, s. 98; Cavit Binbaşıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009, s. 64.

⁸⁸ Sahn-ı Seman ve Tetimme medreseleri yapıldıktan sonra medreseler aşağıdan yukarıya şu derecelere ayrılmıştır: 1. Haşiye-i Tecrid Medreseleri (Yirmili Medreseler) 2. Miftah Medreseleri (Otuzlu Medreseler) 3. Kırklı Medreseler 4. Ellili Medreseler a. Hâriç b. Dâhil 5. Sahn-ı Semân 6. Altmışlı Medreseler (II. Bayezit devrinden itibaren altmışlı medreseler yapılmıştır) Tunay Karakök, "Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme", *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Kış 2013, s. 217; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, s. 17; Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 11; Fahri Kayadibi, "Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, Yıl: 2003, s. 11-12.

⁸⁹ Sahn-ı Seman'dan bir asır sonra inşa edilen Süleymaniye Külliyesi medrese-i evvel, sani, salis ve rabi' isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi ve darüşşifa ile darülhadisten oluşmuştur. Burada tıp, tabiiye, riyaziye(matematik) ve dinî, hukukî ve edebî bilimlerin öğretimi yapılmıştır. Sakaoğlu, age., s. 22; Unat, age., s. 4-5; Ergün, "Medrese.."; İpşirli, "Medrese", TDVİA, C. 28, s. 328.

⁹⁰ 1.İbtida-i Hâriç 2. Hareket-i Hâriç 3. İbtida-i Dâhil 4. Hareket-i Dâhil 5. Musıla-ı Sahn 6. Sahn-ı Seman 7. İbtida-i Altmışlı 8. Hareket-i Altmışlı 9. Musıla-ı Süleymaniye 10. Hâmise-i Süleymaniye 11. Süleymaniye 12. Dârülhadis olarak belirlenmiştir. Unat, age., s. 4; Ergün, "Medreseden Mektebe.."; Binbaşıoğlu, age., s. 64-65.

sözlü anlatımlarda Türkçe konuşulduğu olmuştur⁹¹. Dersler bir veya birkaç ana kitap üzerinde anlatım yoluyla yapılmış ve okutulan dersler aşağı dereceli medreselerde muhtasar⁹², yüksek dereceli medreselerde ise mufassal⁹³ olarak işlenmiştir⁹⁴. Medreselerin ilk bölümlerinde çalışmalarını ilerleten talebeler, öğretmenleri tarafından danışment seçilmişlerdir. Bunlar naip, imam, ilkokul öğretmeni olabilirdi. Danışmentler medreselerin hariç, dâhil ve sahn bölümlerinde çalışıp başarı kazandıkları takdirde mülazım olurlardı. İmtihanlarını verdikten sonra müderris unvan ve payesi kazanmışlardır⁹⁵. Ayrıca medrese öğreniminden geçenler müderris, müftü, kadı olabilmişlerdir. Müderrisler medreselerde eğitim öğretim, kadılar yargı, müftüler fetva işleriyle meşgul olmuşlardır⁹⁶. Medreselerde uzun yıllar öğretim yaparak değerlerini belirtenler mollalıklara, İstanbul kadılığına, Anadolu ve Rumeli kadıaskerliğine hatta şeyhülislamlığa yükselebilmişler, müderrislikte ilerleyenler ise kadılıklara gönderilmişlerdir⁹⁷.

Medreselerin bozulması: Medreselerin yönetim ve eğitim anlayışlarının oluşum ve gelişiminde devlet otoritesi/hâkim irade, ulema, ilmi gelenek, vakıflar ve müderrisler etkili olmuştur⁹⁸. Dolayısıyla bu etkenlerden birinde yaşanan çözümlenmede medreseleri doğrudan etkilemiştir.

Kendi çağının en iyi düzenine/nizam-ı âleme sahip olduğu kanaatini taşıyan Osmanlı'da nizamı/düzeni ve ideolojisini koruma çabası, bilim anlayışını doğrudan yönlendirmesi⁹⁹ bazı âlimlerce yazılacak ve söylenecek bir konunun kalmadığı

⁹¹ Akyüz, age., s. 62-70; Sakaoğlu, age., s. 24; Binbaşıoğlu, age., s. 66; Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 1, 2008, s. 28-29 ; Osmanlı medreselerinde Farsçanın okutulmaya başlaması Nevşehirlî Damat İbrahim Paşa'dan sonradır. Bu döneme kadar Farsça eğitimi konusunda çok fazla bir girişim olmamakla birlikte, bu tarihten önce Farsça eğitimine de iyi bakılmamıştır. Çünkü Şii mezhebi mensupları Sünnilerin kurdukları medreselere giremediklerinden Farsça da belirli bir döneme kadar medrese programlarında yer alamamıştır. Bkz. Akyüz, age., s. 87; Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları..", s. 150.

⁹² İhtisar edilmiş, kısaltılmış, kısaltma, kısa Devellioğlu, age., s. 674.

⁹³ Tafsilli, tafsilatlı, uzun uzadıya anlatılan Devellioğlu, age., s. 662.

⁹⁴ Unat, age., s. 5; Eyice, agm., MEBİA, C. 8, s. 75; Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde okutulan Dersler ve Eserler", s. 27-28;

⁹⁵ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 6.

⁹⁶ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 230; Unan, agm., s. 5.

⁹⁷ Karal, age., C. 1, s. 6.

⁹⁸ Kocaman, agm., s. 402.

⁹⁹ Ayşe Yanardağ, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Medreselerin İslahı Tartışmasından Eğitim Birliğine", *Turkish History Education Journal*, Fall 2016, 5(2), s. 516.

düşüncesi, ilmi ve fikri düşünceyi daralttığı gibi, zamanla ortaya çıkacak yeni şartlara uyum sağlayacak değişim ve dönüşümün önünü kesmiştir¹⁰⁰. Eğitim-öğretim faaliyetinin sınırları ve içeriği net olarak belirlenmemiş, kısmen vakıf kurucusunun belirlediği daha çok geleneğin yönlendirdiği bir biçimde yürütülmesi medreselerde eğitim ve öğretimin dini konular dışında gelişmesine engel olmuştur. Bu durum medreselerin kendini güncelleyememesine sebep olmuştur¹⁰¹. Medreselerde deney, gözlem ve müspet ilimlere yeterince yer verilmemiş, öğretim ve yöntem, disiplin bakımından yozlaşma başlamış, talebelikle ilgisi olmayanlar barındırılmıştır¹⁰². İltimasla, rüşvetle ilmi paye alan sözde müderrisler, taşraya kadı olarak atanıp atandıkları yerlere gitmeyip yerlerine vekil göndermişlerdir¹⁰³. Kendilerini geliştirmek ve yeni eserler üretmek yerine genellikle yüzyıllarca önce yazılmış eserlere haşiye yazmakla meşgul olan müderrisler anlamdan çok lafza kıymet vermişlerdir¹⁰⁴. Neticesinde ilmi zihniyet üretmeye ve gelişmeye kapanmıştır.

Fetihlerin durması beraberinde sosyo-ekonomik sorunları getirmiş, bu durumdan medreseler de etkilenmiştir. Vakıfların barınma ve yemek sağlama imkânlarından yararlanmak isteyenler medreselerde toplanmışlar bu da medreselerde kapasitenin üstünde bir yığılmaya neden olmuş böylece hem eğitim olumsuz yönde etkilenmiş hem de mezunların istihdam sorunu ortaya çıkmıştır¹⁰⁵. Daha yükselme döneminde toprak ve vakıf sisteminin bozulması¹⁰⁶, devlet adamlarıyla birlikte medreseleri ve ilmiye sınıfını etkilemiş, medreselilerin isyanına sebep olmuştur¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Sarıkaya, agm., s. 33.

¹⁰¹ Yanardağ, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Medreselerin Islahı...”, s. 516-517; İpşirli, “Medrese”, TDVİA, C. 28, s. 332; Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012, s. 72-73.

¹⁰² Recai Doğan, agm., s. 412; Eyice, agm., MEBİA, C. 8, s. 76; Zeki Salih Zengin, “Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı XXVI, Ankara 1997, s. 402; Saydam, age., s. 462-464; Sakaoğlu, age., s. 25; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 75.

¹⁰³ Koçer, age., s. 12-13; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.75-79.

¹⁰⁴ Unat, age., s. 6; Demir, agm., s. 438; Zengin, “Medreselerin Gerilemesi...” s.404; Hüseyin Hatemi, “19. Yüzyılda Medreseler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. II, İstanbul 1985, s. 502.

¹⁰⁵ Baltacı, age., s. 64-65; Muhammed Şevki Aydın, “Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, s. 333-334; Ramazan Balcı, *Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid’in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili*, *Tarih Okulu The History School Ocak - Nisan 2012 January - April 2012, Sayı XII*, s. 161.

¹⁰⁶ Bu konu hakkında Bkz. Mustafa Akdağ, “Celali İsyanlarının Başlaması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Yıl 1946.

¹⁰⁷ Yanardağ, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Medreselerin Islahı...”, s. 517.

Taşra medreselerinde sayıları artan suhte/softa adlı talebeler, gruplar oluşturarak çeşitli eşkıyalık hareketlerine karışmışlar, 16. yüzyılın sonlarına doğru adeta bütün Osmanlı Devleti'ni sarsan Celali isyanlarının öncüleri olmuşlardır¹⁰⁸.

Medreseler çeşitli nedenlerle ilmi karakterini koruyamayınca, Avrupa usulü okullar kurulması zorunluluk halini almıştır¹⁰⁹. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti teşkil edilip bütün vakıf gelirleri devlet hazinesine alınınca medrese ve ulemanın mali imkânları daralmış, nizamiye mahkemelerinin teşkili ve daha sonra hukuk mektebinin ortaya çıkmasıyla, medreseler büyük ölçüde yargı alanından uzaklaştırılmış, sadece din eğitimi ifa eden okullar olarak kalmıştır¹¹⁰.

1.2. Tanzimat Öncesi (1773-1839 Yılları Arasında)

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde mevcut kurumları ihtiyacını karşılamakla birlikte Rönesans, Reform ve Aydınlanma süreçlerini yaşayan ve teknolojik üstünlüğü ele geçiren Avrupa, Osmanlı Devleti'ne saldırdığında Osmanlı gerilemek zorunda kalmıştır. Osmanlı Avrupa karşısında askeri ve siyasi yenilgi ve geri çekilmeler sebebiyle özellikle Karlofça Antlaşması'ndan sonra ıslahatlara başlamış, bu ıslahatlar genellikle askeri alanı ilgilendirdiği için eğitimin askeri kısmı ıslah edilmeye çalışılmıştır¹¹¹. Batı karşısındaki tutumun değişmesiyle çeşitli kültür unsurlarının bilinçli bir şekilde alınmaya başlandığı Lale Devri'nde (1718-1730)¹¹² Avrupa ülkelerine elçiler gönderilmiş, ticaret, kültür ve sanat hayatı gelişmiş¹¹³ ve matbaanın getirilmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁴. Aslen Macar olup Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiş olan İbrahim Müteferrika ile sadaret mektupçusu Mehmet Said

¹⁰⁸ İpşirli, "Medrese", TDVİA, C. 28, s. 331.

¹⁰⁹ Seyit Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, Doktora Tezi, Konya 2010, s. 7.

¹¹⁰ İpşirli, "Medrese", TDVİA, C. 28, s. 332

¹¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1994, s. 25-28.

¹¹² Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 2016, s. 91.

¹¹³ Mustafa Ergün, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış", Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan 1999, s. 91.

¹¹⁴ Er, agm., s. 213; Ayrıca 15. yüzyılda İspanya'dan gelen Yahudiler 1493'te İstanbul'da, matbaa açıp kitap basmışlardır. Kısa zamanda Selânik, İzmir ve Halep'te Yahudi tebaa matbaa kurmuş, Yahudiler 'den sonra 1567'de Ermeniler ve 1627'de Rumlar da kendi matbaalarını açıp ve cemaatlerinin ihtiyacı olan kitapları basmışlardır. Hidayet Nuhoglu, "Osmanlı Matbaacılığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 927; Yusuf Kaplan, "Osmanlılarda Matbaa: Bir Medeniyet Krizi Sorunu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 7, s. 231; Mustafa Ergün, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış", s. 91.

Efendi'nin işbirliğiyle matbaa, icadından iki yüz seksen sene sonra 1727'de Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti zamanında şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvası ve III. Ahmed'in fermanıyla ve dini eserlerin basılmaması şartıyla kabul ve tesisine müsaade edilmiştir¹¹⁵. Burada basılacak olan kitapların kâğıtlarını yerli malından temin etmek için kâğıt fabrikası açılmıştır¹¹⁶. Basılan ilk kitapların dini değil müspet ve sosyal bilimler arasından seçilmesi yeni fikirlerin ülkeye girmesini kolaylaştırmıştır¹¹⁷. Sosyal ve kültürel atılımlar reformlara olanak sağlamış ve ordunun güçlendirilmesi için çağdaş askeri bilgilere sahip subaylara gereksinim duyulmuştur¹¹⁸. Bu bağlamda yabancı uzmanlardan yararlanılmış, ilk kez Batı dilleri programlara girmiş ve bu mekteplerde Batı müspet bilimi öğrenme yolunda kapı açılmıştır¹¹⁹. Böylece 1734'de Comte de Bonneval¹²⁰ Üsküdar'da modern bir humbarahane¹²¹ tesis etmiştir. Ardından bu alanda teknik eğitim için bir hendesehane açmıştır¹²². Fakat iki mektepte yeniçerilerin baskısı nedeniyle kapatılmıştır¹²³. II. Mahmut'un, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması ve vakıfların gelirlerini denetim altına alması, merkeze karşı güçlerini artıran ayanların gücünü kırması yönetimi merkezileştirmeye çalışmasıyla köktenci bir değişim arayışı

¹¹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 6, s. 513-514; Mustafa Akbulut, İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, s. 922; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008, s. 71-72; İsmail Güven, age., s. 153-154; Kansu, age., s. 26-27; Hidayet Nuhoglu, "Osmanlı Matbaacılığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 927-929; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 409-410.

¹¹⁶ Uzunçarşılı, age., C. 6, s. 518-519.

¹¹⁷ Akyüz, age., s. 141; Güven, age., s. 155; Matbaada basılan ilk eser Vanlı Mehmed bin Mustafa'nın telifi olan Sıhah-i Cevheri isimli lügatin çevirisidir. Bu lügat Vankulu lügati olarak bilinmektedir. Matbaada basılan diğer eserler için bkz. Uzunçarşılı, age., C. 5, s. 161-162; Uzunçarşılı, age., C. 6, s. 514-517; Afyoncu, age., s. 410.

¹¹⁸ Cahit Bilim Yalçın, "Osmanlılar'da Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 237.

¹¹⁹ Akyüz, age., s. 143; Yahya Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* / 2011 Cilt: 1, Sayı: 2, s. 12.

¹²⁰ Humbaracı Ahmed Paşa

¹²¹ Ergin, askerlikte ilk yeniliğin Humbaracılıkta başladığını fakat tam batılılaşma cihetine gidilememiş, kıyafet değiştirilememiş ve tedrisatta bir yabancı dil öğrenmek esası kabul edilmemiş olduğu için Humbarahane'yi tedristen ziyade talime kıymet veren bir müessese olarak görmüştür; Ergin, age., C. I-II, s. 325.

¹²² Sakaoğlu, age., s. 56; Cihan, age., s. 137-138.

¹²³ Cihan, age., s. 139; Mehmet Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 5, s. 282.

başlamıştır¹²⁴. Avrupa'yı gözlemleyerek yaptığı yeniliklerle yeni bir aydın sınıf yetiştirmeye¹²⁵ ve Tanzimat ıslahatlarının alt yapısını oluşturmaya başlamıştır.

Bu dönem açılan okullardan kısaca bahsetmek gerekirse bunlardan birisi Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn'dur. Çeşme bozgunundan sonra ihtiyaç duyulan donanma için subay ve mühendis yetiştirmek amacıyla 1775'te açılmıştır¹²⁶. Bu okulun önemi ilk kez Fransız uzman ve öğretmenlerin Fransızca ders vermeleri, araç-gereç kullanımının olmasıdır¹²⁷. Bir diğer okul Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'dur¹²⁸. Kara, topçu ve istihkâm subayları ve askeri mühendisler yetiştirmek için 1795'te kurulmuştur¹²⁹.

Tıbhâne-i Âmire ve Cerrahâne-i Ma'mure, Hekimbaşı Behçet Mustafa Efendi'nin ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılamak amacıyla 14 Mart 1827'de II. Mahmut nezdinde yaptığı girişimler sonucunda kurulmuştur. Belgelerde adı Tıbhane-i Amire, Darüttıbb-ı Amire şeklinde geçmektedir¹³⁰. Cerrahane'de Türkçe, Tıbbiyede Fransızca öğretim yapılmıştır¹³¹. 1836'da bu iki mektep Mekteb-i Tıbbiye adıyla birleştirilmiştir¹³². 1839'da Avusturyalı Doktor Karl Ambroise Bernard mektebin başına getirilmiş ve mektebin adı Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şahane olarak değiştirilmiştir¹³³.

Mekteb-i Harbiye, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı ordunun modern askeri ve teknolojik bilgilere sahip subay ihtiyacını karşılamak amacıyla 1835'te

¹²⁴ Tekeli- İlkin, age., s.24.

¹²⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 15-16.

¹²⁶ Koçer, age., s.25; Unat, age., s. 14; Karal, age., C. 1, s. 67; Kemal Beydilli, "Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn", TDVİA, C. 31, s. 514; Şen, agm., s. 481.

¹²⁷ Sakaoğlu, age. s. 56; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 348-350.

¹²⁸ *Hasköy'de İnşa Olunan Mühendishâne-i Berrî'nin Kanunnamesi, 12 Ocak 1808*, Hatt-ı Hümayun 275/16170, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 12-19.

¹²⁹ Koçer, age., s. 28; Yolalıcı, agm., s. 283; Şen, agm., s. 482.

¹³⁰ Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiyye", TDVİA, C. 29, Ankara 2004, s. 2; Ergin, age., C. I-II, s. 336-340; Bilim, agm., Osmanlı Ansiklopedisi C. V, s. 240; Alaettin Avcı, *Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihi (Cumhuriyet Devrine Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1963, s. 6.

¹³¹ Akyüz, age., s. 146; Koçer, age., s.38; Ülken, age., s. 29; Bilim, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 240-241.

¹³² Sakaoğlu, age., s. 57; Ergin, age., C. I-II, s. 343; İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 354; Bilim, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 241; Avcı, agm., s. 17.

¹³³ İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 354; Sarı, "Mekteb-i Tıbbiyye", s. 3.

açılmıştır¹³⁴. 1826’da Yeniçeri Ocağı kaldırılınca Mehterhane de kaldırılmış ve yerine Batılı tarzda modern bir bando topluluğu olarak 1831’de Muzıka-ı Hümayun kurulmuştur¹³⁵.

1.2.1. İlköğretim ve Ortaöğretim

1824’ te II. Mahmut tarafından talim-i sıbyan¹³⁶ adıyla yayımlanan fermanla ilk defa sıbyan mekteplerinde düzenlemeye gidilerek çocukların ergenlik çağına gelmeden sıbyan mekteplerine gitmelerinden, mektepten alınıp çıraklığa verilmemesinden, çocuklara Kur’an, her çocuğun yeteneğine göre tecvit, ilmihal gibi risaleler, İslam’ın şartları ve din derslerinin öğretileceğinden bahsedilmiştir. İlköğretim mecburi olmuş fakat bu mecburiyetin İstanbul için olduğu düşünülmüşse de ferman İstanbul’da gerektiği gibi uygulanamamıştır¹³⁷. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla ilgili uğraşlar, Rus, Mısır savaşları gibi etkenler fermanın uygulanmasını engellemiştir¹³⁸.

1838’de Meclis-i Umur-u Nafia adlı kurul tarafından mektepleri düzene koymak amacıyla hazırlanan layihayla¹³⁹ hocaların genel durumları ile bilgi derecelerinin yoklanarak bilgisiz ve ehliyetsiz hocaların tasfiye edileceği, talebelerin sınıflara ayrılması, her sınıfta ayrı derslerin okutulması, fakir talebeler için yatılı mektep açılması belirtilmiştir. Sıbyan mektepleri küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılmış, küçük mahalle mektepleri hece ve bir iki hatim indirmek suretiyle Ku’ran öğretilmesi, camilerin yanındaki büyük mekteplerde ise lügatler, ahlâk kitapları, hat

¹³⁴ Bilim, agm., s.242; Avcı, agm., s. 25; *Harbiye Mektebinin Kurulmasına Dair Rapor*, 1827, Hatt-ı Hümayun 293/17474-A, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 28-32; Abdülkadir Özcan, “Harbiye”, TDVİA, C. 16, İstanbul 1997, s. 115

¹³⁵ Ergin, age., C. I-II, s. 370; Nuri Özcan, “Muzıka-i Hümayûn”, TDVİA, C. 31, İstanbul 2006, s. 422; Bahar Güdek- Adem Kılıç, “Muzıka-ı Hümayun’dan Günümüze Klasik Batı Müziğinin Türkiye’deki Tarihsel Gelişimi”, *International Journal of Social Science* Doinumber:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3399> Number: 47 , p. 89-102, Summer I, 2016, s. 90-91.

¹³⁶ Bkz. Berker, age., s. 3; Mahmud Cevad, age., s. 3- 7.

¹³⁷ Berker, age., s. 3; Karal, age., C. I, s. 159; Akyüz, age., s. 151; Demirtaş, agm., s. 176; Yücel Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, s. 35; Vedat Günyol, “Mektep” , s. 656-657; Bkz. Bu fermanın taşrada uygulanması yönünde Faik Reşit Unat, Burdur Şer’i Mahkeme Sicilleri Defter No. 204, sayfa 15-16’da 06.04. 1826 tarihli olarak bu fermanın bir sureti olduğunu ifade etmiştir. Unat, age., s. 38 .

¹³⁸ Akyüz, age., s. 152; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 61.

¹³⁹ Layiha için bkz. Unat, age., s. 81-83; Berker, age., s. 8-9 ;Mahmud Cevad, age., s. 6-7.

ve kitabet öğretilmesi kararlaştırılmıştır. Her iki okulda çocukların devama mecbur tutulması, bu mecburiyetin mahalle mekteplerinde dört, büyük mekteplerde beş yaşından başlaması gibi kararlar alınmıştır¹⁴⁰.

Dâr-ı Şurâ-yı Babiâli bunun üzerine Meclis-i Nafia'ya bir yazı göndermiş ve talebelerin sınıflara ayrılmasını kabul etmişse de harfleri öğrenmiş ve hece tahsil etmiş çocuklar için bunun mümkün olacağını henüz alfabe okuyan çocuklar için mümkün olmayacağını belirtmiştir. Küçük mahalle mekteplerinde bir iki hatmetmiş çocukların büyük mekteplerde Türkçe ile yapılacak öğretimi takip etmeleri mümkün değildir. Aksi düşünülse de bu öğretim şekli Kur'an, ilmi tecvid ve vücuh-ı kıraat öğretilmesine engel olacağından küçük mahalle mekteplerinde Kur'an okumak için çocukların bir iki yerine üç beş ya da altı hatmi şerif indirdikten ve ilmi tevhide öğrendikten sonra büyük okullara alınması gerektiğini ifade etmiştir. Hafızların azalmaması için küçük mekteplerde hafızlığa başlamış olan çocukların mektepte kalması gerektiğini söyleyerek eleştirisini yapmıştır. Meclis-i Umur-u Nafia'da cevap olarak mahalle mekteplerinde talebenin sınıflara ayrılmasındaki maksadın Elifba okuyanların bir takım, yalnız Kur'an okuyanların bir takım, ilmihal ve tecvide başlayanların bir takım yani bir mektepte düzen üzere sıra sıra oturmaları olduğunu belirtmiştir. Kur'an'ı birkaç hatmetmekten maksadın Kur'an, tecvid ve ilmihalleri tam olanların selatin mekteplerine gönderilmesi olduğunu, hıfza çalışmak isteyenlerin kendi mahalle mekteplerinde kalıp tahsilini tamamladıktan sonra ebeveyni tarafından mektepten alınarak uygun bir sanata verilebileceği şeklinde ifade etmiştir¹⁴¹. Böylece eğitimde derecelenme veya sınıflaşmaya doğru bir yönelim başlamıştır. Bu layiha Dâr-ı Şurâ-yı Babiâli ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyece bir takım değişikliğe uğrayarak Kur'an hatmi üç ya da altıya çıkarılmış sarf ve nahiv dersleri programlara eklenmiş ve islahata tabi tutulan mekteplere rüştiye¹⁴² denilmiştir¹⁴³.

¹⁴⁰ Berker, age., s. 9; Kodaman, age., s. 59-60; Kansu, age., s. 41-43; Günyol, "Mektep", s. 656-657; Gelişli, agm. Türkler, C. 15, s. 36.

¹⁴¹ Sakaoğlu, age., s. 65; Unat, age., s.83-84; Berker, age., s. 9-10; Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 17-18.

¹⁴² Ortaokul, eskiden iptidai ile idadi arasında üçü ilk, üçü orta olmak üzere altı sınıflık bir mektepti. Devellioğlu, age., s. 902.

¹⁴³ Günyol, agm., MEBİA, C. 7, s. 656; Cahit Baltacı, "Mektep", TDVİA, C. 29, s. 7.

Rüştiyeler *Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'ne*¹⁴⁴ bağlanmış¹⁴⁵, Nazırlığı'na İmamzâde Esad Efendi tayin edilmiştir¹⁴⁶. İlk rüştiyeler *Mekteb-i Maarif-i Adliye*¹⁴⁷ ve *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye* adıyla açılmıştır¹⁴⁸. Mekteb-i Maarif-i Adliye, hükümet dairelerine girmiş olan genç memurları ve memuriyete girmek için başvuruları yetiştirmek amacıyla 1838'de Sultan Ahmet Camisi'nin hünkâr mahfilinde açılmıştır¹⁴⁹. Bu mektebe halk arasında "Mekteb-i İrfaniyye" veya "Mekteb-i İrfan" denilmiştir¹⁵⁰. Padişahın emriyle, Mekteb-i Maarif-i Adliye olarak isimlendirilmiş, İmamzâde Esad Efendi mektebin nizamnamesini hazırlamış ve Padişah'ın iradesi ile 11 Şubat 1839 tarihinde yayımlanmıştır¹⁵¹. Mithat Paşa, Zihni Paşa, Hüseyin Rıza Paşa ve Recaizade Ekrem Bey gibi devlet ve fikir adamları bu okullarda talebelik ve öğretmenlik yapmıştır¹⁵².

Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin açılışından sonra Süleymaniye Camii külliyesindeki Taş Mektep'te 19 Mart 1839'da Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye adıyla ikinci bir mektep açılmıştır¹⁵³. Rüştiye düzeyinde olan, gerek halka gerek memur olacıklara yanlış yazı yazabilme, bir konuyu kaleme alabilme öğretimi yapmak

¹⁴⁴ Şimdiki anlamda eğitim bakanlığı olmayıp Evkaf Nezareti bünyesinde kurulmuş müdürlük seviyesindedir. Kodaman, age., s. 7; Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı- I", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 1, Yıl 1996, s. 192.

¹⁴⁵ Tekeli-İlkin, age., s. 62; Ergin, age., C. I-II, s. 386; Kodaman, age., s. 8; Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti kurulmasına rağmen, Hatt-ı Hümayunda adı geçen rüştiye mektepleri kurulamamış buna karşılık, rüştiye seviyesinde, memur yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Maarif-i Adli adıyla başka bir okul açılarak daha sonraları, Maarif-i Adliye ve Ulûm-u Edebiye şubelerine ayrılan bu mektep, eğitim tarihçileri tarafından ilk rüştiye olarak kabul edilmiştir. Bkz. Kodaman, age., s. 8.

¹⁴⁶ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiyye Mektepleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 46.

¹⁴⁷ Bu mektebin adında geçen Adliye kavramının adalet ve hukukla ilgisi olmayıp devrin hükümdarının mahlasının Adli olmasından kaynaklanmaktadır. Okulun açılış gerekçesi Bâb-ı Âli ve Bâb-ı Defteri kalemlerine memur yetiştirmektir. Okulun eğitim düzeyi rüşdiyye seviyesindedir. Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 477.

¹⁴⁸ Akyüz, age., s. 148; Tekeli-İlkin, age., s. 63; Demirel, agt., s. 511.

¹⁴⁹ Ergin, age., C. I-II, s. 394-406; Ercan Uyanık, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 157-158; Demirel, agm., *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, s. 47; Mahmud Cevad, age., s. 21-23.

¹⁵⁰ Unat, age., s.42; Uyanık, agt., s. 157-158 ; Demirel, agm., *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, s. 48; Koçer, age., s. 45.

¹⁵¹ Demirel, agm., *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, s. 46.

¹⁵² Koçer, age., s. 45.

¹⁵³ Unat, age., s. 42; Demirel, agm., *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, s. 48 ; Ergin, sivil halka okuyup yazmak öğretmek için sıbyan mektebinden üstün olarak İstanbul'da ilk açılan mektebin Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye-i Adli olduğunu söylemiştir, oysaki Mektebi Adliye'nin açılış tarihini ise 1838 olarak vermiştir. Bkz. Ergin .age., C. I-II, s. 387- 395; Necdet Sakaoglu da 1838 Süleymaniye Sıbyan Mektebi, Mektebi Ulum-u Edebiye adı verilerek ilk rüşdiyye olduğunu söylemiştir, bkz. Sakaoglu, age., s. 62.

üzere kurulmuş olan bu mektebe sıbyan mektebini bitiren talebeler alınacak, talebeler 18 yaşlarına kadar okulda kalabilecek ve gösterdikleri gayrete ve kabiliyetlerine göre evkaftan değişen miktarda aylık alacaklardır¹⁵⁴.

1.3. Tanzimat Dönemi (1839-1876 Yılları Arasında)

Tanzimat maarif siyaseti Osmanlılık ilkesine dayanmıştır. Tanzimatçılar öngördükleri siyaset için ilköğretimi yaygınlaştırmakla birlikte bunu devlete ait görmemişler vakıfların, halkın, cemaatlerin işi saymışlardır. Tanzimatçılar bir yandan rüştiye sayısını artırarak Batı'daki eğitim kurumlarına benzemeye, her alanda uzman ve eleman yetiştirmeye çalışırken diğer yandan Osmanlı'daki farklı etnik ve dinsel toplulukları kaynaştırmaya çalışmışlardır¹⁵⁵.

Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili bir hüküm bulunmamaktadır¹⁵⁶, bunun nedeni o zamanki muhafazakârların tutumlarıyla ve siyasi olayların yoğunluk kazanmasıyla ilgilidir. Nitekim Mısır meselesinin halledilmesi (1840), Boğazlar üzerinde Londra Anlaşması'nın imzalanması (1841) Osmanlı Hükümeti'nin reformlarla uğraşmasına fırsat vermiştir¹⁵⁷. Bundan sonra eğitim dâhil birçok alanda reform hareketi başlamıştır. Tanzimat döneminde, önceden devralınan Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksekokullar geliştirilmiş ve yabancı ülkelere talebeler gönderilmiştir¹⁵⁸. Padişah Abdülmecid eğitim alanında yapılacak reformların destekleyicisi olmuştur¹⁵⁹ ve 1845 yılında Bâb-ı Âli'ye yaptığı ziyarette cehaletin kaldırılması gerektiğini bunun da genel eğitim ile sağlanabileceğini belirtmiştir. Orta öğretimin yaygınlaştırılması, yüksek eğitim kurumları ve meslek okullarının açılması gerektiğini bunları gerçekleştirirken eğitimde dini ve dünyevi eğitime önem verilmesini, memleketin uygun olan her tarafına gerekli mektepler kurulmasını söylemiştir¹⁶⁰. Daha sonra yayınlanan Hatt-ı Şerif'inde eğitimde din ve aklın nasıl uzlaştırılacağına dair iki ilke ortaya koymuştur. Birinci ilke "levazım-ı insaniye"dir. Yani bir kimse öncelikle dini akideleri öğrenmeli, daha sonra kimseye

¹⁵⁴ Akyüz, age., s. 149; Ergin, age., C. I-II, s. 386-393.

¹⁵⁵ Sakaoğlu, age., s. 74.

¹⁵⁶ Karal, age., C. II, s. 168

¹⁵⁷ Kodaman, age., s. 9.

¹⁵⁸ Berkes, age., s. 231.

¹⁵⁹ Kodaman, age., s. 9.

¹⁶⁰ Somel, age., s. 60; Karal, age., C. I, s. 182; Akyüz, age., s. 159-160; Hatt-ı Hümayun için bkz. Berker, age., s. 13-14.

muhtaç olmayacak kadar “tahsil-i kabiliyet” etmelidir. İkinci ilke “icab-ı akl ve hikmet” esasıdır. Yani her kişinin ilim ve fen tahsil etmesi, adap ve fazilet kazanması, elinden geldiği kadar bilgi sahibi olmasıdır¹⁶¹. Padişahın bu Hatt-ı Hümayûn’u üzerine Bâb-ı Âli eğitimin gelişmesi için yeni tedbirler almaya başlamış ve bu noktada ilk adım 1845’te Meclis-i Maarif-i Muvakkat’ın kurulması olmuştur¹⁶². Eğitim işlerini görüşmek amacıyla kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat eğitim sistemini ilk, orta ve yükseköğretim şeklinde basamaklandırmış ve daimi bir Meclis-i Maarif oluşturma kararı almıştır¹⁶³. Bu doğrultuda 1846 yılında “Meclis-i Maarif-i Umûmiye” adıyla kurulan meclis ülkenin tüm eğitim işlerinin görüşülüp kararların alındığı bir kuruluş olmuştur. Bu meclis karar organı mahiyetinde olduğundan aldığı kararları uygulamak üzere, Evkaf Nezareti’ne bağlı olan Mekatib-i Rüşdiye Nezareti’nden bağımsız olarak 1846’da Mekatib-i Umûmiye Nezareti oluşturulmuştur. Bu şekilde ayrı bir kuruluşun oluşturulmasındaki amaç mektepleri Evkaf Nezareti’nin dolayısıyla medrese zihniyetinin etkisinden kurtarmaktır. Fakat sibyan mektepleri Mekatib-i Umûmiye Nezareti’nin yetkisi dışında olduğundan genel eğitimde medresenin etkisi devam etmiştir¹⁶⁴. Merkezi bir maarif teşkilatı kurulması ve eğitim işlerinin bir nazır tarafından yürütülmesi için 17 Mart 1857 tarihinde Maarif-i Umûmiye Nezareti kurularak ilk defa hükümet içinde yer alan ve bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı’nın temeli olan kuruluş ortaya çıkmıştır. Nazırlığa Sami Abdurrahman Paşa getirilmiştir¹⁶⁵.

1869’da Saffet Paşa’nın Maarif Nazırlığı döneminde düzenlenen Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile Osmanlı eğitimini uzun yıllar yönlendirecek bir sistem oluşmuştur¹⁶⁶. Saffet Paşa Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi’ni Şura-yı Devlet’in maarif dairesinde Kemal Paşa’nın başkanlığında Abdullah Paşa, Datyan Artin

¹⁶¹ Tekeli-İlkin, age., s. 64; Mehmet Salih Erkek, , *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 28.

¹⁶² Somel, age., s. 61; Karal, age., C. II, s. 170.

¹⁶³ Unat, age., s. 18-19; Cihan, age., s. 157; Karal, age., C. II, s. 170; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çeviren Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008, s. 158; Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, 150. Yılında Tanzimat, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 478; Ali Akyıldız, “Maarif-i Umumiyye Nezareti”, TDVİA, C. 27, Ankara 1993, s. 273; Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, TDVİA, C. 35, İstanbul 2008, s. 301; Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı- I”, s. 194; Demirtaş, agm., s. 177.

¹⁶⁴ Kodaman-Saydam, agm., s. 478.

¹⁶⁵ Kodaman, age., s. 16; Altınova, agt., s. 40.

¹⁶⁶ Tekeli-İlkin, age., s. 67.

Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebuzziya Tevfik Bey, Mehmed Mansur ve Drağan Tzankof Efendilerle hazırlamıştır¹⁶⁷. Nizamname, 5 Bab, 5 Fesil ve 198 maddeden oluşmuştur¹⁶⁸. Nizamname'nin ilk maddesinde okullar, Mekatib-i Umumiye¹⁶⁹ ve Mekatib-i Hususiye¹⁷⁰ olarak ikiye ayrılmış, Mekatib-i Umumiye'nin idaresi ve gözetiminin devlete ait olduğu, Mekatib-i Hususiye'nin denetiminin devlete, kuruluş ve idaresinin kişi veya cemaatlara ait olduğu ifade edilmiştir¹⁷¹.

Maarif Nizamnamesi'ne göre okulların sınıflandırılması şu şekildedir¹⁷².

A- Mekâtib-i Umumîye

1-Sıbyan Mektepleri (4 yıllık); a- İslam mektepleri, b- Gayrimüslim mektepleri, c- Kız Sıbyan mektepleri.

2- Rüştîye Mektepleri (4 yıllık); a- İslamlar için rüştîye, b- Hıristiyanlar için rüştîye, c- Kız rüştîyeleri,

3-İdadi Mektepleri (3 yıllık)

4-Sultani Mektepleri; a- Kısım-ı âdi (3 yıl), b- Kısım-ı âli (3 yıl); I-Edebiyat şubesi, II-Fen şubesi,

5- Âli Mektepler; a- Darümuallimin; I- Rüştîye kısmı (3 yıl) Rüştîye kısmı, müslim ve gayrimüslim sınıflara ayrılmıştır. II- İdadi kısmı (2 yıl), III- Sultani kısmı (3 yıl), b- Darümuallimat; I- Sıbyan kısmı (2 yıl), II- Rüştîye kısmı (3 yıl) Rüştîye kısmı, müslim ve gayrimüslim sınıflara ayrılmıştır. c- Darülfünun; I- Edebiyat ve Felsefe şubesi, II- Hukuk şubesi, III-Fen şubesi

¹⁶⁷ Koçer, age., s. 83.

¹⁶⁸ Ayrıntı için Bkz.; Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, Düstûr, Birinci Tertib, C. II, s. 184-219; *Osmanlı Maârifinin Temeli Sayılan "1869 Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi"*, 18 Haziran 1869, İ.MMS, 37/1541_3 A.DVNMS.MTAN.d, No:2, s. 221-245, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 100-125; Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı", s. 242.

¹⁶⁹ Genel okullar.

¹⁷⁰ Hususi mektepler, özel okullar, Devellioğlu, age., s. 604.

¹⁷¹ "Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi", Düstûr, Birinci Tertib, C. II, s. 184; *Osmanlı Maârifinin Temeli Sayılan "1869 Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi"*, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, madde 1, s. 103; Esmâ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 15.

¹⁷² Kodaman, age., s. 24-25.

B- Mekâtib-i Husûsiye:

Müslüman, gayrimüslim tebaadan kişilerin açtığı özel okullar ile yabancıların açtıkları özel okullardan oluşmuştur.

Maarif Nizamnamesi ile merkez maarif teşkilatı şu şekilde düzenlenmiştir. 1. Maarif-i Umumiye Nezareti, 2. Meclis-i Kebir Maarif, a. Daire-i İlmiye, b. Daire-i İdare, 3. Tahrirat Kalemi, 4. Muhasebe Kalemi. Vilayet maarif teşkilatı ise şu şekildedir: İstanbul'daki Meclis-i Kebîr-i Maarif'in¹⁷³ şubesi ve icra vasıtası olmak ve başkanlığı Maarif Müdürü ünvanlı memura verilmek üzere birer Meclis-i Maarif kurulacaktır Meclis-i Maarif'te daimi üye olarak 1 başkan, 2 muavin, 4 muhakkık, müfettişler, 1 muhasip, 1 kâtip, 1 sandık emini bulunacaktır. Bunun dışında sayıları 4-10 arasında değişen mahalli üyeler olacaktır. Başkan hariç Meclis'in diğer üyeliklerine icabına göre müslim ve gayrimüslimler getirilebilecektir¹⁷⁴.

1.3.1. İlköğretim

1845'te kurulan Meclis-i Muvakkat, bir layiha hazırlayarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye sunmuş ve sıbyan mektepleri için "*Mevcut olan mekâtib-i sıbyanın icabına mukannenat ve mürettebâtının tanzim ve tesviyesi*" öngörülmüştür¹⁷⁵. Ayrıca sıbyan mekteplerinin nizamat-ı umûmiye ve dâhiliyesini mütalaa ederek daha sonra kurulan Meclis-i Maarif-i Umûmiye'ye bazı tavsiyelerde bulunmuş ve Meclis-i Maarif-i Umûmiye, Meclis-i Muvakkatça alınan kararları uygulamaya koymuştur. Bu kararlar islahata önce mahalle mekteplerinden başlanması, mevcut okul hocalarına okutacakları derslerle ilgili birer talimat verilmesi, yetersiz olanlara hocalık yaptırılmaması, bu tarz kişilerin başka işlerde görevlendirilmesi, sınıf ve imtihan usulünün getirilmesi, her şeyin nizam ve usulüne göre yürütülmesidir. Bu kararların uygulanması ve kontrolü için Mekâtib-i Umûmiye Nezareti kurulmuştur¹⁷⁶.

¹⁷³ 1872 yılında bu meclis iki daire olmaktan çıkarak tek meclis haline getirilmiş ve üye sayısı azaltılmıştır. Kodaman, age., s. 27.

¹⁷⁴ Kodaman, age., s. 22-23; Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, Düstür, Birinci Tertib, C. II, s. 205-210; *1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitimi Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, madde 131-152, s. 117-120.

¹⁷⁵ Kodaman, age., s. 61; Mahmud Cevad, age., s. 27-30.

¹⁷⁶ Kodaman, age., s. 61; Kararlar için Bkz. Berker, age. 20-23.

8 Nisan 1847'de yayımlanan bir talimatnameye¹⁷⁷ göre yedi yaşına basan çocuklar sıbyan mektebine alınacak, ana-babasının isteği ile dört ve daha yukarı yaşta olan çocuklar da alınabilecektir. Okul süresi dört yıl olup başarısız olanlar için bu süre üç yıl daha uzatılabilecektir. Eğitimin sonunda imtihan yapılacak, talebeye yazı öğretmek için her mektebe taş tahta ile divit verilerek kız ve erkek çocuklar ayrı oturtulacaktır. Falaka ile dövmek yasaklanarak, dersleri elifba, amme cüzü ve öteki cüzler, Türkçe lügat, ahlâk, yazı, ilmihal, Türkçe, tecvid, Kur'an, hıfz-ı Kur'an olarak belirlenmiştir¹⁷⁸. Talimatname parasızlık ve hocasızlık yüzünden uygulanamamış ve okullar yine eski usulde öğretime devam etmiştir¹⁷⁹. İlköğretimde yapılacak düzenlemeyle ilgili olarak 1863'te yayımlanan İrade-i Seniyye ile İstanbul'da 36 okul seçilerek bu okullarda yeni usulle¹⁸⁰ eğitime başlanmış, hocalara maaş bağlanarak ilköğretimin parasız olması gibi yenilikler getirilmiş¹⁸¹, ilköğretim mecburiyeti yeniden ilan edilmiştir¹⁸². 1864'te kurulan *Mekatib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu* 1868'de sıbyan mektepleri için on maddelik bir nizamname¹⁸³ hazırlamış ve nizamnamenin getirdiği yenilikler ile sıbyan mektepleri dersleri arasına imla, malûmat-ı nafia, coğrafya ve aritmetik derslerinin konulması kararlaştırılmıştır¹⁸⁴. Bu nizamnamenin uygulanması için irade çıkmıştır. Ancak söz konusu dersleri okutabilecek hocaları belirlemek amacıyla Meclis-i Maarif'te mevcut sıbyan mektebi hocaları sınava tabi tutulmuşlardır. Fakat imtihan neticesi hocaların istenilen nitelikte olmadıkları anlaşılınca Maarif Nazırı Safvet Paşa sıbyan mekteplerinin ıslahının öncelikle yeniden muallim yetiştirilmesiyle olacağını söylemiş ve bu nedenle

¹⁷⁷ Etfalin Talim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Vechile Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hacerleri Efendilere İtâ Olunacak Talimat

¹⁷⁸ Sakaoğlu, age., s. 75; Günyol, agm., MEBİA, C. 7, s. 656-658; Akyüz, age., s. 161- 162; Gelişli, agm., Türkler Ansiklopedisi, C. 15, s. 36-42 ; Ayrıca talimatname için Bkz. Berker, age., s. 28-35; Bkz. Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı" *OTAM*, Ankara 1994, Sayı 5, s. 1-47.

¹⁷⁹ Kodaman, age., s. 62.

¹⁸⁰ Usûl-i cedîd adı verilen bu usul, ders araç ve gereçleri konusunda yenileşme, özellikle öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemlerini uygulaması demektir. Akyüz, age., s. 207; Ayrıca maarif idaresi tarafından harfleri yazmak, öğretmek için seçilen 36 okula birer taş tahta, taş kalem ve divit ücretsiz dağıtılmıştır. Ergin, age., C. I-II, s. 464.

¹⁸¹ Kodaman, age., s. 62; Ergin, age., C. I-II, s. 464; Kodaman- Saydam, agm., s. 482; Unat, age., s. 39

¹⁸² Unat, age., s. 39; Gelişli, agm., Türkler Ansiklopedisi, C. 15, s. 36; Mahmud Cevad, age., s. 72, 87.

¹⁸³ Nizamname için Bkz. Berker, age., s. 59-60.

¹⁸⁴ Kodaman, age., s. 62; Kodaman-Saydam, agm., s. 482.

İstanbul'da Darümuallimin-i Sıbyan açılmasını teklif etmiştir¹⁸⁵. Böylece 1868'de Darümuallimin-i Sıbyan adıyla iki yıllık eğitim veren bir öğretmen okulu açılmış müdürlüğüne Mehmet Cevdet Efendi getirilmiştir¹⁸⁶.

Sıbyan mektepleriyle ilgili esas gelişme 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sağlanmıştır. Nizamnamede sıbyan mekteplerine ilişkin hükümler özetle; her mahalle ve köyde veya en azından bir iki mahalle ve bir iki köyde bir sıbyan mektebi bulunacak, karışık olan yerlerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin mektepleri ayrı olacaktır. Sıbyan mekteplerinin masrafları ilgili toplum tarafından karşılanacak, muallimler yapılacak nizamnameye göre seçilip atanacaktır. Öğretim süresi dört yıl olup, usûl-i cedîde veçhile elifbâ, Kurân-ı Kerîm, tecvîd, ahlâk risaleleri, ilm-i hal, yazı talimi, muhtasar fenn-i hesap, muhtasar tarih-i Osmani, muhtasar coğrafya, malûmat-ı nâfia risaleleri adlı dersler görülecek, dört yıldan sonra hafızlığa çalışmak isteyenler bir süre daha okulda kalabileceklerdir. Mektebe devam zorunluluğu kızlar için 6-10 ve erkekler için 7-11 yaş aralığındadır. Çocuğunu okula göndermeyen aile bir ayda en fazla üç kez olmak üzere uyarılacak, uymayanlara para cezasına verilecektir. Sıbyan mektebine devam etmeyen çocuklardan yalnızca bedeni-ruhi önemli kusuru bulunan ve ailesinin geçimini sağlamak zorunda olanlara, çocuğun mahalli ikametine mektebin yarım saat mesafede olması ve bulunduğu yerde mektep olmaması veya olup da yetmemesi ve evinde okuma yazma öğrenmiş olanlara cezai yaptırımın uygulanmayacağı belirtilmiştir. Mezunlar sınavsız olarak rüştiyelere kabul edilecek, bir yerde iki sıbyan mektebi varsa bunlardan biri kızlara¹⁸⁷, diğeri erkeklere ayrılacak, böyle olmayan yerlerde kızlar için mektepler yapıncaya kadar erkek çocuklarla aynı mektebe gidecek fakat karışık oturmayacaklardır. Ayrı kız sıbyan mekteplerinin hoca ve dikiş ustaları kadın olacak fakat yeterli sayıda ehliyetli muallimler yetiştirilinceye kadar yaşlı ve iyi ahlâklı adamlardan muallim tayin edileceği belirtilmiştir¹⁸⁸. Sıbyan mektebi tabiri, Maarif

¹⁸⁵ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 8.

¹⁸⁶ Ergin, age., C. I-II, s. 578-580; Uyanık, agt. s. 190-192; Cemil Öztürk, "Dârümuallimin", TDVİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 551.

¹⁸⁷ İlk kez kız çocukları için sıbyan mektebi açılması 1868 yılında çıkarılan Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamname Layihası'nda dile getirilmişse de uygulanamamıştır. Yanardağ, "Kadın Eğitiminden Muhtelit Eğitim..", s. 153.

¹⁸⁸ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, Düstûr, Birinci Tertib, C. II, s. 184-186; *1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi*, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, madde 3,17, s. 103-105; Kodaman, age., s. 63-64;

Nizamnamesi'nde kullanılmışsa da Maarif Nezareti'ne bağlı olanlara iptidai mektep, mekteb-i iptidai, usûl-i cedide mektebi, bazen halk arasında taş mektep denilmiştir¹⁸⁹ ve ilk iptidai mektep İstanbul Nuriosmaniye Cami Külliyesi içinde numune mektebi tarzında 1872'de açılmıştır¹⁹⁰. Maarif Nazırı Cevdet Paşa mektebin programını düzenlemiş ve Elifba¹⁹¹ bastırmıştır¹⁹². Selim Sabit Efendi'nin iptidailerde okutulmak amacıyla hazırladığı Rehnümâ-yı Muallimîn adlı kitap Maarif Nezareti tarafından İstanbul'daki ilk iptidailerden itibaren (1872) açılan ilköğretim okullarında temel alınmıştır¹⁹³. Bundan sonra iptidai mekteplerin açılmasına hız verilerek usûl-i atika tarzında öğretim yapan sıbyan mektepleri usûl-i cedideye dönüştürülmüştür¹⁹⁴. Ayrıca sıbyan mektebi öğretmenleri bir komisyon tarafından imtihan edilerek başarılı olanların görevlerine devam etmeleri, başarısız olanların yerine ise öğretmenlik başvurusunda bulunup imtihanı geçenlerin atanması kararlaştırılmıştır¹⁹⁵. Sıbyan mekteplerinin ıslahı ve öğretmenlerin görevlendirilmesine ilişkin 13 Nisan 1875'te 34 maddelik bir talimatname¹⁹⁶ ile İstanbul sıbyan mekteplerinin yönetimi mahalle halkından oluşan *Tedris meclisi ve tedris meclisi şubeleri* ne bırakılmıştır¹⁹⁷. Ancak bu girişim başarılı olamamıştır¹⁹⁸.

Akyüz, age., s. 163; Parmaksız, agt. s. 16; Fatih Demirel, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(2), 2012, s. 515.

¹⁸⁹ Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, Maarif Nezaretine bağlı "umumi", Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlı "hususî" şeklinde sıbyan mekteplerini ikiye ayırmıştır. Akyüz, age., s. 163.

¹⁹⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 467; Berker, age., s. 103; Ayrıca bir görüşe göre ilk yeni usul iptidai mektebi Selanikli Abdi Kamil Efendi İstanbul Süleymaniye'de açmıştır, fakat Süleymaniye'deki mektep Nuriosmaniye'dekinden daha sonra açılmış olmalıdır. Çünkü Süleymaniye'deki mektep Maarif Nazırı Münif Paşa'nın Abdi Kamil Efendi'ye tahsis ettiği mektep olsa gerektir ve bu durum en erken Münif Paşa'nın 1. Maarif Nazırlığına(1877) rastlayabilir. Nuriosmaniyede'ki mektep ise Cevdet Paşa'nın Maarif Nazırı olduğu dönem (1873) açılmıştır. Akyüz, age., s. 209, bu konu hakkında Bkz. Ergin, age., C. I-II, s. 460-475.

¹⁹¹ Otuz üç harften ibaret olan Osmanlı alfabesi, Devellioğlu, age., s. 215; Harfleri öğreten ders ve ders kitabı, Akyüz, age., s. 488.

¹⁹² Ergin, age., C. I-II, s. 468; Akyüz, age., s.209.

¹⁹³ Berker, age., s. 86; Nurdoğan, agt. s. 572-573.

¹⁹⁴ Yolalıcı, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 286

¹⁹⁵ *Sıbyan Okulu Öğretmenlerinin İmtihan Edilmeleri*, 23 Temmuz 1872, MF. MKT, 2/176, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 142-143.

¹⁹⁶ "Dersaadet ve Bilâd-i selâse bulunan mekâtib-i sıbyâniyenin idaresi için ahalice intihab olunacak azâdan mürekkeb olmak üzere teşkil olunacak mecâlis-i tedrisiye ve şubelerinin suver-i teşkiliyle vazifeleri hakkında talimattır". *Düstür*, Birinci Tertib, C. 3, 1289, s. 432-438.

¹⁹⁷ Kodaman, age., s. 66; Berker, age., s. 109-110; Uyanık, agt. s. 153-154.

¹⁹⁸ Bkz. Berker, age., s. 110-115.

1.3.2. Ortaöğretim

1.3.2.1. Rüştîye

Askeri okullar açılmış olmasına rağmen bu okullara talebe temin edecek bir öğretim kurumu bulunmadığından ve bu okullarda önce Türkçe okuma yazma öğretilmesinin öğretimi geciktirmesi ve düzeyi düşürmesi, sıbyan mektepleri ile askeri mektepler arasında ara bir öğretim kurumunun varlığını gerektirmiştir¹⁹⁹. 1838’de Meclis-i Umur-u Nafia adlı kurulun mektepleri düzene koymak amacıyla hazırladığı layiha üzerine II. Mahmut tarafından rüştîye²⁰⁰ olarak adlandırılan mektepler açılmıştır²⁰¹. Rüştîyelerin yeri ve durumu 1845’te toplanan Muvakkat Maarif Meclisi’nde sıbyan okullarının üstünde, Darülfünun’a talebe yetiştiren orta dereceli okullar olarak belirlenmiştir, 1846’da Mekatib-i Umumiye Nezareti’nin kurulmasıyla rüştîyeler çoğalmaya başlamıştır²⁰². Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi’nin çabalarıyla ilk rüştîye 1847’de Davut Paşa Mektebi’nde usûl-i cedide göre eğitim yapacak şekilde açılmıştır²⁰³. Sıbyan okulunu bitirenler rüştîyelere imtihanla alınmış, öğretim süresi iki yıl olup, coğrafya dersi de ilk defa olarak programlara alınmış, Türkçe ve matematik dersleriyle ön planda tutulmuştur²⁰⁴. Sıbyan mekteplerinden gelen talebeler burada iki yıl eğitim aldıktan sonra Darülfünun’a gidecekti ancak Kemal Efendi, sıbyan mektepleri ıslah edilmediği için bir yıllık hazırlık süresi ile Darülfünun’da okunacak derslerin girişi olarak bir yıl daha ekleyerek dört yıllık eğitim programlamıştır²⁰⁵. Bâb-ı Âli’de padişahın huzurunda yapılan imtihanlarda talebelerin başarılı olması üzerine ertesi yıl rüştîye

¹⁹⁹ Ergin, age., C. I-II, s. 383; Akyüz, age., s. 148; Erkek, agt. s. 23; Fatma Ürekli, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 389.

²⁰⁰ Osman Ergin “ sıbyan mektepleri denilen ana mekteplere el sürülmeden rüştîye adında ilk mektepler açıldı ve bugünkü ilk mekteplerin temeli atılmıştır,” der, Ergin, age., C. I-II, s. 384-425 ; bu durumu Akyüz, şu şekilde ifade etmektedir. Sıbyan mektepleri anaokulları değil çok basit eğitim öğretim veren ilkokullar olarak görülüyor, rüştîyeler ise kuruldukları zaman bu ilkokulların uzantısı gibi düşünülmüş, daha üst düzeyde eğitim öğretim veren üst sınıflar durumundadır; fakat kısa bir zaman sonra orta öğretimin en alt düzeyi durumuna gelmiştir. Akyüz, age., 148.

²⁰¹ Ergin, age., C. I-II, s. 384; Demirel, agm., *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, s. 44-45.

²⁰² Unat, age., s. 42-43; Kodaman, age., s. 92; Adem Ali Şahin, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Denetimi*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 47-48.

²⁰³ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, TDVİA, C. 35, s. 301; Sakaoğlu, age., s. 82.

²⁰⁴ Karal, age., C. II, s. 172; A. Zeki Memioğlu, “İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, Erzurum 2003, s. 244.

²⁰⁵ Tekeli-İlkin, age., s. 64.

sayısı beşe çıkarılmıştır²⁰⁶. Ardından 16 Mart 1848'de rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla İstanbul Fatih'te Darümuallimin adıyla öğretmen okulu açılmış, Ahmet Cevdet Efendi müdür tayin edilmiştir²⁰⁷.

Rüştiyeler arasında düzeyi daha yüksek tutulan Darülmaarif adlı mektep Abdülmecid'in annesi Bezmialem tarafından yaptırılarak 1849'da açılmıştır. Rüştiye mekteplerinden daha ileri seviyede okuyup yazma ile bazı fenler öğretmek hem açılması kararlaştırılan Darülfünun'a talebe hem de hükümet dairelerine memur yetiştirecek bir hale getirilmek istenilmiş ve programı da ona göre düzenlenmiştir²⁰⁸. Rüştiyelerin öğretim süresi dört yıl iken Darülmaarif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmış, 1863'te 5 yıla indirilmiştir²⁰⁹.

Kemal Efendi tarafından İstanbul'da ilk rüştiyelerin açılmasından bir yıl sonra, Meclis-i Maarif-i Umûmiye, Bâb- Âli'ye 16 Ekim 1848'de gönderdiği layiha ile taşrada da rüştiyelerin açılması belirtilmiştir. Fakat çok geçmeden Meclis-i Maarif, tüm vilayetlerde rüştiyelerin açılmasına imkân olmadığını ve açılacak okullara örnek olması için devletin başkentliğini yapmış olan Bursa ve Edirne'de rüştiyeler açılmasını önermiştir. Vilayetlerde açılacak rüştiye okulları için Meclis-i Maarif-i Umûmiye, 22 Ekim 1848 tarihli Mekatib-i Sıbyan ve Rüşdiye Nizamı'nı yayımlayarak, bunu çevre bölgelerdeki mahalle mektepleri ve rüştiyeler için yasal çerçeve kabul etmiştir. Nizamnameyle on yaşın üzerindeki çocuklara rüştiyelere devam ettirilmeleri şartı getirilmiş, elverişli sıbyan mekteplerinin rüştiyelere dönüştürülmesiyle bina problemi çözümlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Meclis-i Maarif-i Umûmiye, taşra rüştiyelerine muallim-i evvel olarak Darümuallimin'e yeni başlamış talebelerin atanmasını ve muallim-i evvele yardımcı olmak üzere yerel ulema arasından uygun bir kişinin görevlendirilmesini kararlaştırmıştır. Bursa ve Edirne'den sonra 1850'li yılların başında Bosna eyaletinde de rüştiyeler açılmaya başlanmıştır²¹⁰. Fakat rüştiyelerin taşraya yaygınlaştırılması fikri 1853'te 25 rüştiye mektebinin açılmasına karar verilerek gerçekleştirilmiş ama çoğu hemen açılmamıştır. Eğitime yeterli mali kaynak tahsis edilememesi, mevcut bina,

²⁰⁶ Öztürk, "Rüşdiye", TDVİA, C. 35, s. 301.

²⁰⁷ Öztürk, "Dârümuallimîn", TDVİA, C. 8, s. 551.

²⁰⁸ Ergin, age., C. I-II, s. 449; Akyüz, age., s. 165

²⁰⁹ Unat, age., s. 44; Kodaman, age., s. 92

²¹⁰ Somel, age., s. 94-95; Uyanık, agt. s. 161-162.

öğretmen kadrosunun ihtiyaca cevap vermemesi rüştiyelerin gelişmesini engellemiş ve geciktirmiştir²¹¹. Rüştiyelerin açılmasının önündeki engellerden biri olan mali güçlüklerin üstesinden gelebilmek amacıyla Bâb-ı Âli, bir muallim-i sani ile bir bevvaabın atandığı nisf rüştiye/yarım rüştiye adlı yeni bir okul tipi gündeme getirmiştir. Yerel ulema arasından seçilen muallim-i sanilerin daha düşük maaşlarla çalışmalarıyla vilayetlerde çok sayıda yarım rüştiye mektebi açılmıştır²¹².

Kızlara yönelik ilk rüştiye mektebi İstanbul'da Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi adıyla 1858'de açılmıştır. İlk kız rüştiyeleri açıldığı zaman kadın öğretmenler bulunamadığından nakış dışındaki dersler erkek öğretmenler tarafından verilmiştir²¹³.

1867 yılından itibaren rüştiyelere Hristiyan talebelerin alınması kabul edilmiş fakat bu durumdan yararlanabilmeleri için Türkçe'den imtihana girme şartı getirilmiştir²¹⁴. Ancak gayrimüslimler ayrı okullar açma yoluna başvurmuşlardır²¹⁵.

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin, 18-32. maddeleri rüştiyeler ile ilgili olup özetle; beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüştiye açılacak, masrafları vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktır. Binaları Meclis-i Kebîr-i Maarif'ten verilen resme göre yapılacak, 1-23 Ağustos arasında tatile girecekler, öğretim süresi dört yıl olacaktır. Okutulacak dersler, mebâdî-i ulûm-ı diniye, lisan-ı Osmanî kavâ'id-i imlâ ve inşâ, tarih-i umumî ve tarih-i Osmanî, tertib-i cedîd üzere kavâ'id-i Arabiye ve Fârisiye, coğrafya, ilm-i hesab, defter tutmak usulü, jimnastik, mektebin bulunduğu mahalde galiba müsta'mel olan lisan, tersîm-i hutut, mebâdî-i hendesedir. Ders yılı sonunda yapılan sınavlarda başarılı olanlar bir üst sınıfa geçecekler, mezun olanlar sınava tabi tutulmadan idadilere gidebileceklerdir. Ayrıca rüştiye mezunları sultaninin âdî kısmına kaydedilebilecek, her rüştiyeye, talebe

²¹¹ Cihan, age., s. 170-172; Somel, age., s. 97-98.

²¹² Somel, age., s. 99; Uyanık, agt., s. 164; Ercan Uyanık, Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m)Rüştiyeler, *Tarih Dergisi*, Sayı 49 (2009/1), İstanbul 2010, s. 105-106; Ayrıca yarım rüşdiye mektebi açılan vilayetler ile tam ve yarım rüşdiye mekteplerinin giderleri arasındaki farkı görmek için bkz. Ercan Uyanık, Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m)Rüştiyeler..., s. 105-106.

²¹³ Ergin, age., C. I-II, s. 457-458; Akyüz, age., s. 164; Demirel, agm., *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, s. 54.

²¹⁴ Karal, age., C. III, s. 201; Kodaman, age., s. 93.

²¹⁵ Yolalıcı, agm., *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.V, s. 286.

sayısına göre bir veya iki öğretmen ve bir mubassır²¹⁶ ve bir hademe tayin olunacaktır. Muallimlerin, mubassırın ve hademenin ne kadar maaşla istihdam edileceğine dair hususlar da belirtilmiştir. Kız mekteplerinin hocaları kadın olacak ve kadınlardan ehliyetli muallimeler yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edip erkeklerden muallim tayin edilecektir. Kız rüştiyelerinde okutulacak dersler; mebâdî-i ulûm-ı diniye, muhtasar tarih ve coğrafya, lisan-ı Osmanî kavâ'id-i hesab ve defter tutmak usulü, mebâdî-i kavâ'id-i Arabiye ve Fârisiye, nakışa medâr olacak derece resim, imla ve inşa, biçki-dikiş, seçilmiş edebi parçalar, musiki (mecburî değildir), tedbir-i menzildir²¹⁷. 22 Eylül 1870 tarihli Umum Mekatib-i Rüşdiyenin Nizamname-i Dâhilisiyle²¹⁸ bütün rüştiye mektepleri Maarif Nezareti'nin gözetimine alınmıştır²¹⁹.

1872'de Bâb-ı Âlî'ye gönderilen yazıda birçok kasabada rüştiye mektebi bulunmadığı, bu nedenle şehir ve kasabalarda bulunan devlete ait boş binaların rüştiye mektebine dönüştürülmesi, uygun resmi bina olmayan yerlerde halk tarafından bir binanın mektep olarak verilmesi hususu bildirilmiştir²²⁰. Çocuğunu rüştiyelere göndermeyen ailelere karşı zorlayıcı bir tedbir olması amacıyla ilkökul diploması olmayanların sanayide çıraklığa ve esnaflığa kabul edilmemesi, resmi dairelere memur, askeri idadilere ve medreselere talebe olarak girmek isteyenlerden rüştiye mektebi diploması istenmesi gerekli görülerek bunun Maarif Nizamnamesi'ne ilave edilmesi kararlaştırılmıştır²²¹.

Burada bahsedilmesi gereken mekteplerden biri de askeri rüştiyelerdir. Mülkiye rüştiyelerinin mezunları daha ziyade kalemlere, hükümet memuriyetlerine girdikleri için ordunun iyi yetişmiş aydın subaylara ihtiyacı artmıştır. Bu nedenle bu ihtiyacı karşılamak ve askeri yüksekokullara talebe kaynağı sağlamak amacıyla

²¹⁶ 1.gözetici, bekleyici, bakıcı. 2.mekteplerde talebenin durumu ile yakından ilgilenen, düzenliği sağlayan kimse. Devellioğlu, age., s. 660.

²¹⁷ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Düstür, Birinci Tertib, C. II, s. 187-190; 1869 *Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi*, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, madde 18-32, s. 105-107.

²¹⁸ Düstür, Birinci Tertib, C. 2, s. 249-257.

²¹⁹ Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-II", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 1, Yıl 1997, s. 260

²²⁰ *Hane Sayısı Beş Yüzü Aşan Her Kasabada Rüşdiye Mektebi Açılması*, 12 Haziran 1872, MF. MKT, 1/73, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 140-141.

²²¹ *Rüşdiye Mekteplerine Öğrenci Gönderilmesi İçin Alınacak Tedbirler*, 16 Mart 1874, MF. MKT, 17/114, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 150-152.

1875'ten itibaren İstanbul'da ve başlıca il merkezlerinde askeri rüştiyeler açılmaya başlanmıştır²²². Askeri rüştiyelerin açılabilmesi için gerekli olan ödenek, Paris'teki Mekteb-i Osmani'nin kapatılarak tahsisatından yapılan tasarrufla sağlanmıştır. Paris'te 150.000 Franga ancak 60 talebe okutulurken, 1875 yılı itibarı ile İstanbul'da 9 askeri rüştiye (Gülhane, Soğukçeşme, Fatih, Kocamustafapaşa, Beşiktaş, Toptaşı, Paşakapısı, Hasköy ve Kasımpaşa- Bahriye Askeri Rüşdiyesi) açılmış ve bu okullarda dört bine yakın talebe eğitim fırsatını yakalayabilmiştir²²³.

1.3.2.2. İdadi

İdadi kelime anlamı olarak hazırlamaya mahsus yer, hazırlama yeri olup²²⁴ Harp okuluna ve Askeri Tıbbiye'ye girmek isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlayarak onları bu okulların programlarını takip edebilecek bir seviyeye getirmek amacıyla açılan hazırlık sınıflarına idadi denilmiş ve bunlar 1845'te ordu merkezlerinde ve Bosna'da açılmıştır. Öğrenim süreleri, üç sınıflı mahallelerinde olmak ve son sınıf İstanbul'da bir arada birleşmek üzere dört yıl olarak tespit edilmiştir. Rüştiye mekteplerinin açılması sürecinde onlara talebe yetiştirecek olan bazı sıbyan mekteplerine, rüştiye ve Darülmaarif'de sıbyan okullarından gelen talebelerin bu okulların programlarını takip edecek seviyeye ulaşmaları için açılan özel sınıflara idadi denilmiştir²²⁵. Talebelerin idadilere kabul edilmelerinde hangi sınıf idadiye kabiliyetleri varsa oraya kaydedilmeleri belirtilmiştir²²⁶. İstanbul'da 1845'te açılan ilk askeri idadi Mekteb-i Fünûn-ı İdadiye²²⁷, dir. Bu okul 1872'de Kuleli kışlasına taşınmış ve Kuleli Askeri İdadisi olarak anılmıştır. Aynı yıl Bursa'da bir Askeri İdadi kurulmuş ve sonradan Işıklar Askeri İdadisi olarak anılmıştır²²⁸.

²²² Ergin, age., C. I-II, s. 501; Akyüz, age., s. 164.

²²³ Ergin, age., C. I-II, s. 505-506; Parmaksız, agt. s. 59.

²²⁴ Devellioğlu, age., s. 409.

²²⁵ Unat, age., s. 45.

²²⁶ *İdadi Mekteplerine Alınacak Öğrencilerin Kabiliyetlerine Göre Seçilmesi*, 23 Şubat 1853, A. MKT. NZD, 73/27, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 50-51.

²²⁷ 1861- 1876 yılları arasında İstanbul'da Mekteb-i Fünûn-u İdadiye'den başka Mühendishane-i Berr-i Hümayun'a talebe yetiştiren Mühendishane İdadisi, Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'a talebe yetiştiren Bahriye İdadisi ve Mekteb-i Tıbbiye'ye talebe yetiştiren Tıbbiye İdadisi dönemin eğitim sistemi içinde yer almıştır. İstanbul'da bulunan bu dört idadinin tasarruf amacıyla ortak bir binada eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmeleri için 1864 yılında Galatasaray Kışlası'na Mekteb-i İdadi-i Umumi-i Şahane adıyla taşınmaları uygun görülmüştür. Parmaksız, agt. s. 67.

²²⁸ Akyüz, age., s. 166.

İdadi kavramının bir orta öğretim kurumunun adı olarak kullanılması ise 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile olmuştur²²⁹. Nizamnamenin 33-41. maddeleri idadilerle ilgilidir. İdadiler rüştiyelerden mezun olan Müslüman ve gayrimüslim çocukların birarada öğretim gördükleri yerdir. Bin hanedan fazla ve buldukları yerin önemine göre seçilecek her kasabada birer idadi mektebi yapılacaktır. Yapım masrafları, öğretmen ve hademe maaşları ve diğer giderleri vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktır. Her idadinin, muavinleriyle beraber altı muallimi bulunacak ve yıllık tahsisatı, personel giderleriyle birlikte 80.000 kuruş olacaktır. Öğrenim süresi üç yıl olan idadilerde, Türkçe kitabet ve inşa, Fransızca, Osmanlı kanunları, mantık, ekonomi, coğrafya, tarih-i umumî, tabiaat bilimi, cebir, hesap ve defter tutmak usûlü, hendese ve ilm-i mesâha, fizik, kimya ve resim dersleri verilecektir²³⁰.

Maarif Nizamnamesi'ne göre açılması düşünülen idadiler, maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu nedeniyle açılmamıştır²³¹. 18 Aralık 1873 tarihinde Maarif Nazırı Cevdet Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen tezkerede idadilerin açılmasının gerekliliği şu şekilde belirtilmiştir: Nizamname-i Mahsusa gereğince köylere varıncaya kadar sıbyan mektepleri açılmış ve ıslah edilmiş, hemen her şehir ve kasabada çoğunlukla Darülmualimin'den mezun olmuş muallimler idaresinde, birer ikişer de rüştiye açılmıştır. Ancak rüştiyeden mezun olan talebelerin rüştiyelerin üzerinde Mekteb-i Sultani'den başka gidebileceği okul bulunmadığından, eğitimine devam etmek isteyenler sıkıntı çekmektedir. Mekatib-i Harbiye, Mekatib-i Tıbbiye gibi âlî mekteplere girmek isteyen rüştiye mezunları, idadiler açılmadığından bir süre daha bu mekteplerin hazırlık sınıflarına devam etmek zorunda kalmıştır. Devlet tarafından orman ve madencilik, mülkiye mühendisliği gibi çeşitli fenlere mahsus mektepler tesisine teşebbüs edilse, bu mektepler için eğitim düzeyi yeterli talebe bulunmadığından, bunlar açılmamakta, açılrsa da idadi şekline dönüşeceğinden istenilen neticeye ulaşılamayacaktır. Belirtilen bu problemleri çözmek için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon, bin haneyi

²²⁹ Akyüz., age., s. 166; Kodaman, age., s. 114; Unat, age., s. 45.

²³⁰ Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, Düstür, Birinci Tertib, C. II, s. 190-191; *1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi*, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, madde 33-41, s. 107-108; Kodaman, age., s. 115.

²³¹ Ergin, age., C. I-II, s. 500; Kodaman, age., s. 115; Cemil Öztürk, "İdadi", TDVİA, C. 21, İstanbul 2000, s. 465.

geçen, hal ve mevkilerine göre lüzum görülen kasabalarda birer idadi açılması gerektiğini belirtmişse de bu girişimin çeşitli eksikliklerden dolayı gerçekleşmeyeceğini belirtmiştir. Bu nedenle öncelikle Dersaadet'te numune olarak bir idadi açılıp muallim tedarikince suhulet olmak üzere askeri idadisi olan yerlerde birer idadi daha açılması ve Darülmuallimin'de idadi için muallim yetiştirildikçe açılan bu idadilere gönderilmesi gerektiği tespiti yapılmış ve şu kararlar alınmıştır;²³²

1. Numune olacak mektebin inşası bir hayli vakit ve nakit gerektireceğinden şimdilik mevcut mekteplerden biriyle yetinilmelidir. Bunun için mevcut Darülmaarif binası idadiye çevrilecektir.

2. İdadilerde icabına göre İngilizce, Fransızca ve Almanca dersleri okutulacaktır.

3. Mekatib-i rüştiyenin öğretim süresi dört sene olup idadilere girmek isteyen talebeleri rüştiyelerde dört sene alıkoymaya gerek olmadığından rüştiyelerin üçüncü senesini bitirenler idadilere girebileceklerdir.

4. İdadilere muallim yetiştirmek için Darülmuallimin'de idadi şubesi açılacak ve mezunlarına rüştiye muallimlerinden 200 kuruş fazla maaş verilecek ve buradan mezun olan muallimler idadilerde ihtiyaç olmaması halinde rüştiye muallimleriyle aynı maaşla rüştiyelere atanacaktır.

5. İdadilerde derslerin önemine göre, öğretim kadrosunda hiç olmazsa on muallim olacak ve gerekirse bir müdürle iki hademe tayin edilecektir.

Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda II. Mahmut Türbesi yakınındaki mevcut Darülmaarif idadiye çevrilerek ilk idadi 1874'te açılmıştır²³³. Vilayetlerde ise ilk defa Mora Yenişehir'de 1875'te bir idadi açılmıştır²³⁴. Yine bu tarihte Darülmuallimin içinde bir idadi şubesi oluşturulmuştur²³⁵.

²³² Ergin, age., C. I-II, s. 496-499; Demirel, agt., s. 13-15; Kodaman, age., s. 115-117; Sevim Ceylan, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim (1876-1920)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2012, s. 35-36.

²³³ *Rüşdiye Okullarının Devamı Olarak Kasaba ve Şehirlerde İdadi Mekteplerinin Açılması*, 13 Ocak 1874, A. MKT. MHM, 472/59, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 148-149; Demirel, agt. s. 15.

²³⁴ Unat, age., s. 45; Kodaman, age., s. 117

²³⁵ Kodaman, age., s. 117; Ergin, age., C. I-II, s. 500; Öztürk, "İdadi", TDVİA, C. 21, s. 465.

1.3.2.3. Sultani

Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin Islahat Fermanı'yla vaat ettiği reformları gerçekleştirememesini gerekçe göstererek 1866'da çıkan Girit isyanına müdahale etmişlerdir²³⁶. Fransa Hükümeti 22 Şubat 1867'de Bâb-ı Âli'ye bir nota vererek büyük merkezlerde Hristiyan talebelerin devam edebilecekleri ortaöğretim kurumlarının açılmasını belirtmiştir²³⁷. İstanbul'daki Fransız elçi Bourée, Sadrazam Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa'ya muhtıra hükümlerinin yerine getirilmesi için dostça ısrarlarda bulunmuş ve Fransız Maarif Nazırı Victor Durey kurulacak mektebin programını hazırlayarak İstanbul' a göndermiştir. Fransızlar mektebe cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin talebe alınması, öğretimin Fransızca yapılması, idarenin ve öğretimin Fransız öğretmenlere verilmesini teklif etmiştir. Bâb-ı Âli bazı derslerin Türkçe okutulması şartıyla Fransız teklifini kabul etmiştir²³⁸. Aynı yıl Abdülaziz'in 1867'de Fransa'ya yaptığı seyahat neticesinde Fransa'daki liseler denginde bir mektep açılmasını ve Fransızca eğitim yapılmasına izin vermesiyle²³⁹ 1 Eylül 1868'de Galatasaray binasında mektep açılmıştır²⁴⁰. Mekteb-i Sultani'nin 10 maddelik nizamnamesi Türkçe, Fransızca, Rumca ve Ermenice olarak yayımlanmıştır. Nizamnamede farklı dinlere mensup çocukların bir arada okutulacağı ifade edilmiştir. Öğretim süresi beş yıl olup bilgi seviyesi çok düşük olanları yetiştirmek için üç yıllık hazırlık sınıfları konularak öğretim süresi sekiz yıl olmuştur²⁴¹. Tevfik Fikret Galatasaray Sultanisi için "Doğunun Batı ufkuna açılan ilk penceresi" demiştir²⁴². Mekteb-i Sultani'nin müdürlüğüne ilk olarak Salve sonrasında Vahan, Fotyadi ve Sava Efendiler, 1876'dan itibaren Türk Müslüman

²³⁶ Kodaman, age., s. 20; İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Bellekten*, TTK Basımevi, Ankara 1943, Cilt: VII, Sayı: 28, s. 316.

²³⁷ Sungu, agm., s. 316-317; Akyüz, age., s. 167; Unat, age., s. 47

²³⁸ Karal, age., C. 3, s. 203; Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", TDVİA, C. 13, İstanbul 1996, s. 324.

²³⁹ Bkz. *Galatasaray Mektebi Sultanisi'nin Kuruluş İradesi*, 15 Ağustos 1868, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 115/64, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 92-94.

²⁴⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 481-484.

²⁴¹ Karal, age., C. 3, s. 204; Kodaman, age., s. 135; Saydam, age., s. 470; Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", s. 324; Eğitim süresi ile ilgili Faik Reşit Unat "önceleri 5 iptidai, 5 kolej olmak üzere 10 sene iken, daha sonra 3'ü iptidai, 3'ü tâli, 3'ü âli olmak üzere 9 sınıfa indirilmiştir," demektedir. bkz. Unat, age., s. 47.

²⁴² Sakaoğlu, age., s. 84-85; Kansu, age., s. 82.

yöneticiler getirilmişlerdir²⁴³. Bu okulun açılması çeşitli tepkilere neden olmuştur. Rumlar lisanlarına az bir zaman ayrılmasından şikâyetçiyken Rusya, Fransa'nın nüfuzunun yayılması endişesiyle karşı çıkmış, Yahudiler Hristiyan müdürün yönetiminde olan İslam müessesesine çocuklarını göndermeye tereddüt etmiş ve yemek sırasında dinlerine göre hazırlanmış özel gıda verilmesini istemişlerdir. Papa çeşitli ırklardan talebelerin olmasının Katolik talebelerin ahlâkını bozacağı düşüncesiyle Katolik talebelerin Sultaniye gitmesini yasaklamıştır. Fakat daha sonra Fransa'nın girişiyle Papa bu yasağı kaldırmıştır²⁴⁴. Müslümanların ise yabancılar tarafından kurulan ve hükümet okullarında eğitimin ücretsiz olmasından dolayı öteden beri sürüp gelen usule aykırı olarak ücret talep edilen bu okulu pek de olumlu karşılayacakları düşünülmemiştir²⁴⁵. Ayrıca Türk talebeleri Latince dersinin programdan çıkarılarak Türkçe usûl-i hesap ve hendese gibi fazlasıyla ihtiyaç duydukları derslere önem verilmesini istemişlerdir²⁴⁶. 1875 senesi ders yılı başından geçerli olmak üzere Fransızca dersleri hariç bütün derslerin Türkçe okutulması, gerekli ders kitaplarının Türkçe'ye tercüme edilmesi ders programının da yeni usule göre hazırlanması kararlaştırılmıştır²⁴⁷. Mektep öğretime başladığında 409 talebeden 172'si Müslüman, 237'si gayrimüslimdir²⁴⁸. Galatasaray Sultanisi dış ilişkileri ve Osmanlılık ideolojisini simgelemesi bakımından tam bir Tanzimat okuludur. Ancak okulun böyle bir ideolojiyi üretmekte yetersiz kalışının kanıtı bu okuldan

²⁴³ Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", s. 324-325; Ergin, age., C. I-II, s. 482-486; Hasan Hüseyin Dilaver, "Sultaniler", Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999 s. 317.

²⁴⁴ Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", s. 324; Sungu, agm., s. 330-331.

²⁴⁵ Koçer, age., s. 82; Ayrıca Bkz. Mektep açılmadan önce yayımlanan bir irade de Müslümanların pek rağbet etmediği mektebin açılış tarihi yaklaşmasına rağmen ancak 133 talebenin kayıt yaptırdığı bu sayının 300'e ulaşması için tedbirlerin alınması, ayrıca paralı olan okula ücretsiz ve indirimli talebe kabulünde suiistimale meydan vermemek için bir nizamname hazırlanması gerektiği belirtilmiştir. *Yeni Tesis Edilen Mektebi Sultani'ye Müslüman Öğrenci Kaydının Teşvik Edilmesi*, 5 Temmuz 1868, DUİT, 115/66_2, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 88-90.

²⁴⁶ Ergin, age., C. I-II, s. 485.

²⁴⁷ *Mektebi Sultani' de (Galatasaray Lisesi) Öğretimin Türkçe Yapılması*, 19 Haziran 1875, MF. MKT, 29/1_4, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 154-155.

²⁴⁸ Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", s. 324.

mezun olanların listesinde Bulgar bağımsızlık hareketine katılanların olmasıdır²⁴⁹. Bu mektepler Girit hariç II. Meşrutiyet'e kadar hiçbir yerde açılmamıştır²⁵⁰.

Sultani düzeyinde açılan diğer okul Darüşşafaka'dır. Bir kısım Müslüman düşünür esnaf çıraklarının boş zamanlarında onlara okuma, yazma, hesap ve bazı ahlâki ve sosyal esasları öğretmek amacıyla 1865'te Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye²⁵¹ adında cemiyet kurmuşlardır. Valide Emetullah Kadın Mektebi tamir ettirilerek bu işe tahsis edilmiştir. Mektebe rağbet olması sebebiyle Aksaray'da Ebubekir Paşa Mektebi cemiyetin idaresine verilerek bir kısım talebe de burada ders görmüştür. Dersleri cemiyet üyeleri bizzat vermişlerdir. Cemiyetin kurucuları Maliye Nazırı Yusuf Ziya, Gazi Ahmet Muhtar, Vidinli Müşir Tevfik Paşalardır. Vatan şairi Namık Kemal burada imla öğretmenliği yapmıştır. Her iki mektebe rağbetin fazla olması sebebiyle cemiyet esaslı bir bina yaptırarak burada yalnız İslam çocuklarının ve yetimlerinin okutulmasını istemiş ve Darüşşafaka bu karar üzerine ortaya çıkmış²⁵² ve nizamnamesi de hazırlanmıştır²⁵³. Eğitime ilk başladığı 1873'te elli dört talebe kaydedilmiştir. Eğitim ve idare bakımından en parlak dönemini 1873-1894 yılları arasında yaşamıştır. Cemiyet ve öğretmenler tarafından birçok ders kitabı telif veya tercüme edilmiş, kitaplar ücretsiz dağıtılmıştır. Cemiyet Mebahis-i İlmiyye adıyla aylık dergi çıkarmıştır²⁵⁴. Mektepte Fransız askeri liselerinin programı izlenmiş, öğretim Türkçe olarak yapılmıştır²⁵⁵.

²⁴⁹ Tekeli-İlkin, age., s. 65; İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 468.

²⁵⁰ Unat, age., s. 47-48; Akyüz, age., s. 167.

²⁵¹ Bkz. *Darüşşafaka Okulu'nun İdaresine Dair Nizamname*, 21 Kasım 1871, DÜİT, 116/1_4, 10, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 134-137.

²⁵² Ergin, age., C. I-II, s. 487-488; Songül Keçeci Kurt, "Bir Eğitim Öncüsü: Darüşşafaka", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, Yıl 2012, s. 161-162.

²⁵³ *Darüşşafaka Okulu'nun İdaresine Dair Nizamname*, 21 Kasım 1871, DÜİT, 116/1_4, 10, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 134-138; Kurt, agm., s. 166-167.

²⁵⁴ Halis Ayhan-Hakkı Maviş, "Darüşşafaka", TDVİA, C. 9, İstanbul 1994, s. 7- 8; Kurt, agm., s. 163-169.

²⁵⁵ Akyüz, age., s. 168; Ergin, age., C. I-II, s. 491; Kurt, agm., s. 162.

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin, 42-50. maddeleri sultaniler ile ilgili hükümleri içermektedir²⁵⁶.

1.3.3. Yükseköğretim

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin, 51- 128. maddeleri Mekatib-i Aliye denilen yüksekokullar ilgilidir. Bunlar Darülmuallimin, Darülmuallimat, Darülfünun ve Fünun ile Sanayi-i Muhtelif'e'dir²⁵⁷.

1.3.3.1. Darülfünûn

Darülfünun, yüksek ilimlerin öğretildiği yer anlamında kullanılan bir tabir olup bugün üniversite²⁵⁸ olarak değerlendirilebilmektedir. Bu müesseseye “fenler evi” anlamına gelen “darü'l-fünûn” adının verilmesi, o günün şartlarında medreseden ayrı bir kurum olduğunu ortaya koyma düşüncesinden doğmuştur²⁵⁹. Darülfünun kurma fikri 1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın çalışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır²⁶⁰. 21 Temmuz 1846 tarihli mazbata da Darülfünun'un kurulması gerektiği belirtilmiştir²⁶¹. Darülfünun; “*Malumat ve hüsn-i ahlakça mükemmel olmak isteyen ve bütün ilim ve fenleri okumaya hevesli veya devlet dairelerinde çalışmak isteyen herkese gerekli bilgileri sağlayacak bir kurum...*”olarak tanımlanmıştır²⁶². Ayrıca bütün masraflarının devletçe karşılanacağı, talebelerin gece gündüz barınabilecekleri ve çalışacakları bir yer olarak düşünülmüştür²⁶³. Ayasofya yakınındaki bir arsa üzerinde yapılması kararlaştırılan

²⁵⁶ Maarif-i Umumîye Nizamnamesi, Düstûr, Birinci Tertib, C. II, s. 191-193; 1869 *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi*, madde 42-50, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 108-109; Parmaksız, agt. s. 17.

²⁵⁷ Maarif-i Umumîye Nizamnamesi, Düstûr, Birinci Tertib, C. II, s. 194-204; 1869 *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi*, madde 51-128, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 109-116; Parmaksız, agt. s. 17.

²⁵⁸ Pakalın, age., C. I, s. 397; Osman Nuri Ergin'e göre, Dârü'l-Fünûn tabirini üniversite olarak kabul etmemektedir. Çünkü bu tarihte Dârü'l-Fünûn ile ifade edilmek istenen “rüştîyelerden üstün bir tahsil veren ve rüştîyelere nispetle birçok yeni ilimleri ve fenleri öğreten bir orta mektep ya da bir liseden başka bir şey değildir” şeklinde ifade etmiştir ve bu görüşünü vesikalara dayandırmıştır bunun için Bkz. Ergin, age., C. I-II, s. 546-550.

²⁵⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun”, TDVİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 521.

²⁶⁰ Karal, age., C. III, s. 204; Ali Arslan, “Osmanlı Darülfünûnu”, Osmanlı Asiklopedisi, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 297.

²⁶¹ Ergin, age., C. I-II, s. 545; Unat, age., s. 49; Koçer, age., s. 75

²⁶² Tekeli- İlkin, age., s. 70; İhsanoğlu, agm., TDVİA, C. 8, s. 522.

²⁶³ İhsanoğlu, agm., TDVİA, 522.

Darülfünun binasının yapımı için İtalyan mimar Gaspare Fossati'yle anlaşılmıştır²⁶⁴. Ancak binanın inşaatı 6 Mart 1865'te tamamlanmıştır²⁶⁵.

Darülfünun'da okutulacak ders kitapları ile telif ve tercüme eserleri hazırlamak, Türkçe'nin gelişmesini sağlamak için 1851'de kurulan Encümen-i Daniş Osmanlı Devleti'nde kurulmuş ilk ilim topluluğu olmuştur²⁶⁶. Üyeleri arasında medreseli-medresesiz zamanın tanınmış kişileri olmakla beraber Osmanlı Tarihini yazan Avusturyalı Joseph von Hammer, İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce sözlüğünü yazan İngiliz James Redhouse gibi yabancı kişiler de bulunmuştur²⁶⁷. Encümen-i Daniş, Tarih-i Cevdet gibi birkaç eserin dışında fazla bir çalışma ortaya koyamadan bürokratların iltimas ve siyasi çekişmeleri sebebiyle 12 yıllık bir faaliyet sonrasında kapanmıştır²⁶⁸.

Darülfünun'da ders verecek hoca ihtiyacı için Maarif Nezareti, 1857'de eğitim ve matematik öğrenimi için Paris'e iki talebe göndermiştir²⁶⁹.

Darülfünun açılması fikri 1845'te ortaya atılmasına rağmen bu kurum ancak 1863'te açılmıştır²⁷⁰. Dönemin sadrazamı Keçecizade Fuad Paşa'nın, Darülfünun binasının tamamlanmasını beklemeden binanın bitmiş olan bazı odalarında halka açık serbest konferans şeklinde dersler verilmesini uygun görmesiyle derslere başlanmıştır. 13 Ocak 1863'te İbrahim Edhem Paşa'nın nezareti altında kimyager Derviş Paşa ilk dersi vermiştir²⁷¹. Dersler 1865 tarihine kadar bu şekilde devam etmiştir. Darülfünun binasının inşaatı tamamlandığında binası önce Maliye Nezareti'ne daha sonra Evkaf ve Adliye Nezareti'ne verilmiştir. Bina Maliye Nezareti'ne tahsis edilince dersler kesintiye uğramış ve bu duruma engel olmak için

²⁶⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 545; İhsanoğlu, agm., TDVİA, C. 8, s. 522; Ali Arslan, agm., s. 297-298.

²⁶⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs", *Belleten*, TTK, Cilt: LIV, Sayı: 210, 1990, s. 706.

²⁶⁶ Koçer, age., s. 61; Abdullah Uçman, "Encümen-i Daniş", TDVİA, C. 11, İstanbul 1995, s. 177-178; Pakalın, age., C. I, s. 529-531

²⁶⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 235.

²⁶⁸ Akyıldız, age., s. 62.

²⁶⁹ Unat, age., s. 50; Ali Arslan, agm., s. 298; Uyanık, agt. s. 195; Paris'e gönderilen Hoca Tahsin ve Selim Sabit Efendi'dir. Nitekim Darülfünun'un açılış hazırlıklarını yürütmek üzere Hoca Tahsin Efendi 1869'da müdür olarak atanmıştır. 1870 yılında Darülfünun açıldığında, Selim Sabit Efendi de burada Kitabet ve Edebiyat dersi vermiştir. Uyanık, agt. s. 195.

²⁷⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 550.

²⁷¹ İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C. 8, s. 522; İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs", s. 706-707; Ali Arslan, agm., s. 298.

Sultan Mahmud Türbesi yakınındaki bir arsaya yeni bir inşaat yapılmaya başlanmıştır. İnşaat 1869'da tamamlanmıştır. Yeni binanın inşaatına başlanmasıyla derslerin yapılabilmesi için yeni bir yer aranmıştır²⁷². Böylece Darülfünun Ayasofya'daki binadan Çemberlitaş'taki Nuri Efendi Konağı'na taşınmıştır²⁷³. Ancak 1865'te Nuri Efendi Konağı'nın yanması sebebiyle dersler tatil edilmiş ve 4.000 ciltlik kütüphane yangın nedeniyle yok olmuştur²⁷⁴. 1869'da Maarif Nezareti'nin Sadaret'e sunduğu bir layihada serbest derslerin değerlendirilmesi yapılmış ve derslerin pek de faydalı olmadığı görüşü belirtilmiştir²⁷⁵.

Maarif Nizamnamesi'nin 79. maddesinden 128. maddesine kadar olanları Darülfünun ile ilgilidir. Burada özetle şu hususlara değinilmiştir: İstanbul'da Darülfünun-ı Osmani adıyla, "hikmet ve edebiyat", "ilm-i hukuk" ve "ulûm-u tabiiye ve riyaziye" olmak üzere üç şubeden oluşan Darülfünun açılacaktır. Dersler Türkçe okutulacak ancak Türkçe ders verebilecek öğretmenler yetişinceye kadar derslerin Fransızca ile yapılmasına izin verilecektir. Her şubenin öğretim süresi 3 yıl, müderris olacaklar için 4 yıldır. Talebeler gündüzlü olup, en az on altı yaşında olacak, okula sınavla kabul edilecek, üç ayda bir kayıt yenileyecek ve her yılın sonunda gördükleri derslerden imtihan edileceklerdir. Üçüncü yılın sonunda önce o yılın derslerinden sonra da bulunduğu şubenin derslerinden imtihana gireceklerdir. Bu iki imtihanda başarılı olan talebe şube idaresi tarafından teklif olunan bir konu hakkında müsvedde hazırlayacaktır. Şube muallimlerinden oluşan imtihan komisyonu huzurunda savunmasını başarılı olarak tamamlayan talebe şهادetname olarak mezun olacaktır. Müderris olmak isteyen talebeler mezuniyet rûsu aldıktan sonra bir sene daha kayıt pusulası olarak imtihan olacak ve bilimsel bir konuya dair müsvedde hazırladıktan sonra mezun olacaktır. Darülfünun'da bir kütüphane, müze ve kimyahane olmasına dair hususlar nizamnamede belirtilmiştir²⁷⁶. 6 Eylül 1869'da yayımlanan irade ile Darülfünun'da okutulacak dersleri hangi hocaların vereceği, hocalara ne kadar maaş

²⁷² İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs", s. 710-712.

²⁷³ Ergin, age., C. I-II, s. 552-553; İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C. 8, s. 522.

²⁷⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 553.

²⁷⁵ İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs", s. 712-713.

²⁷⁶ Maarif-i Umumîye Nizamnamesi, Düstûr, Birinci Tertib, C. II, s. 198-204; 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, madde 79-128, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 113-116.

verileceği ve diğer masraflar için tahsisat ödeneceği belirtilmiştir²⁷⁷. Darülfünun'da okutulacak kitapların tercüme işi için bu kez tercüme cemiyeti oluşturulmuştur²⁷⁸.

İkinci Darülfünun binasının inşası tamamlanmasıyla hemen muallim kadrosu tamamlanmış, müracaatta bulunan 1.000 talebenin 450'si imtihanla seçilmiştir. Müracaat edenlerin çoğu medrese talebesi olduğundan ve o sırada cerre gittiklerinden derslerin başlaması talebelerin cerden dönüşlerine ertelenmiştir. Ancak Ramazan'da gece hayatının varlığından faydalanmak için açılan gece derslerine halk da katılmış²⁷⁹ ve bu tür derslerin halka yaygınlaştırılmasını vakanüvis Lütü Efendi eleştirmiştir. 20 Şubat 1870'te açılan Darülfünun'da dersleri okutacak hoca, takip edebilecek talebe ve okunacak kitap bulunmadığından önce altı aylık basit bir program yapılarak derslere başlanmıştır²⁸⁰. Nizamnamede belirtilen esaslardan farklı olarak ders programı o günün imkânlarına göre yeniden düzenlenip her üç şubenin de aynı programı takip etmesi yoluna gidilmiş ve böylece fiilen şubeler kaldırılarak tek tip ders yapılmıştır. Birinci ders yılı sonunda imtihanda başarılı olan talebelere şehadetname verilmiş, ikinci ders yılı başlamadan önce, Ramazan ayı olması sebebiyle ders yapılamadığından, Darülfünun müdürü Tahsin Efendi umuma açık konferanslar tertip etmiştir²⁸¹. Cemaleddin Afgani, sanayi, edebiyat ve teknoloji konularındaki bu konferansların birinde, sanatı tarif ederken ve kısımlarını sayarken peygamberliği de bir tür sanat olarak zikretmiştir. Bu sözlerin konferansa katılanlar arasında tepkiye yol açması ve çeşitli çevrelerin şiddetli itirazı sebebiyle konferanslar iptal edilmiştir. Cemaleddin Afgani İstanbul'dan uzaklaştırılmış, Darülfünun-ı Osmani Müdürü Tahsin Efendi azledilmiştir²⁸². Darülfünun-ı Osmani'nin bu hadise sonucu kapatıldığı belirtilmişse de Darülfünun'da dersler 1872-1873 öğretim yılına kadar kesintisiz devam etmiştir. Bununla birlikte buradan mezun talebe bulunup

²⁷⁷ *Açılacak Dârülfünûna Hoca Tayini*, 6 Eylül 1869, İ.DH,597/41632_2, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 126-128.

²⁷⁸ Ancak bir yıl sonra Maarif Nezareti'nin Darülfünun için kimya, fizik ve tabiat ilimleri hakkında kitap tercüme ettireceğini duyurduğu bir ilanda (Basiret, nr. 130, 29 Rebiülahir 1287, s. 4, st. 2.) bu heyetin kendisinden beklenileni yerine getirmediği anlaşılmıştır. İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs", s. 719; İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C. 8, s. 522.

²⁷⁹ Ergin, age., C. I-II, s.553- 554; Emre Dölen, "Darülfünun", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 476; İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs", s. 719.

²⁸⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 554-556.

²⁸¹ İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C. 8, s. 523.

²⁸² Ergin, age., C. I-II, s. 559-562; İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C.8, s. 523.

bulunmadığı, niçin ve nasıl kapatıldığı tam olarak anlaşılammıştır. Ancak idarecilerin Darülfünun kurma gayretleri devam etmiştir. 1873'te dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa, Galatasaray'daki Mekteb-i Sultani Müdürü Sava Paşa'yı hazineye yük olmamak şartıyla yeni bir Darülfünun kurmakla görevlendirmiştir. Kurulması düşünülen Darülfünun, Galatasaray Mekteb-i Sultanisi temeli üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. Darülfünun-ı Sultani denilen yeni kurum Hukuk, Fen ve Edebiyat yüksek mekteplerinden oluşmuş ve resmi yazışmalarda üçüne birden mekâtib-i âliye denilmiştir²⁸³. Sava Paşa'ya göre Darülfünun'un Tıp, Fen, Edebiyat, İlahiyat ve Hukuk mekteplerinden oluşması gerekirken Tıp ve İlahiyat mekteplerinin açılmamasının nedeni ülkede mevcut Tıbbiye'nin tıp karşılığı, medreselerin de İlahiyat karşılığı olarak kabul edilmesidir²⁸⁴.

1874-1875 öğretim yılında öğretime başlayan Darülfünun-ı Sultani ilk açıldığında Hukuk ve Mühendis-in-i Mülkiyye (Mühendis-in-i Mülkiyye adı birinci öğretim yılı sonunda Turuk u Maabir Mektebi olarak değiştirilmiştir) mekteplerinden meydana gelmiştir. Edebiyat mektebinde eğitime başlanıp başlanmadığı bilinmemektedir. Darülfünun-ı Sultani'de dört yıllık öğretim süresi sonunda bir tez hazırlayıp başarıyla savunan talebeler "doktor" unvanıyla mezun olacak ve ihtisaslarına göre Adliye Nezareti'nde veya Nafia Nezareti'nde istihdam edileceklerdir. Tez hazırlayamayanlar ise doktoradan daha kolay bir imtihana tabi tutulacak ve bunlardan Hukuk Mektebi mezunları dava vekilliği, Turuk u Maabir Mektebi mezunları kondüktörlük, Edebiyat Mektebi mezunları öğretmenlik yapabileceklerdir. Daha önceki Darülfünun'da herhangi bir ihtisaslaşma ve bunun sonucunda belirli meslek sahiplerinin yetişmesi ve bunların belli alanlarda istihdam edilmesi düşünülmediği halde Darülfünun-ı Sultani'de devletin o günkü ihtiyacına göre ihtisaslaşmaya doğru bir yöneliş görülmüştür²⁸⁵. Darülfünun-ı Sultani'de orta öğretimin yeterli olmaması, finans kaynağı, araç-gereç temin edilememesi yeterli

²⁸³ İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C. 8, s. 523.

²⁸⁴ Ali Arslan, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 299; Unat, age., s. 52; Ergin, age., C. I-II, s. 698; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârulfünûn-ı Sultani", *Belleten*, TTK, Cilt: LVII, Sayı: 218, 1993, s. 206.

²⁸⁵ İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C. 8, s. 523.

sayıda ve düzeyde hocaların bulunamaması ve bu girişimin taklit düzeyinde kalması sebebiyle Darülfünun-ı Sultani başarılı olamamış²⁸⁶ ve 1881’ de kapanmıştır²⁸⁷.

1.3.3.2. Darülmuallimin

Osmanlıda öğretmen yetiştirmek için okul açma fikri Tanzimat döneminde gerçekleşmiştir²⁸⁸. Daha önceki dönemlerde sıbyan mektepleri ve medreselerde görev yapan eğitim öğretim personelinin tamamı geleneksel-dini eğitim veren farklı derecedeki medrese mezunlarıdır²⁸⁹. Fatih Sultan Mehmet, Eyüp ve Ayasofya medreselerinde, sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek için özel bir program öngörmüştür. Programda adâb-ı mubahase²⁹⁰ ve usûl-i tedris²⁹¹ gibi bir tür eğitim derslerinin bulunmasına özen gösterilmişse de bu uygulama sonraki yıllarda devam etmemiştir²⁹². Ancak rüştiyelerin sayısının artmasıyla burada iyi bir öğretim yapılabilmesi iyi yetişmiş öğretmenlerin varlığını gerektirmiştir²⁹³. Darülmualliminin²⁹⁴ açılma gerekçeleri Meclis-i Maarif-i Umûmiye’nin 25 Temmuz 1847 tarihli bir mazbatasında ülkenin eğitim sistemi ve medreselerin bozulduğu, sıbyan mekteplerindeki hocaların kendilerine verilen talimat gereğince bu kurumların derslerini okutabildiği ancak bu hocalar içinde rüştiye mekteplerinin derslerini, özellikle matematik ve öteki yeni dersleri okutacak kimse bulunmadığı şeklinde ifade edilmiştir. Her tür bilim ve fenni öğretmeye muktedir, eğitim ve öğretim yöntemlerini bilen bilgili öğretmenlerin yetiştirilmesi zorunluluğu en önemli hususlardandır. Bunun için Darülmuallimin adında bir öğretmen okulu açılacaktır²⁹⁵. Darülmuallimin 1848’de Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi’nin öncülüğünde Fatih’te açılmış, baş hoca ünvanı ile Yahya Efendi müderris olarak atanmış, 1850

²⁸⁶ Ali Arslan, agm., s. 300.

²⁸⁷ Akyüz, age., s. 170.

²⁸⁸ Cemil Öztürk, “Dârülmuallimîn”, TDVİA, C. 8, s. 551.

²⁸⁹ Cihan, age., s. 194.

²⁹⁰ Tartışma yolları, usûlleri, kuralları,

²⁹¹ Öğretim yöntemi

²⁹² Cemil Öztürk, age., s. 1; Öztürk, “Dârülmuallimîn”, TDVİA, C. 8, s. 551; Abdülkadir Özcan, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, 150. Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 442; Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, OTAM, Sayı 20, Ankara 2009, s. 20; Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştır”, *Yeni Türkiye (Eğitim Özel Sayısı)* Ocak-Şubat 1996, Sayı 7, s. 471.

²⁹³ Akyüz, age., s. 177.

²⁹⁴ Erkek öğretmen okulu, Devellioğlu, age., s. 167.

²⁹⁵ Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, s. 27-28.

yılında Ahmet Cevdet Paşa okulun müdürlüğüne getirilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan Darümuallimin nizamnamesi 1 Mayıs 1851’de yayınlanmıştır²⁹⁶. Nizamnamede okula kayıt kabul, sınavlar, atama, burs, zorunlu hizmet meseleleri maddeleştirilmiş, medrese anlayışı dışında modern anlayışta öğretmenler yetiştirilmek istenmiştir²⁹⁷.

Ahmet Cevdet Efendi mektebin programına ilk kez “eğitim öğretim yöntemi” konusunda bir meslek dersi koymakla talebelerin medreseli tutum ve davranışlarını değiştirmeye çalışmıştır. Talebelerin medreselerden aktarıma yoluyla bu okula geldikleri için medreselerde alıştıkları ve Darümualliminde de uyguladıkları “cerre çıkma” geleneğini dilencilik olarak görüp kaldırmıştır. Bu okul mezunlarının atamalarında zaman zaman çıkan sıkıntılar çeşitli düzenlemelerle çözümlenirken modern anlayışta öğretmenlik mesleğinin gelişmesi sağlanmıştır²⁹⁸. Zaman zaman müspet bilim derslerini okutmak amacıyla subay öğretmenler de Darümuallimin’de görevlendirilmiştir²⁹⁹. Ayrıca Arapça konuşulan yerlerde öğretmenlik yapacak öğrenciyi Arapça konuşturabilmek için bazı tedbirler alınmıştır³⁰⁰.

Darümuallimin ilk mezunlarını 1854 - 1855 öğretim yılında vermiştir. İlk mezunları arasında, ilk pedagoji kitabı sayılan Rehnüma-yı Muallimin’in yazarı olan Selim Sabit Efendi de vardır³⁰¹. Maarif Nizamnamesi’nin 52-67. Maddeleri

²⁹⁶ Akyüz, age., s. 177; Cemil Öztürk, age., s. 4-5; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, s. 31; Abdülkadir Özcan, agm., s. 444; Taşer, agt. s. 26.

²⁹⁷ Abdülkadir Özcan, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, s. 467-470; Binbaşıoğlu, age., s. 135-138; Tayyip Duman, “Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi”, Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 308-309; Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 69-72; Uyanık, agt. s. 185; Taşer, agt., s. 428-431.

²⁹⁸ Akyüz, age., s. 186-188; Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, s. 15; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, s. 34- 43; Yahya Akyüz, “Öğretmen Okulu Dışından İlk Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860-1861) ve Tarihi Gelişim”, *Milli Eğitim*, Ocak-Şubat-Mart 1998, Sayı:137, s. 6-16; Ayşe Yanardağ, *Milli Eğitim Sistemi Kurma Arayışlarında Türkiye Muallimler/Öğretmenler Birliği’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri 1924-1926*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2019, s. 18, 138-139; Bkz. *Yeni Rüşdiye Mekteplerine Öncelikle Darümuallimin Mezunlarının Öğretmen Olarak Tayin Edilmesi*, 2 Mart 1861, İ.MVL, 444/19767 5, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 68-69;

²⁹⁹ Akyüz, age., s. 189; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, s. 41.

³⁰⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 572-573; Abdülkadir Özcan, agm., s. 446.

³⁰¹ Abdülkadir Özcan, agm., s. 447; Uyanık, agt. s. 185.

Darümuallimin ile ilgili olup okulun ve öğretmenliğin geliştirilmesi devam etmiştir³⁰².

1.3.3.2.1. Darümuallimin-i Rüşdiye

Maarif Nizamname'sinde belirtilen Darümuallimin'in bütün şubeleriyle birlikte açılması hemen gerçekleşmemiştir. Maarif Nezareti'nin bir tezkeresinde Darümuallimin'in Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümlerine uygun olarak karma ve çeşitli şubelere ayrılması gerekse de şimdiki halde idadiye ve sultaniye şubelerine elverişli talebe bulunamayacaktır. Gayrimüslim talebeler alındığı takdirde, derslerin çeşitli dillerde yapılması gerekeceğinden müşkülata ve fazla masrafa sebep olacağından bu iki noksanın gelecekte tamamlanması çaresine bakılmak üzere 100 tane Müslüman talebeden ibaret olarak şimdilik rüştiye şubesinin açılmasıyla yetinilmesi belirtilmiştir³⁰³. Darümuallimin, Darümuallimin-i Rüşdiye adını alarak³⁰⁴ 1870'te açılmıştır ve 1872'de Darülfünun binasına taşınmıştır. Bu sırada Hilmi Efendi müdürlük makamındadır³⁰⁵.

İstanbul Darümuallimini adı altında sıbyan, rüştiye, idadi şubelerini içinde bulunduran okul 1874'te açılmıştır. Öğretim müddeti sıbyan şubesinde iki; rüştiye ve idadi şubelerinde ise üç yıl olarak belirlenmiştir³⁰⁶. 1874'te yayımlanan resmi bir ilanda Darümuallimin-i Rüşdiye'nin ders programı şu şekildedir; maa tercüme, Arabi, Farsî, hesap, cebir, hendese, tarih, coğrafya, imla, inşa, rika ve resim³⁰⁷dir. Darümuallimin-i Rüştiye'de 1873'te 72 talebe varken, 1874'te 82, 1875'te talebe sayısı 92'ye ulaşmıştır³⁰⁸.

³⁰² Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Düstür, Birinci Tertib, C. II, s. 194-196; *1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi*, madde 52-67, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 110-112; Yıldırım, agt., s. 87-90; Hamza Altın, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:1, 2008, s. 276-279.

³⁰³ Ergin, age., C. I-II, s. 581; Uyanık, agt., s. 190-191.

³⁰⁴ Duman, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 309.

³⁰⁵ Abdülkadir Özcan, agm., s. 455.

³⁰⁶ Kodaman, age., s. 147.

³⁰⁷ Akyüz, age., s. 181-182.

³⁰⁸ Abdülkadir Özcan, agm., s. 455.

1.3.3.2.2. Darümuallimin-i Sıbyan

1857 yılında Maarif Nezareti kurulup 1862'den sonra sıbyan mekteplerinin usûl-i cedide üzere açılıp Maarif Nezareti'ne bağlanmasından sonra bu mekteplerin öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla 1868' de Darümuallimin-i Sıbyan adıyla İstanbul'da öğretmen mektebi açılmasına karar verilmiştir³⁰⁹. Dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından 29 Haziran 1868 tarihinde yazılmış olan tezkerede Darümuallimin-i Sıbyan'ın açılması ile ilgili olarak mevcut sıbyan mektepleri hocalarının yetersizliği vurgulanmıştır³¹⁰. Talebelere iki yıl eğitim verilerek, sıbyan mekteplerine istenen kalitede öğretmenler yetiştirilmesinin mümkün olacağını, hesap ve coğrafya dersleri ile bazı Türkçe kitapları okutmak üzere iki hoca, bir müdür ve bir mubassır atanmasını ve talebeler için aylık 30'ar kuruş maaş verilmesinin de uygun olacağını belirtmiştir³¹¹.

15 Kasım 1868'de Darümuallimin-i Sıbyan açılmış, müdürlüğüne Mehmed Cevdet Efendi getirilmiştir³¹². Ancak Cevdet Efendi'nin Sadaret'e yazdığı arzualde bazı muhalif kişilerin talebeleri tahrik ve iğfal ederek menfi propaganda yapmaları nedeniyle bir süre sonra talebe bulunamadığından okulun kapandığı belirtilmiştir. Fakat Mehmed Cevdet Efendi'nin gayretleriyle okul yeniden açılarak³¹³ müdürlüğüne yine bu zat getirilmiştir³¹⁴. Darümuallimin-i Sıbyan'ın tekrar açılmasıyla vilayetlerde açılacak merkez Darümualliminleri için öğretmen yetiştirme vazifesi de verilmiştir³¹⁵.

8 Ekim 1872'de verilen bir ilanda İstanbul Süleymaniye'de bir sıbyan darümuallimini açıldığı, bu okula ilk kayıt olacak elli talebeye buradaki öğrenimleri

³⁰⁹ Abdülkadir Özcan, agm., s.448-449; Duman, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 309.

³¹⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 578-579; Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", s. 449; Uyanık, agt., s. 189; Duman, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 309.

³¹¹ Ergin, age., C. I-II, s. 579; Yıldırım, agt., s. 112-113.

³¹² Cemil Öztürk, age., s. 8-9; Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", s. 450.

³¹³ Bkz., *Sıbyan Darümuallimini'nin Yeniden Faaliyete Geçirilmesi*, 21 Ağustos 1872, MF. MKT, 3/171, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 144-145

³¹⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 578-580; Uyanık, agt. s. 190-192; Öztürk, "Darümuallimîn", TDVİA, C. 8, s. 551.

³¹⁵ Unat, age., s. 33; Darümuallimin-i Sıbyan'ın yeniden açılarak vilayet Darümualliminlerine öğretmen yetiştirmesi hakkındaki 1 Recep 1289 tarihli mazbata sureti için Bkz. Berker, age., s. 94-95.

süresince 30 kuruş maaş verileceği, okula devam etmek isteyenlerin yapılacak imtihana girmek için Meclis-i Maarif'e müracaat etmeleri bildirilmiştir³¹⁶. 1874' te yayımlanan resmi bir ilanda Darümuallimin-i Sıbyan'ın öğretim süresi 2 sene olup ders programı şu şekildedir; Usul-i tedrisiye, lisan-ı Türkî ve imla, tenasübe kadar hesap, muhtasar tarih-i Osmani, muhtasar coğrafya, mebâdi-i hendese ve mesâha, Farisi ve yazı³¹⁷. 1874 yılı başlarında daha önce atanmış sıbyan mektebi hocalarına pedagojik formasyon dersleri vermek üzere Nuriosmaniye Cami civarındaki kargir mektep numune mektebi haline getirilmiş hocalığına 400 kuruş maaşla daha önce Darümuallimin talebesi olan Malatyalı Osman Efendi tayin edilmiştir. Öğretmenler için Selim Sabit Efendi'nin hazırladığı Rehnümâ-yı Muallimin-i Sıbyan adlı risale dağıtılmıştır³¹⁸. Taşrada ise Bosna, Girit ve Konya vilayetlerinde 1875 yılında birer Darümuallimin-i Sıbyan açılabilmiştir³¹⁹.

1.3.3.2.3. Darümuallimin-i İdadi

Darümuallimin-i İdadi şubesi sıbyan ve rüştiye şubelerini de içine alarak 1874'te açılmıştır³²⁰. 1874'te yayımlanan resmi bir ilanda Darümuallimin-i İdadi'nin öğretim süresi 3 sene olup ders programı: hesap, muamelat ve usûl-i defteri, cebir, mantık, tarih-i umumi ve Osmani, lisan-i ecnebi, hüsn-i hat, resim, inşa-i Türki, ilm-i belagat, hendese, müsellesât-ı müsteviye, kozmografya, mebâdi-i ulûm-ı tabiiye ve hıfzıssihhadır³²¹.

1.3.3.3. Darümuallimat

Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketleri ilk olarak askeri ve idari alanlara yönelik olmuş ve erkek çocukların yetişmesi için mektepler açılmıştır. Kızlar sıbyan mektebini bitirdikten sonra çoğu zaman özel hocalardan ders görmüşlerdir. Ancak

³¹⁶ *Darümuallimin'e Girmek İsteyenlerin İmtihan İçin Müracaat Etmelerine Dair İlan*, 8 Ekim 1872, MF. MKT, 5/179, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 146-147.

³¹⁷ Akyüz, age., s. 181-182; Berker, age., s. 95.

³¹⁸ Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", s. 450-451.

³¹⁹ Unat, age., s. 33.

³²⁰ Akyüz, age., s. 181; Unat, age., s. 35; Duman, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 310; Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", s. 455; Taşer, agt. s. 39.

³²¹ Akyüz, age., s. 181-182.

İslamiyet'te ilim tahsili kadın-erkek herkese farz olduğundan kızların okuyup yetişmeleri fazlasıyla hissedilmiştir³²².

1858'de kız rüştîyeleri açılmıştır. Ancak kız rüştîyelerine kadın öğretmenler bulunamadığı için mecburen öğretmenlik görevi yaşlı, güzel ahlâklı erkeklere verilmiştir. Bununla beraber kadın muallim mektebine olan ihtiyaç da bir kat daha kendini göstermiştir. Maarif Nizamnamesi'nin 68. Maddesinde kız sıbyan ve rüştîye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Darülmuallimat açılacağı hükme bağlanmıştır³²³. Nizamnamenin 68. maddeden 78. maddeye kadar olan hükümleri Darülmuallimat'la ilgili olup okula kabul, kayıt, dersler, görevlilerin maaşları, mecburi hizmet, burs, okulun süresi, mezunların atanma meseleleri düzenlenmiştir³²⁴.

12 Nisan 1870 tarihli Meclis-i Kebir-i Maarif mazbatasında kız sıbyan ve rüştîye mekteplerine öğretmen yetiştirmek için açılan Darülmuallimat'ta nizamnamede bahsedilen hükümlerin uygulanmasını istenmiştir³²⁵.

26 Nisan 1870 tarihinde Ayasofya'da Saffet Paşa'nın konuşmasıyla³²⁶ açılan mektebin ilk müdürü Emin Efendi idi³²⁷. Darülmuallimat'ın ilk yapılan ders programı³²⁸ sonraki yıllarda yapılan yeni düzenlemelerle geliştirilmeye devam

³²² Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", s. 456.

³²³ Ergin, age., C. I-II, s. 668; Binbaşıoğlu, age., s. 181.

³²⁴ Düstûr, Birinci Tertib, C. II, s. 196-198; *1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, madde 68-78, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 112-113; Altın, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri, s. 280-282; Hamza Altın, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)", *Akademik Matbuat* Kasım 2017/ C:1, S:1, s. 23.

³²⁵ Ergin, age., C. I-II, s. 669- 670; Binbaşıoğlu, age., s. 184-185; Taşer, agt., s. 49-50.

³²⁶ Darülmuallimat'ın açılışında Saffet Paşa'nın nutku için Bkz. Ergin, age., C. I-II, s. 671-673; Binbaşıoğlu, age., s. 186-187; Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştiriminin 160. Yılında Darülmuallimin'in İlk Yıllarına Toplu Bir Bakış", s. 51-52; Altın, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)", s. 26.

³²⁷ Ergin, age., C. I-II, s. 671-673; Cemil Öztürk, age., s. 12; Cemil Öztürk, *Dârülmuallimât*, TDVİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 550; Mustafa Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler İle Okuttukları Dersler", TTK Yayınları, *Belleten*, Cilt: LXVIII, Aralık 2004, Sayı: 253, s. 10.

³²⁸ Ergin, age., C. I-II, s. 670-671; Cemil Öztürk, age., s. 13; Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler İle Okuttukları Dersler", s. 10.

etmiştir³²⁹. Sınıf numaraları büyükten küçüğe doğru gitmiştir. Yani ilk sınıf üç, son sınıf ise birinci sınıftır³³⁰.

1.3.4. Mesleki ve Teknik Eğitim ile Diğer Yüksekokullar

Sultan Abdülmecid'in 1845 yılındaki Meclis-i Vâlâ ziyaretinde ilim, fen ve sanayinin kaynağı olan mekteplerin icat ve inşasını ve bunların ülkenin uygun olan yerlerinde açılmasını söylemesiyle mesleki ve teknik eğitim alanında birtakım okullar açılmıştır³³¹. Bu dönemde açılmış olan mesleki mektepler II. Abdülhamit döneminde yapılanlara bir altyapı oluşturduğu için önemli bulunan bazı mesleki ve teknik okullara değinmek faydalı olabilir.

1847'de pamuk ziraatının uygulamalı olarak öğretilmesi için Yeşilköy yakınında Ayamama Çiftliği'nde Ziraat Mektebi açılmıştır³³².

Fabrikalara teknik eleman sağlamak amacıyla Barutçubaşı Dadyan Efendi 1848'de Zeytinburnu'nda ilk sanayi mektebini açmışsa da okul uzun ömürlü olmamıştır³³³. 7 Ekim 1862 tarihli tezkere-i sami devletin kalkınması için yerli sanayinin kurulmasına öncü olmak üzere bir sanayi mektebi açılmasının gerektiği ve bu hususu temin etmek için komisyon kurulmasına dair padişah emri çıkmıştır³³⁴. Bunun üzerine Islah-ı Sanayi Komisyonu oluşturulmuştur³³⁵. Bu sırada Mithat Paşa Rumeli'de vali iken Niş'te (1863) sonra da Tuna vilayetinin merkezi Rusçuk'ta (1864) ve Sofya'da kimsesiz çocuklara mahsus ıslahhane adıyla okullar açtırmış³³⁶ ve Islahhaneler Nizamnamesi³³⁷ yaptırmıştır. 1868 yılında Sultanahmet'te eski

³²⁹ Mustafa Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârümuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870–1924)", *OTAM*, 26/ Güz 2009, s. 228-332. Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", s. 459-460.

³³⁰ Mustafa Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârümuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870–1924)", s. 228.

³³¹ Unat, age., s. 77.

³³² Ergin, age., C. I-II, s. 564; Unat, age., s. 80k; Murat Çeşme, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Yükseköğrenim Kurumlarının Yapılandırılması*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008, s. 38.

³³³ Ergin, age., C. I-II, s. 627-628; Sakaoğlu, age., s. 78-79.

³³⁴ *Sanayi Mektebi Kurulması*, 8 Ekim 1862, İ.DH, 497/33809_2, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 74-75; Ergin, age., C. I-II, s. 629-631.

³³⁵ Unat, age., s. 80b.

³³⁶ Ergin, age., C. I-II, s. 628; Sakaoğlu, age., s. 78-79; Akyüz, age., s. 172; Unat, age., s. 80b; Karal, age., C. III, s. 210.

³³⁷ Nizamnamenin tam metni için Bkz. Düstür, Birinci Tertib, C. 2, s. 277-295.

Kılıçhane binasında bir sanayi mektebi açılarak³³⁸ binanın yanına talebelerin pratik yapabilmeleri için fabrika inşa edilmiştir³³⁹. Şura-yı Devlet tarafından nizamnamesi hazırlanmıştır³⁴⁰. Kızlar ve kadınlar için ilk mesleki eğitim 1860'larda İstanbul'daki Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi'nde verilen elişleri kursları olmuştur. Mithat Paşa Rusçuk'ta ilk kız sanayi mektebini 1865'te açmıştır. 1870'de ise Tophane-i Amire Nazırlığı tarafından Yedikule'de boş bir binada 50 öğrencili Kız Sanayi Mektebi eğitime başlamıştır. Burada yetişenler ordu dikimevinde işe alınmışlardır³⁴¹. 1868 yılında İstanbul'da açılan Büyük İslahhanenin Mekteb-i Sanayi adını kullanmasına ve muhtemelen İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun sanayi mekteplerinin açılmasını teşvik eden raporuna istinaden ıslahhaneler, bu tarihten itibaren buldukları vilayetin sanayi mektepleri olarak anılmaya veya bu isimle kurulmaya başlamışlardır³⁴².

18 Aralık 1866 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasına göre; Mülkiye-i Mühendis Mektebi adıyla bir derslane açılıp buraya Mahrec-i Aklâm ve Mülkiye Mektebi mezunlarından gerektiği kadar talebe alınması kararlaştırılmıştır. Öğretim süresi dört sene olup, eğitim hizmetinin verilebilmesi için geçici olarak Darülfünun binasının alt katının tahsis edilmesi, müdürlüğüne kimyager Derviş Paşa'nın getirilmesi kararlaştırılmıştır³⁴³. Ergin, bu mektebin açılıp açılmadığını ve eğitime başlanıp başlanılmadığının belli olmadığını söylemiştir. 7 Nisan 1874 tarihli bir Maarif Nezareti tezkeresinde: O tarihte Galatasaray'da “*Dört senede mülkiye mühendisi yetiştirilmek üzere*” bir Mühendis Mektebi açılmasına teşebbüs olunmuş ve “*Mezkûr dört senenin ikisinde okutulacak dersler Mekteb-i Sultani taallümüne muvafık olduğu cihetle şakirdan oradan alındığı halde tahsilat ve sarfiyatça iki yıl kazanılmış olacağına...*” karar verilerek asıl Mülkiye Mühendis Mektebi Turuk ve Maabir ya da

³³⁸ Akyüz, age., s. 172; Unat, age., s. 80b-80c; Şahin, agt. s. 60-61.

³³⁹ *İstanbul'da Açılan Sanayi Mektebi*, 21 Kasım 1868, İ.DH, 583/40618, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 96-98.

³⁴⁰ Nizamnamenin tam metni için Bkz. Düstûr, Birinci Tertib, C. 2, s. 258-276.

³⁴¹ Sakaoğlu, age., s. 79; Şahin, agt., s. 61.

³⁴² Yıldırım, agt., s. 179-180.

³⁴³ Ergin, age., C. I-II, s. 631; Yıldırım, agt. s. 238-242; Ayrıca bkz. *Mühendis Yetiştirmek Üzere Mülkiye Mühendis Mektebi Kurulması*, 2 Ocak 1867, İ.MMS, 33/1364_5, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 84-87.

Mühendis-in Mülkiye Mektebi adıyla orada ve o tarihte açıldığını belirtmiştir³⁴⁴. Unat ise bu okulun açıldığını 1868-1874 yılları arasında Nafia Nezareti'ne bağlı olarak faaliyette olduğunu ifade etmiştir³⁴⁵.

İlk meslek ve ihtisas mektepleri sırasında ormanlar ve madenler için mektep açılmış olması bunların Hükümet için önemli gelir kaynağı ve özellikle ormanlarla madenleri işletmek için Avrupalıların müracaatlarının olmasından kaynaklanmıştır. 2 Temmuz 1857 tarihli Meclis-i Âli-i Tanzimat mazbatasında bu husustan bahsedilmiştir. Bu iş için Aleksandır Estem ve Louis Tassy adındaki mühendisler görevlendirilmiştir³⁴⁶. Mektep ilk mezunlarını 1861'de verdikten sonra eğitime ara verilmiştir. Sonraki yıllarda yeniden teşkilatlanan Orman Mektebi Simon adlı şahsın tasarrufuna bırakılmıştır. 1869'da, ikinci mezunlarını vermiştir³⁴⁷. 1869 yılında ise bir 13 maddeden oluşan Orman Nizamnamesi³⁴⁸ hazırlanarak, 1871'de yürürlüğe girmiştir³⁴⁹. Maden mektebin kuruluşu hakkında 19 Ocak 1874 tarihli iki kıta orman ve maadin idare-i umumiyesi müzekkeresinde belirtilmiş ve Maden Mektebi açılmak istenilmiştir³⁵⁰. 4 Ocak 1874 tarihinde mektebin açılmasına dair irade çıkmış ve 13 Ocak 1874 tarihinde nizamnamesi yayınlanmıştır³⁵¹. Daha sonra Orman Mektebi ile birleştirilerek ortak nizamname³⁵² hazırlanmış ve her iki mektep bir arada olarak öğretim süresi dört seneye çıkarılmıştır³⁵³.

Telgraf gibi bir devletin en önemli ihbar ve istihbar vasıtası olan bir müessesenin yabancılar elinde ve idaresinde bulunmasında ve muhaberenin yabancı diller ve harflerle yapılmasındaki sakıncalar hükümetçe göz önünde bulundurularak yabancı dil bilen gençlerin telgraf idaresine girmesi sağlanmıştır. Bâb-ı Âli tercüme odası kâtiplerinden Feyzi Bey telgrafhaneye geçerek ilk Türk muhabere memuru olmuştur³⁵⁴. Fransızların yanında işi öğrenmeye çalışan Osmanlı memurları

³⁴⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 631-632.

³⁴⁵ Unat, age., s. 78.

³⁴⁶ Ergin, age., C. I-II, s. 588-590.

³⁴⁷ Yıldırım, agt. s. 252-256.

³⁴⁸ Nizamnamenin tam metni için Bkz. Düstûr, Birinci Tertib, c. 2, s. 296-299.

³⁴⁹ Yıldırım, agt. s. 258-263.

³⁵⁰ Ergin, age., c. I-II, s. 590-591; Yıldırım, agt. s. 283.

³⁵¹ Ergin, age., C. I-II, s. 591-592.

³⁵² Nizamname tam metni için Bkz. Düstûr, zeyl 1, s. 89-92.

³⁵³ Unat, age., s. 80n; Ergin, age., C. I-II, s. 590-592; Sakaoğlu, age., s. 79.

³⁵⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 620-621; Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, Yıl 1984, s. 751-754.

haberleşmenin Türkçe yapılacağını anlamış ve bu konuda çalışmışlardır³⁵⁵. Hükümet 1861’de bir nizamname çıkartarak Telgraf Memur Mülazımı Mektebi açmıştır. Mektep iki devre talebe yetiştirdikten sonra kapatılmıştır. 1871’ de Telgraf İdaresi Meclisi’nce verilen bir karar üzerine on bir sene sonra mektep tekrar açılmıştır. Dokuz sene eğitime devam ettikten sonra idaresindeki düzensizlik ve beklenen fayda sağlanmadığından Sadaret makamının tezkeresiyle kapatılmıştır³⁵⁶.

Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi’nin 3 Mart 1866 tarihli tezkeresinde rüştiye mekteplerinde Arapça ve Farsça’nın okutulduğunu, Fransızca öğrenmek isteyen bazı talebelerin Galata ve Beyoğlu’nda bulunan yabancı mekteplere gittiklerini belirterek “*bazı muamelatça görülen lüzum üzerine*” Lisan Mektebi’nin açılması gerektiğini dile getirmiştir. Mektep başlangıçta Mahrec-i Aklâm Mektebi’nin içinde açılmıştır. Mahrec-i Aklâm ve Darülmaarif mektepleri mezunlarından sınavla 20 kişi seçilmesi ve Kemal Efendi’nin tezkeresinin 26 Mart 1866’da onaylanmasıyla Lisan Mektebi eğitime başlamıştır. O dönem Maarif Nazırı Subhi Efendi mektepte Rumca ve Bulgarca sınıflarının açılmasını istemiş ve onun önerisi ile bu sınıflar açılmıştır. Okulun ne zaman kapatıldığı ise anlaşılamamıştır³⁵⁷.

Mekatib-i Askeriye ve Darüşşafaka ders nazırı Süleyman Hüsnü Paşa 1875’ te asker hocalardan sivil öğretmen yetiştirmek için Menşe-i Muallimin adıyla idadi ve yüksek derecelerde bir mektep açılmasını sağlamıştır. Mektebi bitirenler hemen muallim olamayıp iki sene müddetle muallim muavinliği yapacaklardır. Mezunları 15 sene mecburi hizmete tabi olup tekaüt hakları da vardır³⁵⁸. 93 harbi sebebiyle öğrencisiz kaldığı ve II. Abdülhamit’e de bu sivil öğretmenlerin ordu bünyesine ve disiplinine zararlı olacakları telkin edilmiş ve bu mektep kapatılmıştır³⁵⁹.

³⁵⁵ Nesimi Yazıcı, “Osmanlı Telgrafında Dil Konusu”, s. 753-755; Yıldırım, agt. s. 269.

³⁵⁶ Ergin, age., C. I-II, s. 621-622

³⁵⁷ Sezai Balcı, “Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 44, 2008, s. 85-87.

³⁵⁸ Ergin, age., C. I-II, s. 715-718.

³⁵⁹ Unat, age.,s. 36.

12 Şubat 1859 tarihinde kaymakamlık ve müdürlük gibi mülki idari kadrolarda istihdam edilecek memurların yetiştirilmesi için Mekteb-i Mülkiye³⁶⁰ isimli mektep kurulmuştur³⁶¹.

1866 yılında sivil doktor yetiştirmek ve her şehir ve kasabada birer doktor bulundurarak halkın sağlığına hizmet etmek amacıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır. 13 Eylül 1870 tarihli mektebin nizamnamesinde³⁶² derslerin Türkçe yapılacağı belirtilmiş ancak dersler Fransızca yapılmıştır. Öğretimin Türkçe yapılması hususunda çıkarılan irade de gerekçe olarak bu tür bilimlerin her memlekette kendi lisanlarıyla öğretildiği, memlekette yeterince kitap bulunduğu ve Türkçe’de tıp terimlerinin karşılığı olduğu belirtilmiştir³⁶³. Öğretim süresi beş sene olup, eczacı mektebi ile birlikte eğitim-öğretim yapılmıştır³⁶⁴.

Islahat Fermanı’nda zikredilen maarif, ûlûm ve Avrupa sermayesinden yararlanılması amacıyla masrafları Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanmak üzere toplam otuz altı talebe Fransa’ya lisan mektebine gönderilmişlerdir. Talebelere yapılan imtihan neticesinde beklenen sonuç alınamamış ve Fransız düzenine uygun bir çalışma merkezinin kurulması gerektiği düşünülmüştür. Talebelerin bu merkezde toplanmaları, kayıt için azami on yedi yaşında olmaları, yetenekleri önceden İstanbul’da bir imtihanla belirlenen belli bir miktar talebe alınması kararlaştırılmıştır. Böylece Mekteb-i Osmani Ekim 1857’de açılmıştır³⁶⁵. Mektep için 10 bölüm halinde kaleme alınan 37 maddeden oluşan iç yönetmelik hazırlanmıştır³⁶⁶. Dersler Fransız hocalar tarafından Fransızca yapılmıştır. Fakat talebeler aralarında hep Türkçe konuşmuşlardır. Talebeden bir kısmının Fransızca öğrenemediklerini belirterek Fransız okullarına dağıtılmalarını istemeleri itaatsizlik olarak görülmüş ve bunlardan

³⁶⁰Mektebin nizamnamesi için Bkz. *Mekteb-i Mülkiye'nin Kuruluşu ve Nizamnamesi*, 28 Kasım 1858, BEO. AYN. d, 1725, s. 4-6, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 64-67.

³⁶¹ Unat, age.,s. 70; Ergin, age., C. I-II, s. 592-596; Kodaman- Saydam, agm., s. 489.

³⁶² Nizamnamenin tam metni için Bkz. *Düstür, Birinci Tertib, C. 2, s. 807-812.*

³⁶³ *Tıp Eğitiminin Türkçe Yapılması*, 31 Ekim 1870, İ.DH, 622/43260_3, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 132-133; programdaki dersler için Bkz. *Düstür, Birinci Tertib, C. 2, s. 808-810*

³⁶⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 651- 652; Çeşme, agt. s. 59-61; *Düstür, Birinci Tertib, C. 2, s. 808-810.*

³⁶⁵ Adnan Şişman, “Mekteb-i Osmani (1857-1864)”, *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul 1986, s. 84-87.

³⁶⁶ Şişman, “Mekteb-i Osmani”, s. 91.

12 kişi İstanbul'a gönderilerek cezalandırılmışlardır³⁶⁷. Ancak mektebin maliyetli olması ve beklenen neticeye ulaşılamaması nedeniyle mektep 1864'te kapatılmıştır³⁶⁸.

Rüştiye tahsilinden üstün bilgili memur yetiştirmek için 1862 yılında Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin teşebbüsüyle Mekteb-i Eklam isimli mektep açılmıştır. Daha sonra mektebin ismi Mahrec-i Aklam'a çevrilmiştir. 21 Temmuz 1862 tarihli vesikaya göre Mekteb-i Eklam, sınıfı evvel adıyla tek sınıflı bir mektep olarak açılmışsa da sonradan sınıf sayısı üçe çıkarılmıştır. 1864'te 27 talebe mezun olmuş ve devlet dairelerine memur olarak atanmışlardır. Bu talebelere on kişi Fransızca bildikleri için aynı sene Bâb-ı Âli kalemelerinde memur olarak görevlendirilmişlerdir³⁶⁹. Bu sırada bazı vilayetlerde de benzer mektepler açılmaya çalışılmıştır. 1865'te Bosna'da, 1868'de Sivas'ta memurların sabahları gitmek zorunda oldukları "sabah mektepleri" veya "Mekteb-i Aklam" adlı dershaneler açılarak bir müddet devam etmişlerdir³⁷⁰. 1875'te mektepte 44 öğrenci vardır. 1876 senesine kadar mektep bu haliyle devam etmiştir. Yerine Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye açılmış ve burada daha yükseköğrenimli memur yetişmiştir³⁷¹.

1.3.5. Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları

Osmanlı Devleti'nde Türk ve Müslüman mektepleri ve kurumları devlet tarafından değil zenginler ve hayırseverlerce yapıp yönetilmiştir. Benzer uygulama azınlıklar için de geçerli olmuştur. Nasıl ki her caminin yanında bir mektep veya medrese bulunuyorsa her kilisenin de yanında bir azınlık mektebi bulunmuştur. Müslüman mekteplerinde eğitim hocalar tarafından yapılırken azınlıklara ait mekteplerde eğitim papazların elindedir³⁷². Gayrimüslimlerin kendi mektep ve müesseselerini istedikleri gibi kurup idare etmeleri Islahat Fermanı'nın ilanından

³⁶⁷ Ergin, age., C. I-II, s. 455-456.

³⁶⁸ Şişman, "Mekteb-i Osmanî", s. 113-117; Bkz. Mektebin 1857-1854 yılları arasındaki masrafları için Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmanî", s. 143.

³⁶⁹ Ergin, age., C. I-II, s. 476-479.

³⁷⁰ Unat, age., s. 80j.

³⁷¹ Ergin, age., C. I-II, s. 479.

³⁷² Ergin, age., C. I-II, s. 725; Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı : 10, Yıl : 2001, s. 13; Mustafa Serhan Yücel, *Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bilecik 2016, s. 5.

sonra mümkün olmuştur³⁷³. Ferman'a göre azınlıklar cemaat olarak okullar açma ve geliştirme hakkına sahiptir. Ancak bu okullarda öğretim biçimi ve öğretmenlerin seçimi padişahın tayin edeceği karma bir Maarif Meclisi'nin nezaret ve teftişi altında bulunacaktı³⁷⁴. Gayrimüslimler fermanın ardından sonra çok sayıda özel okul kurmuşlardır³⁷⁵. Katolikliği ve Protestanlığı yaymak amacıyla Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya, Avusturya ve Amerika kilise çevreleri de süratle okul kampanyaları başlatmışlardır. Bu okulları açmalarındaki amaç siyasal, kültürel ve ticari çıkarlarına hizmet etmektir³⁷⁶. Azınlıklar kendi çıkarları doğrultusunda, misyoner³⁷⁷ faaliyetler sonucu yabancılarla işbirliği yapmışlardır³⁷⁸. Böylece yabancı okul sayısı ile birlikte faaliyetleri de artmıştır³⁷⁹. Ancak Osmanlı Devleti denetim konusunda 1865 yılına ait *Gümrük Nizamnamesi*³⁸⁰ ile yabancı okullar için söz konusu olan her türlü materyalin incelendikten sonra geçişine izin verileceğini kayda bağlamıştır³⁸¹. Maarif Nizamnamesi'nde Müslim ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye okulları açılması öngörülmüştür. Buna göre, gayrimüslim çocuklar ilköğretim tahsillerini ya kendilerine ait okullarda ya da kendileri için açılacak rüştiye okullarında yapabileceklerdi. Buradaki dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri ruhani reislerince verilecekti. Her beş yüz haneli kasabada Müslim ve gayrimüslimler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. İdadilerde ve sultanilerde ise birlikte okuyacaklardı. Darülmüalliminin bir şubesi gayrimüslim rüştiye mektepleri için kız ve erkek öğretmenler yetiştirecekti. Maarif Meclisi'nin umumi heyetinde cemaatlerin birer ruhani reisi de bulunacaktı. Ayrıca her vilayet merkezinde kurulacak maarif meclislerinde bir Müslim ve gayrimüslim iki muavin ve yine 1

³⁷³ Ergin, age., C. I-II, s. 728-729; Karal, age., C. I, s. 261.

³⁷⁴ Akyüz, age., s. 173; Karal, age., C. III, s. 193; Zeki Salih Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Bellekten*, Cilt LXXI, Sayı 261, 2007, s. 618.

³⁷⁵ Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 159.

³⁷⁶ Sakaoğlu, age., s. 87.

³⁷⁷ 1. Bir dini, özellikle Hristiyanlığı yaymakla görevli kimse. 2. Kendini herhangi bir düşünceyi, bir ülküyü yaymaya adanmış kimse. <http://sozluk.gov.tr/>. 02.06.2019.

³⁷⁸ Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *TÜBAR-XIX-/2006-Bahar*, s. 336.

³⁷⁹ İlknur Haydaroglu, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 25, Sayı 39, 2006, s. 151.

³⁸⁰ Nizamname için Bkz. Düstur, Birinci Tertib, C. 2, s. 610-617.

³⁸¹ İlknur Haydaroglu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 183.

gayrimüslim, 1 Müslim, 2 müfettiş bulunacaktı.³⁸² Nizamname'nin 129. maddesine göre özel okullar cemaatler, Osmanlı tebaası veya yabancı şahıslar tarafından ücretli-ücretsiz olarak açılan mekteplerdir. Okulların masrafları kurucuları veya bağlı oldukları vakıflarca karşılanır. Bu okulların kurulması için öğretmenlerin elinde, Maarif Nezareti'nden veya mahalli maarif idaresinden verilmiş şehadetname olmalıdır. Okullarda adaba ve politikaya aykırı ders okutturulmaması için ders programları ve kitaplarının Maarif Nezareti veya mahalli maarif idaresi tarafından tasdik edilmek üzere taşrada ise vilayet maarif idaresiyle vilayet valisi tarafından ve İstanbul'da Maarif Nezareti tarafından resmi ruhsat verilmektedir. 130. maddeye göre genel ve özel okullarda çocukların uygunsuz hareketlerinden veya ders çalışmamlarından dolayı dövülmesi ve onlara yakışıksız söz söylenmesi yasaktır. Bu tür çocuklar özel talimata göre cezalandırılacaktır³⁸³.

Tanzimat döneminde eğitim-bilim faaliyetlerinin düzenlenmesi ve uygulanması çalışmalarında gayrimüslimlere de görevler verilmiştir. 1851 yılında Encümen-i Daniş bünyesinde, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin 1864 yılında Meclis-i Muhtelit olarak yeniden düzenlenmesi sonucu oluşturulan cemiyette, Meclis-i Kebir-i Maarif bünyesinde, 1866 yılında Tercüme Heyeti'nde gayrimüslim üyeler yer almıştır. Maarif Müsteşarlığı, Mekatib-i Aliye Müdürlüğü, Matbualar Müdürlüğü gibi üst düzey yöneticilikler ve çeşitli seviyedeki mekteplerde idareci ve öğretmen olarak görevler verilmiştir. Eğitim için yurtdışına gönderilen talebeler arasında gayrimüslimlerde olmuştur³⁸⁴.

1.3.5.1. Azınlık Okulları

1.3.5.1.1. Rum Okulları

Rumlar, Tanzimat'ın "eğitim yoluyla Osmanlılık" politikasından özellikle kaçınmışlardır³⁸⁵. Rumlar tarafından İstanbul'da kurulmuş en eski okul Fener Rum

³⁸² Bozkurt, age., s.161- 162; Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar", *OTAM*, Sayı 9, 1998, s. 165.

³⁸³ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Düstûr, I. Tertib, C. II, s. 204-205; *1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi*, madde, 129-130, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 116-117; Akyüz, age.,s. 173.

³⁸⁴ Zeki Salih Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", s. 618-619.

³⁸⁵ Akyüz, age., s. 174.

Okuludur³⁸⁶. 19. yüzyılda bu mektep ülkedeki Rumların kültür merkezi olmuştur. Özellikle felsefe ve edebiyat dersleri ile diğer lise derslerindeki zengin programından yararlanmak için vilayetlerden gelen zengin aile çocukları bu mektebe devam etmişler ve bunlar Yunan kültürünün yayılmasına neden olmuşlardır³⁸⁷. 1844'te patriğin girişimiyle Heybeliada'da Tepe Manastırı da denilen Ayatriya Manastırı'nın yanında Heybeliada Rum Papaz Okulu kurulmuştur. Amacı Ortodoks rahiplerin teoloji eğitimlerini sağlamak, bilgili ve aydın nitelikte ruhaniler yetiştirmektir. Kuruluşundan Lozan Antlaşması'na kadar Yüksek Ortodoks İlahiyat Okulu adını taşımıştır. Okulun yönetimi ve geliri tamamen patrikhaneye bağlı kalmıştır³⁸⁸. 1861'de Rum Patrikliği Nizamnamesi³⁸⁹ yürürlüğe girerek eğitim üzerindeki dini yetki azaltılmıştır³⁹⁰. Osmanlı Rum toplumu içinde eğitimin laikleşmesi yolunda atılan en önemli adımlardan biri de 1861'de Rum Cemiyeti Edebiyyesi'nin kurulması olmuştur³⁹¹. Ergin, M. Cevdet'in Muallimler Mecmuası'ndaki yazılarından aktardığına göre Rum Cemiyeti Edebiyyesi (Elinikos Filolopikos Sillogos) Rum Bilimler Akademisi işlevini üstlenmiştir. Anadolu ve Rumeli'deki Rum mektepleri Cemiyet-i Edebiyye'nin programlarına göre eğitim yapmışlar ve bu cemiyetin müfettişlerince denetlenmişlerdir³⁹². 1870'lerin ilk yarısında sadece İstanbul'da 26 Rum Sillogu yani eğitim ve kültür kurumu bulunmaktadır. Aynı yıllarda İstanbul'da 15 bin talebenin devam ettiği 105 Rum Okulu vardır³⁹³.

1.3.5.1.2. Ermeni Okulları

Ermeni cemaatinin eğitim alanındaki misyonerler tarafından teşkilatlanması 18. yüzyılın sonlarında başlamıştır³⁹⁴. Amerikan Protestan misyoner girişimi olan *American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 19. yüzyılın ilk yarısında

³⁸⁶ Ergin, age., C. I-II, s. 737; Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitim Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2008, s. 183-184.

³⁸⁷ Ergin, age., C. I-II, s. 739.

³⁸⁸ Ergin, age., C. I-II, s. 743-744; Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 492.

³⁸⁹ Nizamname için Bkz. Murat Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, editör Cahit Külekçi, Akademi Matbaası, İstanbul 2008, s. 83-123.

³⁹⁰ Tekeli- İlkin, age., s. 102.

³⁹¹ Tekeli, agm., s. 462.

³⁹² Ergin, age., C. I-II, s. 791-793.

³⁹³ Necdet Sevinç, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetler, Okullar, Kiliseler, Yardım Kuruluşları*, Bilge Oğuz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 211.

³⁹⁴ Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", s. 337.

daha ziyade Anadolu Rumları ve Musevilerine yönelik dinsel faaliyette bulunmalarına karşın 1840'lerden başlayarak Ermeni cemaati üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bunda Ermeni cemaat içi sorunların (muhafazakâr-laik çatışması) kritik bir noktaya varması ve birçok Ermeni'nin gelenekselliği reddeden Protestanlığa sempati duymalarının etkisi olmuştur³⁹⁵. Gregoryen Kilisesi'nin katı uygulamaları altında ezilmekte olan Ermeniler, kendilerine ana dilleriyle ve insancıl biçimde yaklaşan Amerikalı misyonerlerin³⁹⁶ sunduğu yumuşak ve yalın Protestanlığı hızla kabul etmişlerdir³⁹⁷. Ayrıca Osmanlı Devleti 5 Ocak 1831 yılında yayınladığı bir fermanla Ermeni Katolikleri ayrı bir millet olarak tanımış ve kendi kiliselerini kurmalarına müsaade etmiştir. Böylece Katolik Ermenileri himaye bahanesiyle Katolik devletlerin müdahaleleri artmaya başlamıştır³⁹⁸.

Ermeniler için ilk misyoner okulu, 1834'te İstanbul Beyoğlu'nda açılmıştır. Bu okul ilkokul olup aynı yıl Pera'da ise erkek lisesi açılmıştır³⁹⁹. Ermeni cemaati içinde ilk eğitimin yaygınlaşması üst kademe eğitim kurumlarına gereksinimi artırmıştır. Bu gereksinim 1838' de Üsküdar'da Cemaran Okulu'nun kurulmasını sağlamıştır. Okul 1841'de kapanmış 1846'da Yedikule'de tekrar açılmış ve 1861'de maddi sıkıntılar nedeniyle tamamen kapatılmıştır⁴⁰⁰. 1840'ta Bebek Yatılı Koleji kurulmuş ve bu okulun ders programı ve pratik uygulamaları dünyevi-laik bir eğitim kurumu niteliğine sahip olduğunu göstermiştir⁴⁰¹.

Ergin, Azadyan adlı bir Ermeni yazardan aktararak verdiği bilgilere göre 1840 yılında ilk defa Kumkapı'da Lusaviriç adında bir kız mektebi açılmıştır. İstanbul'un çeşitli semtlerindeki mekteplerin bütçesini karşılamak için her semtte Mekteplere Yardım Cemiyetleri kurulmuştur. Bu cemiyetler mekteplere maddi

³⁹⁵ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 5, 2007, s. 5.

³⁹⁶ Bkz. Amerikan misyoner cemiyetlerinden bazıları için, Şamil Mutlu, age., s. 287.

³⁹⁷ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, Ocak 1992, Sayı 3, s. 3.

³⁹⁸ Ayşe Yanardağ, "Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecine Bir Örnek: Katolik Ermeniler", *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Editörler: Galip Eken, Zafer Karademir, Cumhuriyet Üniversitesi Kültür Yayınları No: 161, Sivas 2016, s. 180.

³⁹⁹ Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler C. 4*, Erciyes Üniversitesi- Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, s. 72.

⁴⁰⁰ Tekeli-İlkin, age., s. 106; Tekeli, agm., s. 463.

⁴⁰¹ Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı, 10, Yıl 2000, s. 136.

yardımda bulunmakla beraber umumi kütüphane açmış, kitaplar çıkarmış ve konferanslar vermiştir⁴⁰².

1844'te Paris'te kurulan College Armenian De Saint Samuel Moorad adlı Ermeni Okulu burada gayrimüslim Osmanlı tebaasına eğitim vermiştir⁴⁰³. 1849'da Paris'teki Ermeni aydınları tarafından Ermeniler arasında okullaşmayı ve eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla Araratean Enkerutiun (Ararat Cemiyeti) kurulmuştur⁴⁰⁴.

1852 yılında Harput'ta Fırat Koleji olarak bilinen Amerikan Harput Misyoner Koleji faaliyete geçirilmiştir. Amerikan misyonerleri 1854 yılında Kayseri'de Talas Amerikan Misyoner Koleji'ni açmışlardır. Aynı dönemde Trabzon, İzmir ve Bursa'da okullar açmışlardır⁴⁰⁵.

1853'te ise Ermeniler tarafından Ermeni eğitim faaliyetlerine yardım etmek amacıyla Maarif Komisyonu kurulmuştur. 24 Mayıs 1860'ta (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan) yayımlanan nizamname⁴⁰⁶ ile cismani ve ruhani otorite birbirinden ayrılmış ve okulların yönetimi özel olarak kurulmuş olan Maarif Komisyonu'na geçmiştir⁴⁰⁷.

1860'lar ve 1870'lerde Anadolu'nun Adana, Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Bitlis ve Muş gibi mevkilerinde Ermeni kültür cemiyetleri kurulmaya başlanmıştır. Ararat Cemiyetinin şubeleri Van, Erzurum ve Mamuretül-aziz'de etkin iken Tebrotzasirats Arevelian (Şark Okul Cemiyeti) Muş, Bitlis ve Diyarbakir'de aktif olmuştur. Bu cemiyetlerin amaçları yerel Ermeni eğitimini geliştirmek ve modernleştirmek, esas olarak Türkçe veya Kürtçe konuşan Ermeniler arasında Ermeni dilini yaygınlaştırmaktır⁴⁰⁸. 1870'lerde açılan Ermeni sıbyan mekteplerinde yalnızca dini eğitime değil bunun yanı sıra din tarihi, Ermeni tarihi, musiki, coğrafya dersleri ve özellikle Fransızca eğitimine ağırlık verilmiştir⁴⁰⁹. 1871 yılında sadece

⁴⁰² Ergin, age., C. I-II, s. 755-756.

⁴⁰³ Kenanoğlu, agm., s. 188.

⁴⁰⁴ Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 6.

⁴⁰⁵ Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", s. 338.

⁴⁰⁶ Nizamname için Bkz. Bebiroğlu, age., s. 42-80.

⁴⁰⁷ Ergin, age., C. I-II, s. 756- 758; Koçak, agm., s. 493.

⁴⁰⁸ Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 7.

⁴⁰⁹ Kenanoğlu, agm., s. 189.

İstanbul'da 48 tane Ermeni Okulu, 1874 yılında Anadolu'da 469 ilk ve ana mektebi vardır⁴¹⁰.

1.3.5.1.3. Yahudi Okulları

Tanzimat'ın ilanıyla Türk ve İslam olmayan unsurlara karşı gösterilen müsaade ve serbestiden Yahudiler hemen yararlanmamışlardır. Çünkü Yahudilere göre yabancı bir dil öğrenmek yabancı bir din kabul etmek demektir⁴¹¹. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye açıldığında öğrencilerin aynı kazandan yemek yemelerine karşı çıktıkları için çocuklarını bu okula göndermemişlerdir. Ancak Kosher'e⁴¹² uygun yemek yapacak bir aşçı ve kalfa tutulmasından sonra 1846'da ilk kez bu okula talebe göndermişlerdir⁴¹³. 1854'te Hasköy'de Şule-i Maarif adlı okul kurulmuştur. Aynı yıl Musevi Asri Mektebi açılıp Türkçe, İbranice ve Fransızca öğretildiği zaman hahamlar Fransızca'nın tahsilini günah sayarak çok şiddetli propaganda yapmışlar ve mektebi himayesi altına almış olan Yahudi zengini Camondo'yu aforoz etmişlerdir⁴¹⁴. 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerin eğitimleri Hahamhanelerin kontrolünde yapılmıştır. Her sinagogun yanında bulunan okullar *Meldar* veya *Talmud Tora* (Toranın tetkiki) olarak adlandırılmıştır. 6- 12 yaş arasındaki çocukların devam ettiği bu okullarda eğitim dini nitelikli olup esas itibariyle Tevrat öğretilmiştir. İbrani harfleri ile duaların öğretildiği İstanbul'daki okullarda Yahudi İspanyolcası tercüme yapılmış, dersleri veren hahamların bildiği kadar aritmetik dersleri gösterilmiştir. Varlıklı ailelerin çocukları Yeşiva diye adlandırılan ve sinagoglara bağlı olan, daha ileri seviyede dini eğitim veren kurumlara devam etmiştir⁴¹⁵. İstanbul ve Selanik'teki Franko'lar olarak adlandırılan İtalyan kökenli Yahudi işadamları Yahudi cemaatinin eğitim sistemlerinin modernleşmesinde etkili olmuşlardır. 1865'te *Yahudi Milleti*

⁴¹⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 758; Tekeli-İlkin, age., s. 107; Ersoy Taşdemirci, agm., s. 22; Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri", s. 73.

⁴¹¹ Ergin, age., C. I-II, s. 766-767.

⁴¹² Musevi şeriatına göre temiz sayılan (et), turfa olmayan (yemek), kaşer; şeriat hükümlerine göre kesilmiş hayvanın eti, *İngilizce- Türkçe Redhouse Sözlüğü*, Sev Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 547.

⁴¹³ Tekeli- İlkin, age., s. 108.

⁴¹⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 766-767; Tekeli-İlkin, age., s. 108-109.

⁴¹⁵ Kenanoğlu, agm., s. 190.

*Nizamnamesi*⁴¹⁶ çıkarılmış ve eğitim konusunda karar verilmesinde dini kesimin ağırlığı azaltılmıştır⁴¹⁷. Rothschild, Baron Hirsch gibi uluslararası Yahudi sermayedarlarının öncülüğünde 1860'ta Paris'te kurulan Alliance Israélite Universelle, Yahudi eğitim sisteminin modernleşmesinde önemli işlevleri üstlenerek 1862-1914 arasında Akdeniz havzasında önemli okul ağı oluşturmuştur. Osmanlı'da ilk Alliance Okulu 1867'de Edirne ve Filistin'de açılmıştır. Bunu Selanik, İzmir, Hasköy, Balat, Galata, Hayfa, Yafa, Tiberia, Safed vb. Yahudilerin bulunduğu yerlerde açılan erkek ve kız okulları izlemiştir. Bu okulların çoğunluğu ilköğretim, bir kısmı ortaöğretim düzeyindedir. Eğitim dili Fransızca olup laik çizgide öğretim yapılmıştır. Öğretim kadroları Paris'te yetiştirilmiştir. 19. yüzyılın sonunda Osmanlı'da kurulan Alliance okullarının sayısı 50' yi geçmiştir. Alliance sanat ya da çırak okulları ile tarım okulları da açmıştır⁴¹⁸.

1.3.5.2. Yabancı Devlet Okulları

Bu okulların açılmasında dini nitelikli kurumların öncülüğü görülmüştür. Bunu gerçekleştirenler, vatandaşı buldukları veya aynı mezhepten olan devletler tarafından himaye edilen misyoner teşkilatlarıdır. 19. yüzyılda artan kapitülasyonlar sebebiyle Osmanlı Devleti'ne tabi olan gayrimüslimlerden Katoliklerin hamisi Fransa ve Avusturya, Ortodoksların ki Rusya, Protestanların ki ise İngiltere ve Amerika olmuştur⁴¹⁹. Yabancı devletler, kendilerine yakın olan topluluğu belirlemiş ve bu topluluğa maddi yardım yaparak himaye altına almıştır. Azınlıklar da himaye altına girmek hususunda istekli olmuşlardır. Böylece yabancı devlet tüccarlarına tanınan kapitüler haklardan, ticari serbestiden yararlanarak rahatlıkla alveriş imkânına, vergi ve gümrük indirimine kavuşmuşlardır. Devletin denetiminden kurtulmuşlardır. Bu nedenle azınlık okulları, yabancı devletlerin himayesine girmiş, maddi-manevi aldıkları yardımlarla sayıca artmaya başlamışlardır. Himayesinde olduğu devletin politikası doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin aleyhine siyasi faaliyetlere başlamışlardır. Bu gelişmeler sonucu, cemaat okulları dışında yabancı devletlerin sahneye çıkmasıyla, elçilik okullarının ayrıcalıklarını aşan bir "yabancı okul" kavramı doğmuştur. Bunda, çoktan başlamış ve büyük yol katetmiş olan

⁴¹⁶ Nizamname için Bkz. Bebiroğlu, age., s. 169-184.

⁴¹⁷ Tekeli-İlkin, age., s. 108-109.

⁴¹⁸ Tekeli- İlkin, age., s. 109-110.

⁴¹⁹ Vahapoğlu, age., s. 68.

milliyetçilik hareketleri ve yabancı devletlerin sürekli etkin propagandaları etkili olmuştur. Kapitülasyonların etkisiyle sayıları giderek artmış ve elde ettikleri ayrıcalıkların dahi ötesine geçmişlerdir⁴²⁰.

1.3.5.2.1. Katolik Okulları

Osmanlı Devleti'nde yabancıların açtığı öğretim kurumlarının en eskileri Katolik okullarıdır. İstanbul'da bulunan Katolik öğretim kuruluşlarının önemli bir kısmı Fransız misyonerler tarafından açılmıştır⁴²¹. Bunun nedeni Fransa'ya verilen kapitülasyon imtiyazları olmuştur⁴²². Ayrıca Katolik misyonerlerinin bir kısmı Papalık, bir kısmı ise Avusturya ve İtalya tarafından himaye edilmiştir⁴²³. Cizvitlerle başlayan faaliyetler Katolikliğin diğer tarikatları olan Dominiken, Kapuçin ve Frerler rahip ve rahibelerinin de gelmesiyle devam etmiştir⁴²⁴. Katolik misyonerler Osmanlı topraklarında o kadar serbestlik elde etmişlerdir ki İngiltere ve Hollanda'da böyle bir serbestlik olmadığını ifade etmişlerdir⁴²⁵.

19. yüzyılda sayıları artmıştır. 1839'da İstanbul'da 21 erkek, 19 kız okulu olup Saint Benoit, St. Joseph, St. Louis erkek okulları ile Notre Dame de Sion kız okulu en önemlilerdir⁴²⁶. 1869' a kadar 76 civarında olan okul sayısı 1876'da 93'e ulaşmıştır⁴²⁷.

İtalya, siyasi birliğini kurmasıyla birlikte kendi mahiyetinde bulunan Katolik misyonerler vasıtasıyla Osmanlı topraklarında okul, kilise ve sağlık kuruluşları açmıştır⁴²⁸. İtalyanlara ait misyonerlik faaliyetleri çoğunluğu İstanbul' da olmak üzere Hatay, Beyrut, Selanik, Bingazi, Derne, Humus ve Trablusgarp gibi yerlerde yoğunlaşmış olup, diğer misyonerler gibi bunlar da eğitim ve öğretim faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. İtalyan soyundan gelen Ivrea rahip ve rahibeleri ile İtalyan Cizvitleri tarafından açılan büyük kısmı ilkokul seviyesinde olan okulların esas

⁴²⁰ Haydaroğlu, agm., Türkler Ansiklopedisi, C. 14, s. 182.

⁴²¹ Koçak, agm., s. 491-492;

⁴²² Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", s. 334.

⁴²³ Şamil Mutlu, age., s. 58.

⁴²⁴ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 172-173.

⁴²⁵ Ayşe Yanardağ, "Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecine Bir Örnek: Katolik Ermeniler", s. 176.

⁴²⁶ Akyüz, age., s. 175.

⁴²⁷ Şamil Mutlu, age., s. 142.

⁴²⁸ Şamil Mutlu, age., s. 49.

amaçlarından biri Katolikliği yaymanın yanısıra İtalyan dili ve kültürünü öğretmek olmuştur⁴²⁹.

1.3.5.2.2. Protestan Okulları

Osmanlı Devleti'nde ilk Amerikan Okulu 1824'te Beyrut'ta açılmıştır⁴³⁰. 1850 yılında Protestan cemaatinin bağımsız bir dinsel cemaat olarak resmen tanınması Protestan misyonerlerinin eğitim girişimlerine hukuki bir çerçeve sağlamıştır⁴³¹. 1850-1890 arasında batıdan doğuya olmak üzere İstanbul, Bursa, Adapazarı, Afyon, İzmir, Konya, Kayseri, Yozgat, Sivas, Tokat, Merzifon, Adana, Tarsus, Antep, Harput, Çüngüş, Malatya, Palu, Bitlis, Mardin ve Van gibi merkezlerde anaokulu ve yetimhanelerden başlayarak lise ve meslek okulu seviyesine kadar çok sayıda kız ve erkek okulları açılmıştır⁴³². Amerikan okullarının yüzde doksanına yakını anadilde okuma-yazma ve dört işlem öğretilen temelde Ermeni Protestan Cemaati'ne bağlı ilkokullar iken yaklaşık yüzde onluk kısmı orta eğitim kurumları ve bir tür yükseköğretim kurumu olan kolejlerdir. Bunların yöneticileri Amerikan misyonerleridir 1870'lerden sonra laik eğitim kurumu olan New England tipi kolejler açılmıştır. Amerikan misyonerlerinin eğitim sistemi ilk ve orta eğitimden sonra biri laik kolejler diğeri ilahiyat okulları olarak ikiye ayrılmıştır⁴³³. Amerikan Koleji'nin açılmasını sağlayan misyoner Hamlin⁴³⁴, Amerika Sefareti Maslahatgüzarı Brown'a mektup yazarak Osmanlı vatandaşı bütün Hıristiyanların yararlanması için New Yorklu Robert isimli bir işadaminin İstanbul'da ücretli büyük bir okul açmayı düşündüğünü bildirmiştir⁴³⁵. 1863'te açılan okulun masraflarını Christopher Rinlender Robert ölene kadar karşıladığı gibi mirasından bir miktar bağışlamış ve okulun adı 1878' den sonra Robert Koleji adını

⁴²⁹ Sezer, agm., s. 177.

⁴³⁰ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika- Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan-Misyoner Okulları*, İstanbul 1989, s. 59; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, C.14, Sayı 3, Ankara, Eylül 1981, s. 88; Akyüz, age., s. 175; Şamil Mutlu, age., s. 294.

⁴³¹ Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 5; Akgün, agm., s. 3.

⁴³² Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 5.

⁴³³ Tekeli- İlkin, age., s. 112-115.

⁴³⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 783-785

⁴³⁵ *Robert Koleji'nin Kuruluş Çalışmaları*, 29 Temmuz 1861, HR. TO,146/92_2,3, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 70-72.

almıştır⁴³⁶. Kolej başlangıçta Ermeni, Rum ve Bulgar öğrencileri yetiştirirken 1880'lerin ikinci yarısından sonra Türk ve Yahudi talebeleri de yetiştirmiştir. Bulgar ihtilalinin önderlerinin önemli bir kısmı bu okulda yetişmiştir⁴³⁷. 1871 yılında Boston Amerikan Kadınlar Cemiyeti tarafından Arnavutköy İstanbul Amerikan Koleji Kız kısmı adı altında eğitim yapan orta dereceli bir mektep açılmıştır⁴³⁸.

Protestanlaştırma faaliyetlerini bulunan diğer bir ülke İngiltere olup 19. yüzyıldan itibaren Mezopotamya ve Ege yöresinde yoğun olarak İstanbul, Antalya, Harput, Ankara, İzmir, Erzurum, Bursa, Antep gibi şehirlerde okullarını açmışlardır. İngiliz, Fransız ve Amerikan misyonerlik faaliyetleri kadar yaygın olmamakla birlikte Alman misyonerleri de Osmanlı ülkesine gelmişler ve bunlar daha çok Kudüs, Beyrut, İzmir ve İstanbul gibi merkezlerde açtıkları okullar sayesinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir⁴³⁹.

⁴³⁶ Ergin, age., C. I-II, s. 783.

⁴³⁷ Tekeli- İlkin, age., s. 116.

⁴³⁸ Ergin, age., C. I-II, s. 785.

⁴³⁹ Sezer, agm., s. 176.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİT DEVRİ EĞİTİMİNE GENEL BAKIŞ

Tanzimat Dönemi'nde önceki bölümde anlatıldığı üzere eğitime önem verilip birçok okul açılmakla birlikte bu çalışmalar daha ziyade İstanbul içinde sınırlı kalmış, ülke geneline yayılmamıştır. Eğitimin geliştirilmesi ülkenin her yerini kapsayacak şekilde uygulanması II. Abdülhamit döneminde gerçekleşmiştir⁴⁴⁰. Tanzimat Dönemi'nde başlayan çalışmalar bu dönemde daha modern bir hale gelmiştir⁴⁴¹. Maarifperver sıfatı ile bilinen II. Abdülhamit'in dönemi her düzeyden okul sayısında ve okullaşma oranında en çok artışın yaşandığı dönem olmuştur⁴⁴². Bu dönem her konuda olduğu gibi eğitimde de merkezîyetçi ve çeşitli eğitim kurumları arasında dengeye dayanan bir siyaset söz konusu olmuştur. Modern eğitim bu dönemde yerleşmiş ve devlet eğitimdeki görevinin bilincine varmıştır. Yeni okullara devletçe mali yardım yapılması, eğitim giderleri için vergi yoluyla kaynak temini, mektep inşa etme, öğretmen yetiştirme, devletin öğretmen tayini, merkez ve taşra teşkilatının kurulması, Darülfünun açılması, eğitim kurumlarının taşrada yaygınlaştırılması, eğitim alanındaki bilinçlenmenin belirtileridir⁴⁴³. Batılı fikirler daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Sebebi yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin artması olduğu kadar padişahın kendisinin Batı'yı bir bakıma "model" olarak almış olmasıdır. II. Abdülhamit, "Batıcılığı" Batı'nın tekniğini, idari sistemini ve bilhassa askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlamış; bunun yanında Müslümanlığı tebaası arasında güçlendirmeye çalışmıştır. Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye'nin programları geliştirilmiş, okullarda bilgili bir kuşak yetişmiştir. Her üç mektebin talebeleri ders programları icabı 19. yüzyıl müspet bilimlerinin Batı'nın esas güç kaynağını oluşturduğunu görmüşlerdir. Böylece Batı'yı, Batı'da geliştirilen müspet bilimle bir tutan bir kuşak yetişmiştir⁴⁴⁴. Ulema ve medrese sistem dışında kalmıştır. Başlı başına Hukuk Fakültesi'nin kurulması

⁴⁴⁰ Tekeli-İlkin age., s. 75.

⁴⁴¹ Kafadar, age., s. 140.

⁴⁴² Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2008, s. 16,34.

⁴⁴³ Kodaman, age., s. XIII, XIV.

⁴⁴⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 17-18.

büyük ölçüde ulema ve medresenin elindeki “hukuk” tekeline indirilen en ağır darbelerden biri olmuştur⁴⁴⁵.

Eğitim hususunda dönemin devlet adamları birtakım önerilerde bulunmuşlardır. Bunlardan biri I. Osmanlı Meclisi’nde vekil olan Abdül Bey (Abdullah Hüsnü) dir. Eğitime dair görüşlerini şu şekilde belirtmiştir. Bir devlet ve milletin esası maarif, adil nizamlar ve bunları yürütecek memurlardır. O, bunların üçünün de ülkede yeterli olmadığını söyleyerek vakit geçirmeden bunların üçünün de önemle ele alınmasını istemiştir. Ayrıca ilk, orta, yüksek dereceli okullar ve Avrupa üniversitelerine benzer bir üniversite açılmasını, öğretimlerinin yeni yöntemlere uygun olmasını, köylere varıncaya kadar sıbyan, rüştiye ve her sancakta birer idadi açılmasını istemiştir⁴⁴⁶. 30 Ocak 1878’ de yaptığı bir konuşmada ise Avrupa’dan uzmanlar getirtilmesi gerektiği üzerinde durmuştur⁴⁴⁷.

Dönemin devlet adamlarından Sait Paşa’ ya göre tüm gelişmelerin önündeki en önemli şart eğitim reformu olmuştur⁴⁴⁸. Said Paşa Meclis-i Mebusan’da yapılan görüşmeler neticesinde devletin eğitim ıslahatına ihtiyacı olduğunun anlaşılması üzerine eğitimle ilgilenmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı’nın, bu ıslahat yapılmadığı takdirde, devletin geleceğinin tehlikede olduğu konusunda kanaata varılmıştır. Ayrıca Berlin Kongresi’nde devletin eğitim müesseseleri tartışma konusu yapılmıştır⁴⁴⁹. 1878 tarihli layihasında vilayetlere sultaniler kurulmasını, maarif müdürlükleri ve müfettişlikleri oluşturulmasını, ilköğretim için gerekli masrafların halktan temin edilerek bu şekilde tasarruf edilecek para ile Darülfünun açılmasını, kütüphaneler ve müzeler açılmasını ve Sanayi Nefise Mektebi kurulmasını tavsiye etmiştir. Ancak devlet yeni bir savaştan çıkmıştır ve Rusya’ya ağır bir tazminat ödemek zorunda olduğundan eğitim için gerekli parayı sağlamak kolay olmamıştır ve bu nedenle bu layiha kâğıt üzerinde kalmıştır⁴⁵⁰.

⁴⁴⁵ Alkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim”, s. 16.

⁴⁴⁶ Karal, age., C. IV, s. 380-382; Binbaşıoğlu, age., s. 212.

⁴⁴⁷ Binbaşıoğlu, age., s. 212.

⁴⁴⁸ Lewis, age., s. 246.

⁴⁴⁹ Karal, age., C. IV, s. 385.

⁴⁵⁰ Karal, age., C. IV, s. 385; Ergin, age., C. III-IV, s. 909; Zeki Çevik, “II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009*, s. 856.

II. Abdülhamit'in devraldığı eğitim mirası ve tahta çıktıktan sonraki ilk yıllar okulların sayısal durumu aşağıdaki gibidir⁴⁵¹.

Tablo 1. Abdülhamit'in Devraldığı Eğitim Mirası ve İlk Gelişmeler 1876 – 1895.

Okul	Sayı	Sayı
	Tahta çıkıştan önce	Tahta çıktıktan sonra ilaveler
Ülke genelinde		
Yüksekokullar	4	4
Rüştiyeler	253	160
İdadiler		55
Sıbyan ve İptidai Okulları	18947	9649
İstanbul'da Özel Okullar	1	19
Vilayet Merkezlerinde Darülmualimin-i İptidai		14
Vilayet Merkezlerinde Usûl-i Cedid'e Çevrilen İptidai		5138

2.1. Merkez ve Taşra Maarif Teşkilatı

Meşrutiyeti ilan etmek şartıyla tahta geçen II. Abdülhamit 1876'da Kanun-i Esasi'yi ilan etmiştir. Kanun-i Esasi'nin üç maddesi eğitimle ilgili olup bu maddelerden ilk ikisi özel öğretime, üçüncüsü ilköğretimin zorunluluğuna ilişkindir⁴⁵². Bu maddelerin içeriği şöyledir: ⁴⁵³

Madde 15 - Emri tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumi ve hususi tadrise mezundur.

Madde 16 - Bircümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihad ve intizam üzere olmak için iktizâ eden esbabâ teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umûr-ı itikadiyelerine müteallik olan usûl-ü talimiyeye hâlel getirilmeyecektir.

Madde 114 - Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecat ve teferrûatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır.

Eğitim ve öğretim işleri Kanun-i Esasi emri olarak, devletin görevleri arasında olmasına rağmen 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda ortaya çıkan meseleler,

⁴⁵¹ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Ankara 2000, s. 49; yazar, bu tabloda II. Abdülhamit'in tahta çıkışından önce hiç idadi gözüküyorsa da dönemin salnameleri incelendiğinde bu tarihten önce idadi olduğunu belirtmiştir.

⁴⁵² Akyüz, age., s. 224.

⁴⁵³ Düstur, Birinci Tertib, C. 4, s. 5- 19; Kodaman, age., s. 28.

Osmanlı Hükümeti'ni eğitim alanında yapacağı islahatı ertelemeğe mecbur etmiştir. Savaşın yankıları yatıştıktan sonra maarif teşkilatında düzenlemeler yapılmıştır. Fakat yapılan düzenlemelerin yetersiz olması sebebiyle 1879'da yeniden düzenlemeye gidilmiştir⁴⁵⁴. Buna göre Nezaret şu şekilde teşkilatlandırılmıştır:⁴⁵⁵

1) Nazır 2) Müsteşar

Müdürlükler: 1) Mekâtib-i Âliye dairesi (Yükseköğretim). 2) Mekâtib-i Rüşdiyye dairesi (Ortaöğretim). 3) Mekâtib-i Sıbyaniye dairesi (İlköğretim). 4) Telif ve Tercüme dairesi. 5) Matbaalar dairesi (Yayın).

Kâtip ve memurlar: 1) Mektupçu, 2) Başkâtip, 3) Altı kâtip (her daireye birer kâtip), 4) Evrak memuru, 5) Muhasebe mümeyyizi, 6) Muhasebe muavini, 7) Mühürdar.

Diğer Memurlar: 1) İki müfettiş, 2) Bir kütüphaneler müfettişi, 3) Bir tamirat müdürü.

Meclis-i Maarif: 1) Reis, 2) Beş üye.

Müzeler ve rasathane Maarif Nezareti'ne bağlıdır. 1886, 1892 ve 1898 yıllarında maarif teşkilatında tekrar düzenlemeler yapılmıştır. Birtakım ilavelerle birlikte 1909 yılına kadar devam edecek bir teşkilatlanma belirlenmiştir⁴⁵⁶.

1869 yılına kadar eğitim alanında yapılan düzenlemelerde öncelik İstanbul'a verilmiştir. Nizamname ile oluşturulan Meclis-i Kebir-i Maarif'in şubeleri olarak Meclis'i Maarif'in kurulması vilayetlerdeki mekteplerin Maarif Nezareti'nin yetkisi altında olmasını sağlamıştır. Ancak nezaretin çoğunlukla genel ve kanuni işlerle meşgul olması ve her mekteple ayrı ayrı ilgilenmesi mümkün olmadığından merkez ve taşra arasında bağlantı sağlayacak yardımcı kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle vilayetlerde maarif müdürlükleri, meclisleri ve müfettişlikleri kurulmaya başlanmıştır⁴⁵⁷. Maarif müdürlerinin görev ve sorumlulukları⁴⁵⁸ belirlenmiş, maarif müdürleri vilayetlerde maarifin bizzat memuru, sorumlu mercii ve maarif

⁴⁵⁴ Kodaman, age., s. 28-29.

⁴⁵⁵ Kodaman, age., s. 29-30; Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I", s. 210.

⁴⁵⁶ Ayrıntı için Bkz. Kodaman, age., s. 30-37.

⁴⁵⁷ Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I", s. 221.

⁴⁵⁸ Vilayat- i Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifin-i Mübeyyin Talimatı, SNMU, Sene 1316, s. 136-156, "Birinci Fesil Maarif Müdürlerine Dairdir", SNMU, Sene 1316, s. 136- 139.

meclislerinin reisi olmuştur. Buna göre maarifle ilgili olan memur ve muallimlerin resmi işlemleri, maarif müdürleri vasıtasıyla yürütülecektir. İdareleri dâhilinde eğitimle ilgili tüm işleri emir, talimat ve nizamname hükümlerine göre uygulayacaklardır. Her üç ayda bir rapor, yılsonunda ayrıntılı bir rapor hazırlayacak ve kendi fikirlerini belirteceklerdir. Memuriyete aykırı davranışta bulunanlar olursa bunları görevini iyi bir şekilde yapmaya davet edecek, sözlü ve yazılı uyarı ile tembihle bulunacaklardır. Fakat memurların hoş gitmeyen davranışlarında ısrarcı olanları nezarete şikâyet edecek, suçu sabit olanları işten çıkaracaklardır. Bütün okulları teftiş edecek, zararlı neşriyata meydan vermeyeceklerdir. Maarif bütçesinden sorumlu olup, vilayet matbaalarına ve kütüphanelerine nezaret edecek, asar-ı atıkaya dikkat edeceklerdir⁴⁵⁹. Vilayet maarif idarelerinin kadroları ise genel olarak şu şekilde belirlenmiştir: Maarif müdürü, maarif kâtibi, muhasebeci, sandık emini olmak üzere dört kişiden meydana gelmiştir. Fakat vilayetlere göre bu kadro azaltılmış veya çoğaltılmıştır⁴⁶⁰.

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 143. maddesine göre İstanbul'da Meclis-i Kebir-i Maarif'in şubesi olmak üzere ve başkanlığını maarif müdürü ünvanlı bir zatın yapacağı, Osmanlı tebaasından müslim ve gayrimüslim görevlileri bulunan, her vilayette Vilayet Maarif Meclisi oluşturulmasına karar verilmiştir⁴⁶¹. Maarif Meclislerinin görevleri şu şekilde belirlenmiştir:⁴⁶²

- 1) Sorumlu buldukları bölgenin her türlü maarif işleriyle ilgilenmek.
- 2) Sıbyan-ibtidai okullarının ıslahına ve çoğaltmasına dikkat etmek.
- 3) Muallimlerin tayin ve teftişiyle uğraşmak.
- 4) Maarif gelirlerini arttırmanın yollarını aramak.
- 5) Sancak ve kaza maarif komisyonları altı ayda bir maarif gelir ve giderlerini gösteren raporu maarif müdürlerine göndermekle yükümlüdürler.

⁴⁵⁹ Kodaman ,age., s. 42-43; Seyit Taşer, agt. s. 90-91.

⁴⁶⁰ Kodaman, age., s. 41.

⁴⁶¹ Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, Madde 143, Düstûr, Birinci Tertib, C. II, s. 207-208; 1869 *Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi*, Madde 143, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 118.

⁴⁶² Kodaman, age., s. 47; Bkz., Vilayat-i Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifin-i Mübeyyin Talimatı, "İkinci Fasil Maarif Meclisleri Hakkındadır" SNMU, Sene 1316, s. 139- 141.

6) İmtihanları yapmak ve diplomaları vermektir.

2.2. İlköğretim

İlköğretim zorunluluğunun anayasaya girmesiyle kız ve erkek çocukların eşit şekilde eğitim imkânlarından yararlanmaları hukuken sağlanmıştır. 1879'da Maarif Nezareti bünyesinde Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi kurulmuştur. İlköğretim kurumlarının devletin her yerine yayılması ve yönetimin etkili bir şekilde gerçekleşmesi için taşra maarif teşkilatının kurularak bunlara ilköğretimle ilgili görevlerin verilmesi gerekmiştir. Bu nedenle Hükümet, 1869 Nizamnamesi'nin öngördüğü biçimde taşra maarif müdürlüklerini ve meclislerini oluşturarak ilkokullarla ilgili ıslahatın yürütülmesini bunlara bırakmıştır. Ayrıca İstanbul'dan gönderdiği ilköğretim müfettişleri ve taşradaki müfettişleri vasıtasıyla yapılan icraatı yakından takip etmiştir⁴⁶³. Bu dönemde açılan ilkokullar için artık mekatib-i iptidaiye, iptidai mektepler usûl-i cedide mektepleri terimleri kullanılmıştır ve bu okullar Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Evkaf Nezareti'ne bağlı olan ve eski durumunu koruyanlara yine sıbyan mektepleri veya usûl-i atika mektepleri denilmiştir⁴⁶⁴. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ortaya çıkardığı sorunlar siyasi bir sonuca bağlandıktan sonra İstanbul ilkokullarının yeniden ıslahı konusu ele alınarak Maarif Nezareti, İstanbul'daki ilkokulları idari ve mali yönden dört grupta toplamıştır⁴⁶⁵:

1) Öğretmen maaşlarıyla okul masrafları Maarif Nezareti bütçesinden ödenen okullar,

2) Okul masrafları ve öğretmenlerin maaşları, talebeden alınan ücretlerle karşılanan hususî okullar,

3) Hayır sahiplerinin kurduğu cemiyetler tarafından öğretmen aylıkları ve giderleri sağlanan okullar,

4) İstanbul'da 13 merkeze bağlı olarak teşkilatlandırılan, yönetim ve denetimi bu merkezlerin öğretmenleri tarafından yapılan aynı zamanda Maarif Nezareti'nin

⁴⁶³ Kodaman, age., s. 67.

⁴⁶⁴ Akyüz, age., s. 226.

⁴⁶⁵ Koçer, age., s. 127-128; Unat, age., s. 39; Çeşme, agt. s. 19-20

Umum Mekâtib-i İptidaiye ve Sıbyaniye Müfettişliği'nin denetimi altında bulunan okullardır.

1881 / 1882 yılında ilköğretim işlerinden sorumlu olan Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesinin adı Mekâtib-i İptidaiye İdaresi olarak değiştirilerek Maarif Nezareti'nce artık yeni usûl üzere eğitim ve öğretim yapan ilkokulların geliştirilmesi esas alınmıştır⁴⁶⁶. Sıbyan mekteplerinde reform yapmak çok zor olmuştur. Mali yönden bu okullar genellikle vakıflara bağlı olduğundan kendiliğinden özerklik içinde olmuşlardır. Muallimler ve çevresindeki mutaassıplar devletin buralarda yapacağı değişikliklere karşı çıkmışlardır. Zamanla programında ve çalışmalarında değişiklikler yapılmakla beraber sıbyan mektepleri Cumhuriyet Dönemi'ne kadar varlığını sürdürmüştür⁴⁶⁷.

1882 tarihli bir vesikada “*memlekette maarifçe en geri olan Müslüman halktır. Köy ve nahiyelerde Kur'an'ı biraz heceleyebilecek bir adam bayağı âlim geçinmektedir. Bu durum memleketi ticaret ve servetinin gayrimüslimlerin eline geçmesini ve böylece Müslüman halkın mahrumiyetine sebep olmaktadır. Bu yüzden yalnız zenginlerin evlâdının tahsiline mahsus mekatib-i idadiye teşkilatından ziyade, vilayetlerde halk çocuklarına hiç olmazsa Türkçe okuyup-yazma ve dört işlemi bilecek kadar tahsil verecek mekatib-i iptidaiyenin teşkili maarifi yayma siyasetine uygundur*”, denilerek ilköğretimin yeri ve önemi belirtilmiştir. İlköğretime verilen önemin devrin sonlarına kadar devam ettiğini, Maarif Nazırı Haşim Paşa'nın “...şimdi esâsen lâzım olan husus umûmen vilâyât-ı şâhânedeki mekatib-i iptidâiyenin her sınıf-ı mekâtibe tercihan teksîr ve tezyidine itina...” edilmelidir demesinden anlaşılmıştır⁴⁶⁸.

II. Abdülhamit döneminde ilköğretim hizmetleri vilayetlere götürülerek Müslüman halkı cehaletten kurtarmaya yönelik bir siyaset takip edilmiştir. Böyle bir yol takip edilmesini gerektiren sebepleri Kodaman şu şekilde özetlemiştir: ⁴⁶⁹

1) Maarifin devletin her yerinde yayılmasının ancak iptidai mekteplerin açılması ve yeni usûl tedrisin sıbyan mekteplerinde uygulanmasıyla mümkün olacağı

⁴⁶⁶ Kafadar, age., s. 141; Teyfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı- I”, s. 212.

⁴⁶⁷ Demirtaş, agm., s. 181.

⁴⁶⁸ Kodaman, age., s. 68.

⁴⁶⁹ Kodaman, age., s. 77-78.

görüŖünün maarif çevrelerince benimsenmesi. Özellikle vilayet maarif müdürleri ve maarif meclisi üyeleri, iptidai mekteplerin açılması için Maarif Nezareti'ni sürekli uyarmışlardır.

2) Müslüman halkı, içinde bulunduğu cehaletten kurtarmak için, idadiden ziyade, vilayetlerde efrâd-ı ahâliye yalnız okuma, yazma, hesaptan dört işlemi öğretecek iptidai mekteplerinin açılmasına ihtiyaç olduğunun kabul edilmesi.

3) Devletin çoğunluğunu oluŖturan fakir halk çocuklarının, zaten ilköğretimin ötesinde bir tahsil yapmaktan yoksun olmaları.

4) Orta ve hatta bazı yüksekokullara alınacak talebenin yeterli sayıda olmayışı.

5) Müslüman çocukların yabancı mekteplerine gitmelerini önlemek için iptidailerin açılmasının gerek görülmesi.

6) Türk dilini ortak dil haline getirme çabası. Bunun için Müslüman ve Müslüman olmayan çocukların beraber gidebilecekleri iptidailerin açılmasının zaruri görülmesi.

7) Kitle eğitimi yapan iptidai mekteplerine devam edecek bütün tebaa çocukları, mecburi olan resmi dil sayesinde, “*vatan-ı müŖterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde büyüyecekleri*” için siyasi birliğin sağlanmasında taŖra ilköğretimin yeri ve öneminin kavranması.

8) İslam dini esaslarının ve ahlâk kurallarının Müslüman çocuklara öğretilmesinin ancak iptidailerin çoğalmasına ve sıbyanların ıslahına bağlı olduğü görüşünün hükümetin politikasına uygun olması.

9) Maarif gelirlerinin büyük bir kısmının *maarif hissesi* adı altında halktan alındığı görülmektedir. Bu gelirin köy, kasaba ve kaza ilkokullarının ıslahı ve yapımı için kullanılmasının daha uygun olacağı yolunda taŖra yetkililerinin Nezaret'e, Bâb-ı Âli'ye ve hatta padiŖaha yaptıkları sürekli müracaatlar.

10) İlköğretim alanında gayrimüslim tebaanın Müslümanlara üstünlüğünün, hükümeti, Müslüman halkın eğitim ve öğretilimiyle yakından ilgilenmeye yöneltmiş olması.

İlköğretimin her türlü masrafı nizamnamenin 4⁴⁷⁰ ve 198.⁴⁷¹ maddelerinde belirtildiği gibi halka bırakılmıştır. İlköğretim gelirleri ise şu şekildedir; var ise avarız parasından belirli olmayan bir hisse; hayırlı işlere vasiyet edilen paralardan hisse; verilirse alınacak kurban derisi ve fitre; salma; talebelerden alınan ücret; varsa ve Evkaf'tan alınabilirse Evkaf-ı Münderise gelirleridir⁴⁷². İptidai okullarındaki muallimlerin maaşını Maarif Nezareti değil Evkaf Nezareti vermiştir⁴⁷³. 1882 yılında padişah fermanıyla Evkaf-ı Münderise gelirleri ilkokulların masrafları karşılığı olarak Maarif Nezareti'ne verilmiştir⁴⁷⁴.

Ancak devlet bütçesinde o dönemde maarife ayrılan paranın yetersizliği, köylerin çokluğu ve dağınıklığı, ulaşım şartlarının sınırlı oluşu, yeni usûlde yetişmiş öğretmenin azlığı ve halkın eğitime olan ilgisizliği göz önüne alındığında taşraya istenilen ölçüde ilköğretim hizmetleri götürülmemiştir⁴⁷⁵.

1888 yılında genel maarif meselelerini müzakere etmek için Ali Haydar Efendi başkanlığında toplanan maarif komisyonu taşra ilköğretimini de ele almıştır. Komisyon bir takım kararlar⁴⁷⁶ almıştır, ancak ilerleyen yıllarda aynı konular üzerinde durulması komisyon kararlarının tam anlamıyla uygulanmadığını göstermiştir⁴⁷⁷.

Sadrazam Sait Paşa 10 Eylül 1888'de hazırladığı maarif raporunda ilköğretimin düzeltilmesi için hemen hemen aynı tedbirleri değişik bir şekilde ifade ederek Alman ilköğretim sistemine benzer bir sistem teklif etmiştir. Buna göre, ilköğretim iki ana bölümde toplanmıştır. Birincisi 4-8 yaş arasındaki çocukların çeşitli eğlence ve oyunlar vasıtasıyla eğitimini sağlamak için çocuk bahçeleri

⁴⁷⁰ Sıbyan mekteblerinin masârif-ı inşaiye ve tamiriyesi ve muallimlerinin muhassasâtı ve masârif-ı sairesi mahalle ve karyesinde bulunan cemaatlerinin hey'et-i umumiyesi tarafından tesviye olunacaktır.

⁴⁷¹ Sıbyân mekteblerinin muallim maaşları ve masârif-ı sairesi cemaatleri tarafından tesviye ve te'diye olunmak mukarrer olduğundan her sıbyân mektebinin gerek aynı eşya ve erzak ve gerek nakd olarak verilecek muhassasâtın bir seneliği mahallerine göre dokuzar yüz ve altışar yüz kuruşdan aşağı olmayacaktır. İşbu tahsisât-ı şehriyeye veya mahallerince münasib görülecek zamanlara taksim olunarak mektebin vakfı var ise ondan ve olmadığı veyahud olup da kifayet etmediği hâlde ol mektebin mensub olduğu cemaatin kudret-i maliye ashâbı taraflarından iâneten verilecek ve yetişmez ise noksanı mahallece veya karyece tevzi' ve istihsâl kılınacaktır.

⁴⁷² Berker, age., s. 124; Akyüz, age., s. 228.

⁴⁷³ Ergin, age., C. III-IV, s. 905.

⁴⁷⁴ Akyüz, age., s. 228; Nurdoğan, agt. s. 139.

⁴⁷⁵ Kodaman, age., s. 79.

⁴⁷⁶ Maarif Komisyonunun aldığı kararlar için Bkz. Kodaman, age., s. 81-82.

⁴⁷⁷ Kodaman, age., s. 80-82.

düşünülmüştür. İkincisi 8-14 yaş arasındaki çocukların devam edecekleri sıbyan okullarıdır. Bunların yanında sanat öğretimine mahsus atölyelerin açılması istenmiştir. Sait Paşa hayata dönük hem ferdin hem de devletin menfaatine uygun bir ilköğretim tasarlamıştır. Böylece halkın, pratik amaçlara dönük olan bu okullara daha fazla rağbet edeceğini düşünmüştür. Fakat onun bu düşünceleri gerçekleşmemiştir⁴⁷⁸.

1892'de İstanbul ve vilayetler merkez iptidai okullarıyla köy okulları için yeni bir talimatname ve öğretim programları düzenlenmiştir. İlköğretim için köy ve şehir sınıflaması yapılmış, ilköğretim kurumlarının eğitim, öğretim ve idari işleri bir takım esaslara bağlanmıştır. *Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi için Tâlimât-ı Mahsûsa*⁴⁷⁹ adlı talimatname esas maddeler ve öğretmenlerin vazifeleri, kalfaların vazifeleri ve bevvapların vazifeleri şeklinde üç kısma ayrılarak 41 maddeden oluşmuştur⁴⁸⁰. Bu talimatla sıbyan-iptidai ayrımı kaldırılarak, bütün ilkokullara iptidai adının verilmek istendiği anlaşılmıştır. Bu talimatın getirmek istediği hususlar özetle şu şekildedir: İstanbul'daki ilkokullar 12 merkeze⁴⁸¹ ayrılmıştır. Çevre okulları, merkez okullarına, bunlar da Mekâtib-i İptidai Dairesi'ne bağlanarak Nezaret'in otoritesi sağlanmıştır. İlkokullara Darümuallimin mezunları veya öğretmenlik imtihanını başaranlar tayin edilecektir. Merkez okulu öğretmenleri, çevre okullarını denetleyeceklerdir. Diğer öğretmenlerin yanına bir muavin (kalfa) verilecektir. Her öğretmen, tatil günleri dışında okulda bulunmak zorundadır. Talebeyi dövmek, okulda falaka bulundurmamak yasaktır. Talebelere, yaptıkları suçun derecesine göre; nasihat, tembih, tekdir, ayakta tutmak, teneffüse çıkarmamak ve velisine göndermek gibi cezalar verilecektir. Talebeyi teşvik için, çalışanlar takdir ve taltif gibi yollarla mükâfatlandırılacaktır. İlkokullar dört yıl olup, çocuklar yaz-kış sabahtan akşama kadar ders görecektir. Program dışında ders gösterilmeyip, dersler ezberletilmeyecektir⁴⁸². Bir mahallede veya birbirine yakın iki yerde erkek ve kızlar için ayrı ayrı mektepler bulunduğu takdirde kız ve erkek çocuklarının birlikte

⁴⁷⁸ Kodaman, age., s. 82-83.

⁴⁷⁹ Bkz. Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1318, s. 209-219.

⁴⁸⁰ Berker, age., s. 150.

⁴⁸¹ 12 merkezde toplanmış olan mekteplerin isimleri ve her birine bağlı mektepleri yapanların isimleri için Bkz. Ergin, age., C. III-IV, s. 901-904.

⁴⁸² Kodaman, age., s. 76-77; Berker, age., s. 150-151.

bulundurulması yasaktır⁴⁸³. Talimatnameye göre İstanbul ve kasaba iptidai mekteplerinin dersleri şu şekildedir; elifba, Kur'an-ı azimüşşan, tecvid, ilm-i hal, ahlâk, sarf-i Osmani, imla, kıraat, mülâhhas tarih-i Osmani, muhtasar coğrafya-yı Osmani, hesap ve hüsn-i hattır. Köy okullarının eğitim süresi ise 4 yıl olarak belirlenmiştir ve dersleri şu şekildedir; elifba, hesap, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hal, imla, kıraat, hattır⁴⁸⁴. 1892-1893 ders yılında Osmanlı Devleti'ndeki usûl-i cedide ve usûl-i atîka okullarının illere göre sayısal durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir⁴⁸⁵.

⁴⁸³ Berker, age., s. 151.

⁴⁸⁴ SNMU, Sene 1318, s. 220, 235; Ergin, age., C. III-IV, s. 906; Berker, age., 143-152.

⁴⁸⁵ Kodaman, age., s. 86; Akyüz, age., s. 231; Berker, age., s. 157-158; SNMU, Sene 1316, s. 1256-1257; SNMU, Sene 1317, s. 1496.

Tablo 2. Osmanlı Devleti'nde Usûl-i Cedide ve Usûl-i Atıka Okullarının İllere Göre Sayısal Durumu

İller	Usûl-i cedide (iptidai mektepler)	Usûl-i atıka (sıbyan mektepler)
İstanbul	47	196
Edirne	204	1721
Erzurum	Yalnızca ikisinin toplamı 850	
İşkodra	26	75
Adana	12	585
Ankara	397	1695
Aydın ⁴⁸⁶	2151	420
Bitlis	9	254
Basra	26	90
Bağdat	11	38
Beyrut	181	205
Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Ege adaları)	68	3
Halep	29	604
Hüdavendigâr (Bursa)	244	3173
Diyarbakır	11	185
Selanik	126	931
Suriye	59	232
Sivas	271	1366
Trabzon	229	2390
Kastamonu	555	2919
Kosova (Üsküb)	59	386
Konya	35	275
Mamuretûlaziz (Elazığ)	6	392
Manastır	176	275
Musul	0	392
Van	9	120
Yanya	66	61
Toplam	3057	18893

11 Mayıs 1899 tarihinde Maarif Nazırı Zühdü Paşa tarafından saraya gönderilen bir takrir de öğretmenlere, “*dîn ve âdâb-ı mahsûsasını muhâfaza ederek kesb-i maârif eylemek*” için, ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Din-ahlâk derslerinin

⁴⁸⁶ Aydın vilayeti için 1316 ve 1317 maarif salnamelerinde mektepler için sayı tablodaki gösterilmiş olup toplam 571 olarak verilmiştir. Aziz Berker 2151 olarak verilen bu sayıyı toplama uyması için 151 olarak vermiştir. Bkz. Berker age., s. 157-158; Ancak Yahya Akyüz toplamın 2571 olmasını akla daha yakın bulmaktadır. Çünkü Aydın’la eşit nüfusa sahip Hüdavendigâr (Bursa) vilayetinde toplam 3417 okul, nüfusu Aydın’dan 1/3 oranında az olan Sivas vilayetinde 1637 okul vardır. İkinci olarak Aydın vilayetinde usûl-i cedide mektepleri 420 ve usûl-i atıka mektepleri 2151 olarak sayıları yer değiştirmelidir. Çünkü İstanbul’da bile usûl-i cedide mektepleri ötekilerin 1/4’üdür. Bkz. Akyüz age., s. 231.

iptidailerin ikinci yılından, Mekteb-i Mülkiye seviyesine kadar yoğun bir şekilde okutmak yönünde, değiştirilmesini önermiştir. Böylece ders programları yeniden düzenlenmiştir. Bu değişiklikler 1901 yılından itibaren uygulamaya geçmiştir⁴⁸⁷. Osmanlı tarihi ve coğrafyası dersleri, iptidai mekteplerinin son sınıflarında okutulurken, 21 Temmuz 1904 tarihinde bu dersler, kurulan bir komisyon tarafından programdan çıkarılmıştır⁴⁸⁸. Maarif Nazırı Haşim Paşa zamanında 1904 yılında tüm iptidai mektepleri için yeni ders programı hazırlanmıştır ve program şu şekildedir:⁴⁸⁹

Tablo 3. İptidai Mekteplerinin Ders Programı (1904)

I.Sınıf	II. Sınıf	III. Sınıf
Elifba Kıraat Eczâyı Şerife Yazı İlm-i hal	Kur'an-ı Kerim İlm-i hal Kıraat Hesap Yazı	Kur'an-ı Kerim Tecvid İlm-i hal Kavâid ve imlâ Hesap Muhtasar Tarih-i Osmanî Ahlâki Kıraat

1905 yılındaki bir raporunda Haşim Paşa, din ve ahlâk derslerinin sayısının artırılmasının nedenini mevcut devlet okullarının gerekli din ve ahlâk bilgilerine sahip talebe yetiştirmekteki yetersizliklerinden kaynaklandığını vurgulamıştır. 1860'dan itibaren okullarda hâkim olmaya başlayan Fransız kültürünün, talebelerin dine bağlılıklarını azaltan olumsuz bir etken olduğunu da ifade etmiştir⁴⁹⁰.

1905-1906 ders yılında devlette yeni usûl üzere eğitim yapan 9.347 resmi ve özel iptidai mektebinin olması bu mekteplerin sayısının arttığını göstermiştir⁴⁹¹.

⁴⁸⁷ Somel, age., s. 231-232; Nurdoğan, agt. s. 589-590.

⁴⁸⁸ Unat, age., s. 40.

⁴⁸⁹ Akyüz, age., s. 228.

⁴⁹⁰ Somel, age., s. 233; Nurdoğan, agt. s. 590; Yahya Akyüz, "Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar", *Belleten*, Temmuz, 1981, C. XLV/2, Sayı 179, s. 207-208; Somel orijinal belgenin kopyasının Akyüz'ün Maarif Nazırı Haşim Paşa, s. 213'te yer aldığını ve bu belgenin BOA'daki koleksiyon ve dosya numarasının bu makalede olmadığını belirtmiştir. Akyüz'ün, raporun tarihini 20 Haziran 1322 (1906) olarak yanlışlıkla verdiğini bu tarihin muhtemelen 20 Zilkade 1322 olduğunu ifade etmiştir.

⁴⁹¹ Tekeli- İlkin, age., s. 75-76.

2.3. Ortaöğretim

2.3.1. Rüştîye

Osmanlı Devleti'nde 1876 yılından önce 423 kadar rüştîye ve 20.000'e yakın talebe vardı. Ancak Osmanlı- Rus Savaşı sonunda Tuna, Bosna, Hersek, Sofya vilayetlerinin kısmen elden çıkmasıyla burada bulunan 75-80 rüştîye mektebi de elden çıkmıştır. Böylece 1878 yılında devletin himayesinde 300 civarında rüştîye mektebi kalmış ve Maarif Nezareti çalışmalarına bu sayıdan başlamıştır⁴⁹². 1294 yılı Devlet Salnamesine göre İstanbul'da 21 rüştîye olup bunlardan 12'si erkeklere, 9'u kızlara aittir. Bu okulların öğretmen mevcudu 167, talebe mevcudu ise 1795 idi⁴⁹³. Sait Paşa'nın başkanlık yaptığı bir Meclis-i Vükela toplantısında II. Abdülhamit'e sunulan 22 Ekim 1879 tarihli mazbatada: *“Rüştîyelerin idaresini cemaat meclislerine terk ile maarif muhassasatı mekatib-i aliye tesisine hasrolunarak sıbyan mektepleri idaresinin de maarif nizamına tevfikân yine cemaat-ı müslime meclisine terki”* istenilmiştir⁴⁹⁴. Böylece rüştîyelerin yapım ve yönetimin cemaat meclislerine terk edilmesiyle mali kaynağın ilk önce mahallinden temin edilmesi eksikliği ise devletçe karşılanması istenilmiştir. Bu usûl gerçekleştiği takdirde devletin rüştîyelere ayırdığı paranın Darülfünun veya Mekâtib-i Aliye için harcanması teklif edilmiştir. Ancak bu durum hükümetin merkezîyetçilik anlayışına ters düştüğünden kabul edilmemiştir. Bütün rüştîyeler Maarif Nezareti idaresi altında kalmıştır. Ayrıca Sait Paşa bu sırada rüştîyelere Fransızca dersini koydurmuştur⁴⁹⁵.

1879 yılında Maarif merkez teşkilatı yeniden düzenlenerek Maarif Nezareti beş daireye ayrılmış ve bu daireler arasında Mekâtib-i Rüştîye Dairesi de kurulmuştur ve müdürlüğüne Selim Sabit Efendi tayin edilmiştir. Selim Sabit Efendi, 1883 yılında İstanbul rüştîyelerinden mezun olan 150 talebenin diploma töreninde yaptığı konuşmada *“Dersaadet ve Vilâyet-i Şahanede hal-i hazırda 460 kadar rüştîye okulunun mevcut olduğunu ve bu okullarda 25-30.000 çocuğun eğitim*

⁴⁹² Kodaman, age., s. 95- 96.

⁴⁹³ Koçer, age., s. 129.

⁴⁹⁴ Ergin, age., C. III-IV, s. 909.

⁴⁹⁵ Kodaman, age., s. 106-108.

gördüğünü belirtmiştir”. Aynı yıl içinde vilayetlerde 10 rüştiye öğretime açılmış ve 40-50 okulun da yapılmasına karar verilmiştir⁴⁹⁶.

1888 yılında Maarif Meclisi Reisi Ali Haydar Efendi Başkanlığı’nda toplanan Maarif Komisyonu tarafından rüştiyelerle ilgili birtakım kararlar alınmıştır ve bu kararlar özetle şöyledir: rüştiye tahsilinin iki yıla indirilmesi, idadi bulunan ve mümkün olan mahallerde rüştiyelerin idadilerle birleştirilmesidir. Talebesi az olan kaza ve kasaba rüştiye binalarının iptidai okuluna çevrilmesi, bundan sonra yapılacak iptidai binalarının rüştiye sınıflarını da içinde bulundurmasıdır. O zamanki rüştiyelere devam eden talebelerin azlığı fakat yapılan masrafların fazlalığı, komisyonu ilk önce iptidai okullarının ıslahı zorunluluğuna inandırmıştır. Bu kararlar aynen uygulanmamışsa da daha sonraki yıllarda Maarif Nezareti’nin rüştiye siyasetinde etkili olmuştur. Örneğin rüştiyelerin öğretim süresinin azaltılması ve bazı idadilere nakli gerçekleştirilmiştir⁴⁹⁷. Ayrıca rüştiyelerdeki talebelerin tek tip elbise giymeleri konusunda alınmış bir kararın uygulanmadığı görülerek önce İstanbul olmak üzere taşra rüştiyelerinde de bu kararın uygulanması gerektiği bildirilmiştir⁴⁹⁸.

Said Paşa 10 Eylül 1888’de II. Abdülhamit’e sunduğu layihada kendisinin öngördüğü altı yıllık sıbyan okullarında 14 yaşına kadar okuyan ve mezun olanların hepsinin rüştiyeye gitmesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Almanya’da olduğu gibi ilkokuldan sonra yüksek tahsil yapmak isteyenlerin sultanilere, sanayi tahsili yapmak isteyenlerin rüştiyelere, ikisini de istemeyenlerin altı yıllık “ulûm-u maddiye” (matematik ve doğa bilimlerine önem veren Real schule) okullarına gönderilmesini ifade etmiştir. Buna göre rüştiyelerin sanayi idadilerine mahreç üç yıllık meslek okulu haline getirilmek istendiği anlaşılmaktadır⁴⁹⁹. Ancak 1880’den itibaren idadiler önem kazanarak rüştiyeler ikinci planda kalmıştır. Nitekim 1889 tarihli bir irade ile idadi bulunan yerlerdeki rüştiyelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Aynı yıl 22 rüştiye kaldırılarak öğretmenleri ve diğer görevlileri idadilere nakledilmiştir. Boş kalan rüştiye binaları iptidailere tahsis edilmiştir⁵⁰⁰. Meclis-i Mahsusa’nın bu hususla

⁴⁹⁶ Kodaman, age., s. 96.

⁴⁹⁷ Kodaman, age., s. 106-107; Ceylan, agt. s. 58-59.

⁴⁹⁸ *Rüşdiye Mektebi Öğrencilerinin Tek Tip Elbise Giymeleri*, 10 Ekim 1888, MF. MKT, 102/39, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 198-199.

⁴⁹⁹ Kodaman, age., s. 107-108; Binbaşıoğlu, age., s. 228.

⁵⁰⁰ Kodaman, age., s. 101-102.

ilgili 1890 tarihli kararı şöyledir: “*Maarif Nezareti'nin meyane-i bendegânemizde mütalaa olunan tezkeresi mealinden müsteban olduğu üzere aşar ile müsakkafat⁵⁰¹ vergisinden muayyen hisse-i maarifin üç rub'u (3/4) mahallerine ve bir rub'u (1/4) Dersaadet mekâtib-i muhtelifesine tahsis olunmuş iken muahharen hal-i hazır hazineden dolayı vilayet hisselerinden bir rub'u daha Dersaadet hissesine ilâve kılınmasından dolayı ekser yerlerde mekâtib-i idadiye tesisi ve idaresi kabil olmadığı cihetle idadi mektebi bulunan yerlerdeki rüşdiyeler lağvedilerek tahsisatının mekâtib-i idadiye tahsisatına ilâvesiyle tesis olunamayan mekâtib-i idadiyenin küşadı lüzumu izbar olunup vakıa ahaliden alınmakta olan hisse-i maârif iktiza eden mekâtib-i idadiyenin tesisi karşılığı olduğu halde henüz ekser mahallerde mekteblerin yapılamaması muvafık-ı maslahat olamayacağı gibi suret-i iş'ara göre işbu idadi mekteplerine rüşdiyeye mahsus olan iki yahut üç sınıf zammedildiği halde rüşdiye hizmetini dahi ifâ edeceği ve lağvolunacak mekâtib-i rüşdiyenin muallimin ve hademesinin mekâtib-i idadiyede istihdamı kabil olunmasıyla açıkta kimse kalmayacağı misillü hali kalacak rüşdiye ebniyesi dahi mekâtib-i ibtidaiye ittihaz edileceği cihetle mucibince icra-yı icabı zammında Nezaret-i müşarü'n-ileyhe mezuniyet itası müttehiden bi'ttezekkür tezkeresi mezkûre leffen arz ve takdim kılındı ise de ol babda...*” Böylece rüştiyelerin tahsisatının kesilerek bu tahsisatın idadi yapımına ayrılması ve rüştiyelerin idadilerin bünyesine alınması kararlaştırılmıştır⁵⁰².

1892 yılında rüştiyelerin öğretim süresi 3 yıla indirilmiştir. Taşrada bazı yerlerde rüştiyeler idadi okulları bünyesine alınmışlardır. İdadi-rüştiye birleştirilmesi İstanbul için söz konusu olmamıştır. Müstakil olan rüştiyelerin idaresi ise muallim-i evvellerin sorumluluğuna bırakılmıştır. Ancak rüştiye yöneticileri maarif müdürünün ve mahalli mülki amirin kontrolü altında olmuştur. İstanbul ve taşra rüştiyelerine ait en son talimatnameler 1892 yılında düzenlenmiş ve büyük değişikliklere uğramadan devrin sonuna kadar geçerli olmuştur⁵⁰³. İlk açıldığı yıllarda askeri rüştiyelerin eğitim süresi dört yıl iken, 1892 yılı itibari ile İstanbul'daki askeri rüştiyelerde eğitim süresi üç yıla indirilmiştir. Taşra da ise üç yıllık eğitime 1898 yılında geçilmiştir⁵⁰⁴.

⁵⁰¹ Müsakkaf olan, üzeri dam ile örtülü olan yerler; ev, han, dükkân gibi. Devellioğlu, age., s. 737.

⁵⁰² Düstur, Birinci Tertib, C. 6, s. 499-500; Kodaman, age., s. 101-102; Ergin, age., C. III-IV, s. 927-928.

⁵⁰³ Kodaman, age., s. 108.

⁵⁰⁴ Parmaksız, agt. s. 115.

1892’de rüştiyelerin ders programları üzerinde de değişiklikler yapılmıştır. Rüştiyelerin üç yıla indirilmesiyle, idadilerin rüştiye sınıflarında okutulan dersler bütün rüştiyeler için geçerli olup yalnızca Fransızca dersi, müstakil rüştiyelerden kaldırılmış, yerine fazladan malûmat-ı ziraiye ve sıhhiye dersleri konulmuştur. Böylece rüştiyelerde program birlik ve bütünlüğü sağlanmıştır. Yeni programda Türkçe’nin diğer derslere göre ders saati fazla olmuştur. Bu program, çok küçük değişikliklerle, devrin sonuna kadar geçerli olmuştur. 1903 yılında ahlâk dersi, Kur’an ve ulûm-u diniye ile birlikte tek ders olarak verilmişse de 1904’te toplanan Maarif Komisyonu ayrı bir ders olarak verilmesini kararlaştırmış ve bu durum 1909’a kadar devam etmiştir. Ayrıca ilm-i eşya dersi devrin sonlarına doğru programdan çıkarılmış, Türkçe haftalık ders saatleri yeniden arttırılmıştır⁵⁰⁵. Maarif Nezareti’nin 1319 senesine ait salnamesine göre İstanbul’daki rüştiye mekteplerinde 198 öğretmen, 4267 talebe ve 63 mubassır ve hademe vardır. Ayrıca bu dönem iptidai sınıflarını kapsayan rüştiyelere Merkez Rüştiyeleri denilmiştir⁵⁰⁶. Kız rüştiyeleri ile ilgili durum ise şöyledir; 1294 senesi Devlet Salnamesine göre – İstanbul’daki 9 kız rüştiyesi⁵⁰⁷ olup bunlarda 309 talebe ile muallim evveller ile birlikte 38 öğretmen vardır. Maarif Nezareti’nin 1319 senesine ait salnamesine göre 11 kız rüştiyesi⁵⁰⁸, 70 öğretmen, 1738 talebe vardır. Öğretim itibariyle rüştiyenin aynısı olup fakat sanat ve ameli hayat bakımından ondan biraz üstün olan İstanbul ve Üsküdar kız sanayi mekteplerinde ise durum şu şekildedir: İstanbul yatılı Kız Sanayi Mektebi’nde 6 memur, 24 öğretmen ve usta ile 76 yatılı ve 36 yatısız toplam 112 talebe; İstanbul yatısız Sanayi Mektebi’nde 4 memur, 18 öğretmen ve usta ile 194 talebe ve Üsküdar yatısız Kız Sanayi Mektebi’nde 5 memur, 14 öğretmen ve usta ile 167 talebe olup üç mektepte toplam 15 memur 57 muallim ve usta ile 473 kız talebe vardır. Bu dönemin sonunda Makri (bakır) köyünde bir mektep daha açılarak kız rüştiyelerinin sayısı 12’ye çıkarılmıştır⁵⁰⁹.

⁵⁰⁵ Kodaman, age., s. 112-113.

⁵⁰⁶ Ergin, age., C. III-IV, s. 910-911.

⁵⁰⁷ Sultanahmet, Şehzade, Eyüp, İbrahimpaşa, Aksaray, Eskiali, Üsküdar, Gülfemhatun, Atpazarı rüşdiyeleridir. Bkz. Ergin, age., C. III-IV, s. 912.

⁵⁰⁸ Mirgün, Beşiktaş, Fındıklı, Üsküdar, Sultanahmet, Eyüp, Molla Gürani, Kadıköy, Fatih, Küçük Mustafa Paşa ve Koca Mustafa Paşa kız rüşdiyeleridir. Bkz. Ergin, age., C. III-IV, s. 912-913.

⁵⁰⁹ Ergin, age., C. III-IV, s. 912-913.

1898’de rüştiye ve idadilerde haftalık ders saati sınıf düzeyinde değişmekle birlikte programdaki dersler şunlardır; maa tecvid Kur’an ve ulûm-ı diniye, Türkçe, edebiyat ve ahlâk, kitab-ı resmiye, Arabi, Farsî, Fransızca, kavanin, hesap, usûl-i defteri, cebir, coğrafya, hendese, müsellesat, kozmografya, makine, hikmet-i tabiiye ve kimya, mevalid, tarih, ilm-i servet, malûmat-ı nafia ve hıfzıssihha, hüsn-i hat ve resimdir⁵¹⁰.

1897/1898’de kız rüştiyelerinin ders programı: Kur’an-ı Kerim maa tecvid, ulûm-ı diniye, kıraat, imla, kitabet, kavaid-i lisan-ı Osmani, Arabi, Farsî, hüsn-i hatt, dürûs-ı eşya ve malûmat-ı nafia, ev idaresi, ahlâk, hıfzıssihha, hesap, coğrafya, tarih, el hüneleridir⁵¹¹.

1909 tarihinde İstanbul’da rüştiye öğretimi yapan 33 resmi, 39 özel okul olmak üzere toplam 72 rüştiye vardır. 1.000 kadar talebeyi bünyesinde bulunduran Soğukçeşme, Beşiktaş, Fatih, Koca Mustafa Paşa, Topbaşı ve Eyüp askeri rüştiyeleri de eklendiğinde sayı 76’ya çıkmaktadır. Bu rüştiyelerin % 80’e yakını 1877-1909 tarihleri arasında ya yeni yapılmış ya da tamir edilerek öğretime açılmıştır⁵¹². II. Abdülhamit dönemi sonlarında devlette 619 rüştiye olup bunların 74’ü kızlara aittir ve 40000 civarında talebe vardır⁵¹³.

2.3.2. İdadi

1876 tarihine kadar taşrada bir, İstanbul’da ise dört veya beş civarında idadi açılabilmiştir. 1294 tarihli Devlet salnamesinde, o sırada İstanbul’da altı idadi⁵¹⁴ gösterilmiştir⁵¹⁵. İdadi mekteplerinin açılması inşaat, öğretmen ve idare heyeti maaşları gibi masrafları olduğundan maliyetli bir işti⁵¹⁶. Ancak Sadrazam Sait Paşa para sıkıntısına çare bulmak üzere önceden ilköğretim için kabul olunan öşrün öşrü nispetindeki vergiyi kaldırmış, bunun yerine 1300 mali yılından itibaren aşarın 1/7 ve 1/4 alınıp ve ayrıca müsakkafat vergisinin de % 6’sının maarife ayrılmasını

⁵¹⁰ Hasan Ali Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, s. 143; Akyüz, age., s. 233.

⁵¹¹ SNMU, Sene 1317, s. 433; Ergin, age., C. III-IV, s. 913.

⁵¹² Kodaman, age., s. 101; Muammer Demirel, agm., *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, s. 56.

⁵¹³ Akyüz, age., s. 232; Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, TDVİA, C. 35, s. 302.

⁵¹⁴ Darülmaarif, Feyziye, Beşiktaş, Fatih, Davudpaşa ve İbrahimağa Çayırı. Bkz. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, s. 32; Kodaman, age., s. 118.

⁵¹⁵ Kodaman, age., s. 118.

⁵¹⁶ Fatih Demirel, agt. s. 27.

sağlamıştır. Böylece idadilerin masraflarına karşılık bulunmuş ve vilayetlerde idadilerin açılmasına başlanmıştır⁵¹⁷. 1885 yılında ilk olarak Bursa, Yanya, Edirne, Kala-i Sultaniye (Çanakkale) idadileri açılmıştır. İzmir, Selanik, Trabzon, Rodos, Konya, Elazığ (Mamûratü'l-aziz), Ankara, Üsküp, Piriştine, Serfiçe, Gümülcine, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Teke, Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit ve Sivas'ta idadi mekteplerinin açılması kararlaştırılmış ve binalarının yapımına başlanmıştır. Erzurum, Hakkâri, Diyarbakır, Zor, Burdur, Karesi, Kaza-i Erbaa (Çatalca), Karahisar-ı Sahip, Kırkkilise (Kırklareli), İstanköy, Midilli, Tekirdağ, Yenipazar, Taşlıca ve Görice'de birer idadi yapılması için mahalli makamlarla görüşmeler yapılmıştır⁵¹⁸. Said Paşa hatıratında dönemin idadi mimarisinden şu şekilde bahsetmektedir: “...*Milli mimarimizi geliştirmeyi arzu ederdik, ama artık buna gönül vermiş mimar bulunmadığı gibi, bulunsa da bu tarzın inşası zahmetli olurdu. Ayrıca binalar için eski usul taksimat uygarlığın detayları ile kurulan yeni usul ve gereksinimlere uygun düşmez. Bu nedenle yapacağımız mekteplerin resimlerini, planlarını Avrupa'dan getirtmeye mecburiyet hâsıl oldu. Paris Sefiri Esad Paşa'dan muhtelif mektep plan ve resimleri talep ettim. Bunlar gelince de Maarif Nezareti'ne verilerek çoğaltmak suretiyle vilayetlere gönderildi. İdadî mekteplerinin eşkâli ve taksimatı Paris mekteplerine uygundur.*”⁵¹⁹. Ancak uygulama aşamasında bunun birebir olmadığı gözlenmiştir⁵²⁰.

Said Paşa tarafından başlatılan vilayetlerde idadi açma siyasetine karşı birtakım eleştiriler olmuştur. Bu eleştirilerden ilki 1888 yılında toplanan Maarif Komisyonu'ndan gelmiştir. Komisyon, idadilerden o zamana kadar açılanların muhafazası, bundan sonra yapılacak olanların durdurulması yolunda bir karar almıştır. Vilayet maarif yetkililerinin idadiler aleyhine karar almalarına hükümetin okul yapılmasında takip ettiği siyaset neden olmuştur. Çünkü maarif vergisi adıyla halktan toplanan paralar, halk çocuklarının gidebileceği okullar dururken, zengin çocuklarının devam ettikleri idadiler ve İstanbul'daki yüksekokullar için harcanmıştır. Taşra maarif yetkilileri bu durumu protesto ederek maarif siyasetinde

⁵¹⁷ Kodaman, age., s. 119.

⁵¹⁸ Kodaman, age., s. 119; Ergin, age., C. III-IV, s. 925.

⁵¹⁹ Ergin, age., C. III-IV, s. 925; Süleyman Boztepe, *II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015, s. 51; Parmaksız, agt., s. 61.

⁵²⁰ Parmaksız, agt., s. 61-62; Boztepe, agt. s. 51.

adaletsizlik olduğunu hükümete bildirmişlerdir. Komisyonda idadiler hakkında alınan diğer kararlar şöyledir: Üç yıl olan idadi tahsili dört yıla çıkarılmıştır⁵²¹. Bunun nedeni rüştiyelerin kendi programlarındaki dersleri, öğretmensizlik yüzünden uygulayamadıkları ve bu derslerin bir kısmının iptidailerde, bir kısmının idadilerde okutulabileceğini göstermiştir. Ayrıca komisyon taşrada idadi yapımını durdururken, İstanbul'da Fatih, Beşiktaş, Üsküdar semtlerinde birer yeni idadi yapılmasına karar vermiştir. Herhalde İstanbul idadilerine ilginin artması böyle bir kararın alınmasını zorunlu kılmıştır. Taşradaki, daha önce gündüzlü olarak açılmış ve sadece buldukları şehirlerin çocuklarına faydası olan idadilerin yatılıya çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Hisse-i maarifin imkânına göre gittikçe büyük vilayetlerde birer, Hakkâri, Dersim, Van gibi küçük vilayetlerin ise birleştirilerek hepsi için, merkez seçilecek yerlerde birer yatılı idadi açılması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine, İzmir, Manastır idadileri yatılıya çevrilmiş ve bundan böyle diğer vilayet idadilerine de yatılı usulü uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca yeni idadilerin yapılmaması fikri hükümetçe kabul edilmemiş ve 1888'den sonra idadi yapımına hız verilmiştir. Kapatılan rüştiyelerin tahsisatının iptidailere değil, idadilere verilmesi için 1890 yılında, komisyonun kararının aksine, irade-i seniyye⁵²² çıkarılmıştır⁵²³. Böylece idadi bulunan yerlerdeki rüştiyeler idadilerle birleştirilerek öğretim süresi üç yıl olan idadilere iki yıl da rüştiye eğitimi eklenmiş ve idadilerin öğretim süresi beş yıla çıkarılmıştır⁵²⁴. Vilayetlerde bu süre yedi, sancaklarda beş sene olup, böylece gelişen ortaöğretim, kaza ve büyük bucak merkezlerine kadar yayılan rüştiyelerle birlikte şehir ve kasaba halkı arasında yükseköğrenim için talebe ve serbest meslekler, mahalli ve resmi hizmetler için memur yetiştiren kaynaklar olmuştur⁵²⁵.

⁵²¹ Komisyon, idadilerin dört yıla çıkışını ve görevlerini şu şekilde ifade etmiştir: “.. *Mekâtib-i idâdiyede tahsil olunacak ulûm ve fûnûn müddet-i tahsilin dört sene olmasını iktiza ettiğinden ol veçhile tehdit ve milel-i gayr-i müslime eţfâlinin lisân-ı Osmanî kavâidini tahsil etmelerine mahsûs olarak iki senelik bir ihtiyat sınıfı tayin edildi. İdadi mektepleri, talebe-yi Darülfünûn şubelerinden herhangi şubeye girmek ister ise, orası için hazırlayacağından hidemât-ı mülkiyede istihdâm edilmek veya tabib ve hâkim ve mühendis ve asker olmak üzere tabakat-ı âliyyede arzû-yı ihtisas için ne mertebe makamât-ı ulûma lüzum var ise o miktar tecavüz edilmeyib cedvel bu esas bina kılındı...*” Kodaman, age., s. 120.

⁵²² Bkz. *İdadi mektepleri bulunan yerlerde Rüşdiye mekteplerinin lâğv ile tahsisatlarının mekâtibi idadiye tahsisatına ilâvesi hakkında irade-i seniye*, Düstur, Birinci Tertib, C. 6, s. 499-500.

⁵²³ Kodaman, age., s. 120-121.

⁵²⁴ Fatih Demirel, agt., s. 49-50.

⁵²⁵ Unat, age., s. 45; Akyüz, age., s. 232.

1892 yılında yayımlanan resmi tebliğe göre taşra idadilerinin, beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmasına bazı sancakların yedi yıllık açacak mali imkâna sahip olmaması neden olmuştur⁵²⁶. Zira her vilayet ve sancakta, yedi yıllık yatılı idadiler açmaya her şeyden önce maarif bütçesi izin vermemiştir. Bu nedenle sancaklarda ve maarif geliri az olan vilayetlerde beş yıllık gündüzlü idadi açılması uygun görülmüştür. Her iki tip idadi rüştiye sınıflarını bünyesinde barındırmıştır. Yatılı idadilere, ücretli-ücretsiz her iki tür talebe kabul edilmiştir. Belirli yerlerde açılmasına izin verilen yatılı idadilerin inşaat masraflarından ziyade, yapıldıktan sonra daimi yıllık masraflarının karşılanması devlete büyük sıkıntı yüklemiştir. Yatılı idadilerin yıllık masrafları, gündüzlü idadilere göre beş veya altı kat fazla olmuştur. Eğer hükümet, vilayetlerden toplanan maarif hissesinin belirli bir kısmını İstanbul idadileri ve yüksekokullarına karşılık olarak almasaydı, her vilayet merkezinde hatta bazı sancaklarda da yatılı idadi yaptırılabilirdi. Hükümetin bu tutumu, vilayetlerce eleştirilmesine rağmen dönemin sonuna kadar devam etmiştir. Bu uygulama, idadilerden ziyade taşra iptidai ve rüştiye okullarının gelişmesine mani olmuştur⁵²⁷. İstanbul'da açılan idadiler, diğer vilayet idadileri gibi olmayıp rüştiye ve idadi kısmı ayrıdır. Buna göre İstanbul'da 3 yıl rüştiye tahsilinden sonra 4 yıllık idadi mekteplerine gidilmiştir. İstanbul idadileri gündüzlü olup programları yedi yıllık idadilerin dört, beş, altı ve yedinci sınıf dersleri ile aynıdır⁵²⁸. Bu idadilerden sadece Numune-i Terakki İdadisi yatılıdır⁵²⁹. 1892 yılında idadiler için hazırlanan talimatnamede müdürlerin, muavinlerin, mubassırların vazifeleri ve talebelerle ilgili hususlar, ayrıntılı bir şekilde hükümlere bağlanmıştır. Talebelerin idadilere kabul şartları şu şekildedir:⁵³⁰

1- a) Yedi senelik mekâtib-i idadiyenin ilk üç senesi ile bazı yerlerde bulunan şubeler rüştiye ve diğer dört senesi idadi derecesindedir. Mekâtib-i iptidaiden şahadetname alarak başvuranlar imtihansız birinci sınıfa ve rüştiye mektepleri ile idadilerin rüştiye kısımlarından şahadetnameye sahip olanlar yine imtihansız olarak dördüncü sınıfa kayd ve kabul olunur.

⁵²⁶ Kodaman, age., s. 122; Cemil Öztürk, "İdadi", TDVİA, C. 21, s. 465.

⁵²⁷ Kodaman, age., s. 122-124.

⁵²⁸ Fatih Demirel, agt. s. 54-55; Boztepe, agt. s. 54.

⁵²⁹ Ergin, age., C. III-IV, s. 934.

⁵³⁰ Kodaman, age., s. 126-127; Muzaffer Orhan, *Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2006, s. 79-84.

b) Beş senelik mekteplerin ilk üç senesi rüştiye derecesinde olup diğer iki senesi idadi ise de bu mekteplerde beşinci sene tahsilatını bitirenlere verilecek idadi şahadetnamesinde yalnız iki senelik tahsilat kaydedilecek ve ancak yedi senelik olan yatılı idadilerin yedinci ve İstanbul idadilerinin dördüncü senelerinden mezun olanlara tam şahadetname verilecektir.

c) Beş senelik idadileri bitirenler aldıkları şahadetnameleri ibraz ettikleri halde yedi senelik idadilerin altıncı ve İstanbul idadilerinin üçüncü senelerine ve yedi senelik idadi şahadetnamesine sahip olanlar nizam-ı mahsusasına uygun olarak belli zamanlarda İstanbul Mekâtib-i Aliyesi'ne kabul olunurlar. Özel şekilde tahsil görenler imtihan ile hak ettikleri sınıflara gerektiği şekilde alınırlar.

2) Okula girmek isteyenlerin sağlık raporu, aşı kâğıdı, Osmanlı tezkeresi (nüfus cüzdanı), önceki bitirdikleri okulun diplomasını getirmeleri ve on bir yaşından aşağı ve on beş yaşını geçmemiş olmaları gerekir.

3) Maarif vergisi veren yabancıların çocukları idadilere kabul olunur.

4) Ücretsiz alınacak yatılı talebenin miktarı, toplam yatılı talebenin 1/3'ünü geçemez. Fazla sayıda ücretli yatılı talebe alınması ve gündüzlü talebe alınması, okul binasının kapasitesine bağlıdır. Gündüzlü talebe sayısı sınırlı değildir.

5) Okul ücreti 12 Osmanlı lirası olup üç taksitte ödenir. Öğle yemeğini okulda yemek isteyen gündüzlü talebeden ayda 50 kuruş alınır.

6) Ücretsiz alınacak talebenin fakir, kimsesiz ve terbiyeli olması gereklidir. Fazla başvuru olması halinde imtihan yapılır. Her kaza, verdiği maarif vergisi oranında ücretli talebe kontenjanından faydalanır.

Hazırlanan talimatnameye göre mükâfat, ceza ve imtihan şekli şöyledir⁵³¹:

Mükâfatlar: okula devam eden, çalışkan ve terbiyeli olan talebeye aferin, tahsin ve imtiyaz adıyla üç türlü mükâfat verilmesi şeklindedir. Beş imtiyaz alana bir kitap hediye edilir. Cezalar: Tenbih, tekdîr, nişâne-i tevbih, tevkif, izinsizlik, tekdîr-i alenî, ihrâc-ı muvakkat ve ihrâc-ı kat'i'dir. İmtihanlar: sene içinde üç ay ara ile iki yazılı imtihan ve sene sonunda genel imtihanlar yapılması şeklindedir. Notlar: 9-10

⁵³¹ Kodaman, age., s. 127; Orhan, agt. s. 90-95.

aliyyü'l-âlâ; 7-8 âlâ; 6 karib-i âlâ; 5 vasat; 4 karib-i vasat; 3 zayıf; 1-2 sıfır olarak kabul edilmiştir. İstanbul ve yedi yıllık taşra idadilerinin son sınıf talebelerinden imtihanda başarılı olamayanlara ikinci imtihan hakkı verilir. Bu imtihanda yalnız bir dersten beşten aşağı not alırsa, üçüncü bir hak daha tanınır.

1895-1896 yıllarına doğru vilayet maarif yetkilileri idadilerin masraflarının karşılanması için şu tedbirlerin alınmasını teklif etmişlerdir⁵³².

1) İdadilere çoğunlukla memur çocukları gittiğinden, maaş sahiplerinin maaşlarından, her yıl bir defa maarif namına bir miktar para kesilmesi.

2) İdadi talebesinden ücret alınması.

3) Zamanında devlete borcunu ödemeyen aşar mültezimlerinden alınan faize, bir miktar daha zam yapılarak, elde edilen gelirin maarife ayrılması.

4) Yalnız vilayet ve sancak merkezlerinde satılan beyaz (has) ekmeğin her kilosundan ve kesilen her hayvan başında maarif için bir miktar para alınması.

5) Evkaf-ı münderise dışında kalan, “...evkafın yalnız mekâtibe meşrut olan muhassesatı resmen usulen mekteplere sarf olunmak üzere maarif sandığına..” aktarılması; İstanbul’a maarif hissesinin yarısı yerine ¼’nin gönderilmesidir.

Burada önemli olan bir konu hükümetin idadileri yatılı ve ücretsiz yaparak fakir çocuklara yüksek tahsil imkânı sağlamaya çalışmalarıdır. Ancak taşra maarif yetkilileri, idadi ve yüksekokullara fakir çocukların parasız yatılı olarak alınmasının zararlı olacağını ileri sürmüşlerdir. Gerekçe olarak idadi ve yüksekokullarda zengin çocuklarıyla beraber tahsil gören fakir çocukların okuldan çıktıktan sonra yine de zengin çocuklarından aşağı hayat süreceklerini ve bunun devletin adaletsizliğinden ileri geldiğini zannederek nihilist, anarşist ve sosyalist gibi zararlı fikirleri gerçek gibi dinleyip, bu âlemi kendilerine göre bir şekle sokmak isteyeceklerini belirtmişlerdir⁵³³.

1902 yılında, idadilerin beş ve yedi yıla dağıtılmış olan derslerinin bu süreler için fazla olduğu, bu nedenle talebelere ağır geldikleri düşünülerek ve beş yıllık idadilerin eğitim süresi altı yıla, yedi yıllık idadilerin eğitim süresi ise sekiz

⁵³² Kodaman, age., s. 124.

⁵³³ Kodaman, age., s. 124.

yıla çıkarılmıştır⁵³⁴. Ancak bu uygulamadan bir süre sonra vazgeçilerek idadilerin eğitim süresi tekrar eski halini almıştır. Ayrıca mekâtib-i idadiyenin her birinde, bulunduğu yerin ihtiyacına göre, ticaret, ziraat ve sanayiye ait sınıflar açılmıştır⁵³⁵. 1904 yılında ise ziraat şubeleri kaldırılarak, idadi kitaplarına ziraat, ticaret ve sanatla ilgili konular ve ayrıca ziraat dersi konulmasına karar verilmiştir. Aynı sene II. Abdülhamit'in emriyle bütün okullarda din ve ahlâk derslerinin saatleri arttırılmıştır. Bu arada bazı fen derslerine de gereken yer verilmiştir⁵³⁶.

Münif Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında ilk kız idadisi 13 Mart 1880'de öğretime başlamıştır. Bu kız idadisinde Avrupa okul düzenine uygun eğitim verilmiş, Türkçe ve genel kültür derslerinden başka Fransızca, Almanca ve İngilizce öğretilmiştir. Ayrıca ev işleri de ders olarak gösterilmiştir. Bu okul ancak iki yıl eğitim verdikten sonra ilgisizlik yüzünden kapatılmıştır⁵³⁷. 1319 maarif salnamesinde bazı idadilerin yerleri, öğretmen ve talebe sayıları aşağıdaki gibidir: ⁵³⁸

Tablo 4. Taşrada Bulunan Bazı İdadiler, Öğretmen ve Talebe Sayıları

Yerleri	Öğretmen sayısı	Talebe sayısı
Manastır	22	240
Musul	8	342
Yanya	22	150
San'a	15	?
İzmit	12	155
Trabzon	18	290
Kastamonu	19	85
Sivas	16	296

1906 yılında devlette 109 idadide 20000 civarında talebe vardır⁵³⁹.

⁵³⁴ Bkz. İdadilerin öğretim sürelerine bir sene ilave edildiğine dair genelge, *İdadilerin Öğretim Sürelerine Bir Sene İlave Edilmesi*, 23 Eylül 1902, MF. MKT, 662/47_1, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 224-225.

⁵³⁵ Ergin, age., C. III-IV, s. 930; Cemil Öztürk, "İdadi", TDVİA, C. 21, s. 466; Unat, age., s. 46; Demirel, agt. s. 54-58.

⁵³⁶ Kodaman, age., s. 132.

⁵³⁷ Unat, age., s. 46; Koçer, age., s. 131; Akyüz, age., s. 233; Cemil Öztürk, "İdadi", TDVİA, C. 21, s. 466.

⁵³⁸ Berker, age., s. 142.

⁵³⁹ Tekeli- İlkın, age., s. 76.

2.4. Yükseköğretim

2.4.1. Darülfünun-u Şahane

Darülfünun'un dördüncü kez açılmasına yönelik çalışmalar 1896 yılında başlamıştır. Dönemin devlet adamlarından Said Paşa, Darülfünun'un açılması gerektiği konusunda padişaha farklı zamanlarda layihalar sunmuştur⁵⁴⁰. Said Paşa 14 Şubat 1895 tarihli layihada Amerika ve Avrupa üniversitelerinin fonksiyonlarına sahip, ilim adamı yetiştirmeye yönelik beş fakülteden oluşan Darülfünun kurulması gerekliliğinden bahsetmiştir⁵⁴¹. İstanbul'da bir Darülfünun açılması hakkında Halil Rıfat Paşa'nın sadrazamlığı zamanında Bâb-ı Âli'den padişaha takdim edilen 7 Nisan 1896 mazbatada ise şu ifadeler yer verilmiştir:

“İkmali tahsil için Avrupa'ya izam edilmekte olan talebenin harekât ve muamelâtı vakıaları oraca bit-tabî tahtı tefahhus ve nezarete tutulmamasından dolayı ekserinin efkâr ve ahlâkına fesat tari olduğu ve şu halde talebe-i mümaileyhimin oraya izamında aranılan fevaid ve muhassenat mübeddeli mazarrat olmakta bulunduğu sabit olmasına mebni ba'dezîn Avrupa'ya talebe izamından sarf-ı nazarla mukaddema isabet-i efzayı sudur olan emr ü ferman-ı hümayun-ı cenabı şehinşahi hükmi münifi vechile esbabı iktidar ve malumattan lüzumu kadar muallim celb edilerek buraca ikmali tahsilleri esbabının istikmali manen ve maddeten mucibi menfaat ve muhassenat olacağından ve şu maksadı mühimmin temin husulü bir Darülfünun tesisine vabeste bulunduğundan ...”. Bu mazbata üzerine irade çıkmışsa da fiiliyat ve tatbikatına geçilmiş olduğuna dair hiçbir yerde bir kayda ve bilgiye rastlanılmamıştır⁵⁴². 13 Ağustos 1900 tarihinde 27 maddeden oluşan bir nizamname hazırlanmıştır ve nizamnamedeki hükümler özetle şunlardır; İstanbul'da Darülfünun-ı Şahane ismiyle Ulûm-ı Âliye-i Diniye, Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye ve Edebiyat şubelerinden oluşan gündüzlü bir Darülfünun tesis edilmiştir. Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Darülfünun-ı Şahane şubelerinden sayılmaktadır. Talebe sayısı 30'u geçmeyecek olan Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubesinin öğretim süresi 4 sene

⁵⁴⁰ Ergin, age., C. III- IV, s. 1209; Unat, age., s. 53; Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 16-17; Abdurrahman Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun, (1863-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 61-64.

⁵⁴¹ Ergin, age., C. III- IV, s. 1212; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun”, TDVİA, C. 8, s. 524.

⁵⁴² Ergin, age., C. III- IV, s. 1214-1215; Mustafa Selçuk, agt. s. 18-20.

ve sınıflarında en fazla 25 talebe bulunacak olan Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye ve Edebiyat Şubelerinin öğretim süresi üçer senedir. Üç şubenin bir müdürü ve her şubenin birer müdür muavini ve gerektiği kadar muallim, memur ve hademesi olacaktır. Müdür, Maarif-i Umûmiye Nezareti'nin takriri üzerine padişahın iradesi ile tayin edilecektir. Darülfünun muallimleri, talim ve tedris edecekleri derslerde uzmanlaşmış ve iyi özellikleri ile tanınmış kişilerden seçilecektir. Darülfünun-ı Şahane'ye kayıt için on sekiz yaşını bitirmek, güzel ahlaklı olmak, Mekteb-i Sultani ve Ticaret, Darüşşafaka, İstanbul ve vilayet merkezlerinde bulunan mekâtib-i idadiyeden mezun olmak veya mekâtib-i mezkûre şhadetnamelileri derecesinde bilgili olduğunu sınavla ispatlamak gerekmektedir. Ancak Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubesine medrese talebesi de girebilecektir. Müracaat fazla olursa ayrı bir müsabaka imtihanı yapılmaktadır. Darülfünun'un geliri, kayıt ücretleriyle imtihan ve mezûniyet rûusu harçlarından ve hibe, vasiyet, hediye ve teberruattan ve devletçe verilecek ödenekten ibarettir. Mezuniyet için talebe öncelikle son sene okuduğu derslerden ve ardından okuduğu şubenin derslerinden sözlü olarak sınav olacaktır. Ardından ilmi ve fenni bir konu hakkında çalışma hazırlayacaktır. Darülfünun-ı Şahane'nin bir şubesini mezuniyet rûusu ile bitirenler alanlarına göre Mekteb-i Sultani, Ticaret, Darülmuaallimin ve İstanbul ve taşra mekâtib-i idadilerine muallim olarak atanabileceklerdir. Darülfünun'un kütüphanesi ve fen derslerine ait laboratuvarı olacaktır. Maarif Nizamnamesi'nin Darülfünun'la ilgili maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır. Ders programı ise Ulûm-i Diniye şubesinde; tefsir-i şerif, hadis-i şerif, usûl-i hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, ilm-i kelam, tarih-i din-i İslam (bu derste bilhassa eimme ve ulema-yı a'lâmı İslam hazeratının menakip ve asarı ilmiyesinden dahi malumatı lazıme verilecektir.)

Edebiyat şubesi; edebiyatı Osmaniye, edebiyatı Arabiye, edebiyatı Farisiye, edebiyatı Fransaviye, tarihi Osmani, tarihi düvel, coğrafyayı umumi ve Osmani ve umrani, ilm-i asar-ı atika, usûl-i terbiye ve tedris, hikmet-i nazariye (ilmi ahval-i nefis, mantık, ahlâk, hikmeti bedayi.)

Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye şubesi; astronomi, yüksek cebir, analizsel hendese, tamami hesap ve diferansiyel, hesap-ı ihtimali, fizik ve meteoroloji, organik

ve organik olmayan kimya ve biyokimya, ilm-i hayvanat (suret-i mücmelede ilm-i teşrih ve ilm-i menâfi'-i azâ-yı umumi dahi öğretilir.)⁵⁴³.

Darülfünun, padişahın tahta çıkışının 25. yıldönümü olan 1 Eylül 1900 tarihinde açılmıştır⁵⁴⁴. Darülfünun, Mekteb-i Mülkiye binası içinde açıldığından Darülfünun'un idaresi o mektebin müdürü Recai Efendi'ye verilmiştir⁵⁴⁵. Darülfünun'da yabancı öğretmen olarak yalnız Edebiyat şubesinde Fransız Edebiyatı öğreten Fransız Perar ile ilm-i asar-ı atika öğreten Alman Mortman vardır⁵⁴⁶.

1901 yılına ait maarif salnamesinde *Maarif Nezareti'nin Tarihçesi* başlıklı kısımda Darülfünun açılışından bahsedilmiştir⁵⁴⁷. Edebiyat şubesinde Türkçe ve Arapça ve Farsçadan başka Fransızca, İngilizce ve Rusçanın okutulacağı bir dil şubesi açılırken, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye şubesi 1903 yılından itibaren ikinci sınıfta riyaziye ve tabiiye kollarına ayrılmıştır⁵⁴⁸. 1902-1903 ders yılında Edebiyat şubesinde hikmet-i nazariye dersi kaldırılmış, etnografya dersi eklenmiştir. Kısa bir süre sonra ise öğrenim süresi iki yıla indirilmiştir⁵⁴⁹.

Ergin, Darülfünun ile ilgili birtakım eleştiride bulunmuştur. Ona göre siyasi, sosyal, felsefi ve edebi hatta tarihi dersler öğrencinin fikri açılmasını diye programlara konulmamıştır. Muallimlerin ders anlatımlarını kontrol etmek için Maarif Müfettişleri üç şubenin sınıflarına girip dersleri dinlemiştir. Türk gençlerinin bu haliyle de Darülfünun şubelerine rağbet etmeleri burada bir şey öğrenmekten ziyade iki üç senelik bir tahsille öğretmenlik elde etmek ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yerde ise askerden kurtulmak amaçlarından kaynaklanmıştır. Edebiyat şubesi dersleri arasına ilm-i terbiye ve usûl-i tedris derslerinin konulması da bu amaçlardır. Yoksa bu haliyle Darülfünun şubeleri bir lise kadar bile tahsil göstermemiştir. Edebiyat şubesinde Fransız edebiyatı diye gösterilen ders ilk

⁵⁴³ Düstur, Birinci Tertib, C. 7, s. 659-664; SNMU, Sene 1319, s. 19-23; *Açılacak Darülfünun İçin Hazırlanan Nizamname*, 12 Ağustos, 1900, DÜİT, 115/31_3,6, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 218-222; Siler, agt., s. 70-80; Ayrıca Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun-ı Şahane", Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 449-475.

⁵⁴⁴ Ergin, age., C. III- IV, s. 1215; İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C. 8, s. 524; Unat, age., s. 54; Siler, agt. s. 70; Ali Arslan, agm, Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 300.

⁵⁴⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun-ı Şahane", s. 464; Siler, agt., s. 84.

⁵⁴⁶ Ergin, age., C. III- IV, s. 1220; Koçer, age., s. 143.

⁵⁴⁷ SNMU, Sene 1319, s. 13-14; Selçuk, agt. s. 22-23.

⁵⁴⁸ İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C.8, s. 524.

⁵⁴⁹ Koçer, age., s. 143; Siler, agt. s. 81; Selçuk, agt. s. 27-29.

mektepler için yazılmış olan bir kıraat kitabını okutup tercüme ettirmekten, biraz imla yazdırmaktan ve biraz da konuşturmaktan ibarettir. İstanbul'dan başka Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli idadilerinden gelen talebenin eğitim seviyesi daha başka türlü okumaya ve okutmaya müsait olmayıp İstanbul idadileri arasında bile çok fark vardır. Arap ve Fars edebiyatları derslerinde de bu dillerde şiirsel ve düzyazı şeklinde birkaç parça yazdırılıp lügatlerini öğretmek ve Türkçe'ye tercüme ettirmekten başka bir yöntem takip edilmemiştir. Osmanlı edebiyatına gelince bu da bir dereceye kadar sonraları metinlerin şerhi adını alan ders gibi okutulmuştur. Programda İslam ve Osmanlı tarihiyle birlikte devletler tarihi görülüyorsa da bu son tabir tarih-i umumi karşılığı olduğundan ve Darülfünun'un açıldığı tarihte fena bir tesadüf ve talihsizlik eseri olarak bütün yüksek mekteplerle idadilerin programından tarih dersleri kaldırıldığından, Darülfünun'da Osmanlı ve İslam tarihinden başka tarih okutulmuyor denilmesin diye devletler tarihi tabiri kullanılmıştır. Fakat böyle bir tarih de okutulmamıştır⁵⁵⁰. Maarif Nazırı Haşim Paşa tarafından kaleme alınan 3 Temmuz 1906 tarihli bir yazıda adının etkisinden dolayı çok talebe çektiği ancak talebelerin ahlakını bozduğu ileri sürülerek kapatılması teklif edilmiştir⁵⁵¹.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu bu Darülfünun'da okumuş ve hocalık yapmış biri olarak burası ile ilgili görüşleri şu şekilde belirtmiştir: *“Darülfünunun menşei siyasidir... Tıbbiye, Hukuk, Edebiyat, Fen ve İlahiyat kısımları arasında ilmi denilebilecek hiçbir bağ ve mesleki denilebilecek hiçbir mefkûre yoktur; Darülfünunun heyet-i talimiyesi arasında hiçbir tecanüs, vahdet ve mefkûre birliği yoktu ve olamazdı. Çünkü bunların kısmı azami muhtelif menşeli ve muhtelif zihniyetli kimselerdi; aralarında Mekteb-i Mülkiye'de tahsil etmiş memurlar, medreseden yetişmiş hocalar, ecnebi mekteplerinde yahut Avrupa'da tahsil etmiş gençler vardı... Fen kısmı kimyahanesinde bütün vesait birkaç şişe dolabından ibaretti. Ameliyat yapacak tek karni bile yoktu. Kimya tecrübeleri tebeşirle kara tahta üzerinde yapılıyordu. O devirde Vasil Naum gibi büyük bir Kimya Hocasının*

⁵⁵⁰ Ergin, age., C. III- IV, s. 1221-1223.

⁵⁵¹ Akyüz, age., s. 256; Siler, agt. s. 85; Akyüz, “Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar”, s. 208.

*bütün mesaisi, talebeye mevhum bir takım fikirler, hayaller vermekten ibaret kalyordu!..*⁵⁵².

Darülfünun-ı Şahane, Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul Darülfünun'u olarak ismi değiştirilmiş ve tıp ve hukuk şubelerini de bünyesine katarak resmen beş şubeli olarak yeniden teşkilatlandırılmıştır⁵⁵³. Mülkiye Mektebi binasından çıkartılarak 21 Ağustos 1909 tarihinde Darülhayr'ın kaldırılması üzerine boş kalan Veznecilerde ki Zeynep Hanım Konağı'na Hukuk Mektebi ile birlikte yerleştirilmiştir. İdaresi bağımsız bir müdüre verilmiş ve programları değiştirilmiştir. Tarihe, edebiyata, felsefeye dair dersler eklenmiştir. Talebe kabulü ve sayısına ilişkin sınırlamalar kaldırılmış ve talebeden ücret almaktan vazgeçilmiştir⁵⁵⁴.

2.4.2. Darülmualimin

1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'ne göre rüştiye, idadiye ve sultanıyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla üç şube⁵⁵⁵ halinde İstanbul'da kurulması gereken Büyük Darülmualimin'in kurulması mümkün olmamıştır. Bunun yerine iptidai, rüştiye ve idadilere öğretmen yetiştirmek üzere okullar açılmıştır. Bu öğretmen okulları, Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin ikinci faslının Darülmualimin'e ait maddelerinin değiştirilmesini gerektirmiştir⁵⁵⁶. Ayrıca Darülmualimin'in 1880 yılına gelindiğinde idadi şubesi kapatılmıştır. Mezun verip vermediği bilinmemektedir⁵⁵⁷. 1882 yılında yayınlanan irade neticesinde Maarif Nazırı Kemal Paşa'nın öncülüğünde hazırlanan nizamnamede, sıbyan ve rüştiye şubelerinin yanı sıra ulûm ve edebiyat sınıflarından meydana gelen bir idadi şubesinin açılmasının gerektiği belirtilmiş ve okul yatılı hale getirilmişse de idadi şubesi 1890 yılında açılabilmiştir⁵⁵⁸. İstanbul'daki Darülmualimin-i Sıbyan

⁵⁵² Ergin, age., C. III- IV, s. 1229-1230.

⁵⁵³ İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVİA, C. 8, s. 524.

⁵⁵⁴ Ergin, age., C. III- IV, s. 1224; Mustafa Ergün, "Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme".

⁵⁵⁵ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 66. Maddeye göre Darülmualimin-i Sıbyan da Büyük Dârülmualimin'in müteferri'âtından olacak ve müdürünün taht-ı nezâret-i mahsusında bulunacaktır.

⁵⁵⁶ Berker, age., s. 138; Bkz. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin İkinci Faslının Dârülmualimîn Hakkındaki Mevâdını Tadilen Kaleme Alınan Nizamname, SNMU, Sene 1316, s. 130-134; Düstur, Birinci Tertib, c. 6, s. 1134-1139.

⁵⁵⁷ Unat, age., s. 35.

⁵⁵⁸ Cemil Öztürk, age., s. 21; Cemil Öztürk, "Dârülmualimîn", TDVİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 552; Parmaksız, agt. s. 101.

Şubesi'ne 1883'te uygulamalı bir mahiyet verilerek Darülameliyat⁵⁵⁹ adıyla Aksaray'da ayrı bir binaya taşınmış fakat 3 Kasım 1885'te Darümuallimin-i Sıbyan Şubesi tekrar eski durumuna getirilmiştir⁵⁶⁰.

Darümuallimin, 1891 tarihli nizamname ile ibtidâiye, rüşdiye ve âliye (edebiyat ve fûnûn) şubeleri şeklinde ve her şubenin öğrenim süresi iki yıl olacak şekilde belirlenmiş ve âliye şubesi 3 Kasım 1891'de açılmıştır⁵⁶¹. Nizamname özetle şu şekildedir: İbtidâi şubesine gireceklerin sarf, nahiv, kıraat-ı Türki ve imlâdan sınavı geçmeleri, iyi ahlâk sahibi olmaları, 18 yaşından aşağı, 30 yaşından yukarı olmamaları gerekmektedir. Sakat ve malûl bulunmamak ve ileride sınıfa göre açılacak öğretmenliği kabul etmek istemezse öğrenimi süresince aldığı maaşı geri vermeyi taahhüt etmektir. Sakat ve malûl olmamak ve aldığı maaşı geri vermek şartları rüştiye ve âliye şubelerinde de geçerli olacaktır. Rüştiye şubesine girmek için ibtidâi şubesinden mezun olmak, dışarıdan girecekler için ise iptidai şahadetnameleri varsa onu sunmak yoksa iptidaiye şubesi mezunları gibi yazılı ve sözlü sınava girmek, iyi ahlâklı olmak ve 20 yaşın üzerinde olmamak gerekliydi. Âliye şubesinin Edebiyat kısmına girecek kişiler belagat-ı Arabiyeden sözlü, Türkçe'den yazılı sınav vermeleri, Fen kısmına girecekler ise bu sınıfta okutulan ulûm-ı riyaziye, tabiiye ve hikemiyeden sınava girip başarılı olmaları gerekliydi. Darümuallimin-i Âliye'nin talebe sayısı hepsi muvazzaf olmak üzere 140'tı. Bunların 60'ı ibtidâiye, 40'ı rüştiye, 40'ı âliye şubesinde okuyacaktır. Bu talebelere şubesine göre sırasıyla 50'şer, 75'er ve 100'er kuruşluk birer burs verilecektir. Bir şubeden mezun olan talebe o şubenin şahadetnamesini alarak öğretmenliğe başlayabilir veya kendi isteğiyle bir üst şubeye devam edebilecektir. Darümuallimin'i Âliye mezunları öğretmenliğe atanmada, diğer okullardan mezun olanlara göre önceliğe sahiptir⁵⁶². Başlangıçta Edebiyat ve

⁵⁵⁹ Bir nevi tatbikat okulu, bir çeşit kurs şeklinde olan bu müessese, acele olarak Aksaray civarında Mekâtib-i iptidaiye'ye Usûl-ü Cedideyi irad ve talime muktedir hocalar yetiştirmek üzere açılmıştır. Okula giriş şartı olarak öğretmen olmayanlardan Türkçe ibareyi serbest okuyup yazmaları ve Arabi'yi Nahv'e kadar okumuş bulunmaları istenmekte, halen hocalık yapanların ise doğrudan doğruya okul müdürlüğüne müracaat edebileceği ilân edilmektedir. Demek ki bu müessese bir öğretmen okulu değil, öğretim usullerini öğreten kısa devreli bir kurstur. Koçer, age., s. 148; Ergin, age., C. III-IV, s. 1148-1150; Berker, age., s. 116-117; Ayrıca Bkz. Darülameliyat hususunda Milli Eğitim Bakanlığı arşivinden edinilen vesika, Berker, age., s. 120.

⁵⁶⁰ Unat, age., s. 33.

⁵⁶¹ Unat, age., s. 35; Kodaman, age., s. 148; Duman, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 310.

⁵⁶² Düstur, Birinci Tertib, C. 6, s. 1134-1138; Öztürk, age., 22; Ayrıca Bkz. Nizamnamenin padişah tarafından onaylanmasına dair belge, *Darümuallimin'in Zamanın İhtiyaçlarına Göre Islahı*, İ.MMS,

fünûn kısımlarına ayrılan âliye şubesinin bu kısımları 1895'te birleştirilerek öğrenim süresi üç yıla çıkarılmış fakat 1901'de tekrar kısımlara ayrılıp öğretim süresi iki yıla indirilmiştir⁵⁶³. Devrin sonlarına doğru Darümuallimin'de okutulan dersler şu şekildedir.⁵⁶⁴

İbtidâî şubesi: Kur'an-ı Kerim maa tecvid ve fıkıh-şerif, Türkçe kavaid ve imla, usûl-i tedris, inşa, Arabi sarf ve nahv, kavaid-i Farisi, Fransızca, hesap, ilm-i eşya, coğrafya-yı umumi ve Osmâni, tarih-i İslâm, hüsn-ü hat, ziraat.

Rüşdiye şubesi: Ulûm-ı diniye, kavaid ve imlâ, usûl-i tedris ve terbiye-i ahlâk-i etfal, inşa, Arabi ve mantık, Farisi, Hesap, Fransızca, usûl-i defter, cebir, hendese, hikmet, mevalid, coğrafya, tarih, hüsn-ü hat, resim, ziraat.

Âliye şubesi:

Edebiyat kısmı: belagat-ı Arabiye, belagat-ı Türkiye, belagat-ı Farisi, kitabet-i resmiye, coğrafya, tarih, kavanin.

Fünûn kısmı: Hesab-ı âli, cebir-i âdi, cebir-i âli, usûl-i defteri, kimyâ-yı uzvi, madeni, kimya-yı tahlili, hayvanat, nebatat, tabakât-ül arz/ jeoloji, kozmografya, mihanik, müsellesat, hikmet-i tabiiye, hendese, tersimat-ı riyaziye, ziraat.

Âliye şubesinin fûnun ve edebiyat kolunda müşterek dersler: akaid, ahlâk, Fransızca, ekonomi ve maliye bilimi, psikoloji.

Taşrada ilkokul öğretmeni yetiştirilmesine 1875'lerden itibaren önce Bosna, Girit ve Konya'da başlanmıştır. 1882-1890 yılları arasında Sivas, Bursa, Amasya, Kastamonu, Kudüs, Trabzon, Edirne gibi merkezlerde Darümuallimin-i Sıbyan açılmıştır⁵⁶⁵. Öğretim müddeti iki yıl olan vilayet Darümualliminlerinin dersleri, maa tecvid ve Kur'an-ı Kerim, Arabi, Farisi, kavaid-i Türkiye ve imla, hesap, tarih, coğrafya ve hattan oluşmuştur⁵⁶⁶. Ancak taşradaki Darümualliminlerden beklenen

126/5394_1, 4, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 204-207.

⁵⁶³ Unat, age., s. 35; Öztürk, age., s. 23.

⁵⁶⁴ SNMU, Sene 1321, s. 122-125; Kodaman, age., s. 149-150; Öztürk, age., s. 23.

⁵⁶⁵ Unat, age., s. 33; Cemil Öztürk, "Dârümuallimîn", TDVİA, C. 8, s. 551-552; Seyit Taşer tezinde Darümualliminlerin taşrada açılış sürecinin 1870'de başladığını ve Bosna Darümuallimininin de 1870'de açıldığını belirtmiştir. Taşer, agt. s. 62-63.

⁵⁶⁶ SNMU, Sene 1316, s. 354-355; Kodaman, age., s. 154; Taşer, agt. s. 283-284.

netice alınamamış ve bunun sebebini 1888 yılında toplanan Maarif Komisyonu şu şekilde açıklamıştır:

“...*Darümuallimînlerden istifade olunamadığı bahsine gelince, çünkü bunlara girecek olanlar talebe-i ulûmdan bulunduğundan köylerden kalkıp, vilâyet merkezlerine gelmek ve orada tahsil için bir kaç sene kalmak lâzım gelip, halbuki talebe-i ulûmun fakir halleri bu kadar masraf ihtiyarına müsaid olmadığından bunlardan rağbet eden bulunamamış ve Darümuallimînler sıbyan mektebinden talebe kabul ederek büsbütün vaziyetinden çıkmıştır...*” görüldüğü üzere Darümualliminlere talebe bulunamamıştır. Bulunan talebelerin de istenilen niteliklere sahip olmaması, öğretmen yetiştirme işini güçleştirmiştir. Buna rağmen vilayetlerde Darümuallimin açılmasına devam edilmiştir. Fakat bu tarihten sonra bazı vilayetlerde, masrafları mahallince karşılanmak üzere, kaza, sancak, nahiye ve köylerden yetenekli kişilerin Darümualliminlere kabul edilmesi yoluna gidilmiştir. Çünkü Hükümet, öğretmen yetiştirilmesine dikkat edilmesi, aksi halde, diğer maarif yatırımlarının boşa gideceğine dair vilayet yetkililerine emirler göndermiştir⁵⁶⁷. Taşra Darümualliminlerinde, talebe azlığı yüzünden istenilen sonuca ulaşılamayınca, öğretmen yetiştirme görevinin, medrese binaları içinde *Medrese-i Muallimin* adıyla açılacak bir öğretmen okuluna verilmesi düşünülmüştür. Bu şekilde medrese talebelerinin öğretmenliğe yöneltileceği dolayısıyla Darümualliminlerdeki gibi talebe sıkıntısı çekilemeyeceği düşünülmüşse de uygulanamamıştır. Ancak 1325 Bursa vilayeti salnamesinde *Medrese-i Muallimin adıyla* bir okul ismi vardır⁵⁶⁸.

17 Temmuz 1894'te bütün Darümualliminler için ders programı yapılarak her üç basamaktaki öğretmen okullarının düzenleri ve öğretim konuları belirlenmiştir. Bu programa göre Darümuallimin mezunu olmayan taşradaki öğretmenlerin bir süre buralarda açılan Darümuallimin şubelerine devam ederek eksikliklerini tamamlamaları şartı getirilmiştir⁵⁶⁹. 1896 yılında *Muallim İmam* veya

⁵⁶⁷ Kodaman, age., s. 152-153.

⁵⁶⁸ Kodaman, age., s. 155-156; Bkz. Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Sene 1325 (1907), s. 337, “1300 tarihinde küşad olunmuş bir Darümuallimîn mevcut idiye de şimdiye kadar ihtiyaç ile münasib-i fevaid temin edememiş olmasına binaen leylî bir “medrese-i muallimin” tesisi ve yetişecek muallimlerin medresede buldukları müddetçe bilfiil vezâif-i talim ve tedrisle de mükellef tutularak en sehl (kolay) ve makul usûle bihakkın kesb-i vukuf etmelerini temin zımında medrese-i mezkûreye merbut bir de ibtidâî küşâd...”

⁵⁶⁹ Unat, age., s. 33; Öztürk, “Dârümuallimîn”, TDVİA, C. 8, s. 552.

İmam Muallim yetiştirilmek üzere sancak merkezlerinde Darümualliminin açılması fikri ortaya atılmıştır. Buna göre bu okuldan çıkanlar hem imam hem de öğretmenlik yapacaklardı. Ayrıca köylerde eğitime iyi hizmette bulunmaları için hükümetin emri altında olacaklardı. Böylece köy ileri gelenlerinin baskılarından kurtarılarak daha verimli olacakları öngörülmüştür. Ancak gerçekleştirilememiştir⁵⁷⁰. Taşrada öğretmen okullarının ihtiyacı karşılamak hususunda yetersiz kalınması nedeniyle bazı kurslar açılmıştır. Bu amaçla örneğin Trabzon Darümualliminine 1890 yılında köy ve kazalardan gelen 358 imam ve öğretmene yeni usûl üzere eğitim formasyonu verilmiştir⁵⁷¹. Ayrıca bu dönemde Mülkiye Mektebi mezunları idadilerde müdür ve öğretmen olarak görevlendirilmişlerdir. Mülkiye Mektebi mezunlarından elli beş kişi 1889-1890 yıllarında çeşitli vilayetlerin idadi mekteplerine atanmışlardır⁵⁷².

Öğretmenliğin meslekleşmesi için yayımlanan *Muallimlikte Meslek-i İhtisas Tesisine Dair Talimat*⁵⁷³ başlıklı belgeye göre öğretmenlik mesleğine girmek için iyi ahlâklı ve davranışlı olmak; öğretim görevinden başka bir görev ya da memuriyetle uğraşmamak; kendisine verilecek derse bağlılık ve ihtisasa uymak gerekmiştir. Talimatta Darümuallimini bitirenlerin İstanbul mekteplerinde en az altı ay öğretmenlerin yanında uygulama gördükten sonra atanacakları belirtilmiş ve öğretmenler daimi (kadrolu) ve seyyar (ek görevli) olarak ikiye ayrılmıştır. Daimi öğretmenlerin her zaman mektepte bulunarak öğretim görevinin yanısıra talebelerin ahlâk terbiyelerine, mektebin idare ve disiplinine dikkat ve nezaret etmeleri şart koşulmuştur ve bu öğretmenlerin başka mekteplere ek görevle gidemeyecekleri belirtilmiştir.⁵⁷⁴ 1900'de taşrada bulunan Darümualliminler, öğretmen ve talebe sayısı şu şekildedir:⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ Kodaman, age., s. 156.

⁵⁷¹ Akyüz, age., s. 250.

⁵⁷² Akyüz, age., s.249-250; Taşer, agt. s. 214.

⁵⁷³ SNMU, Sene 1318, s. 517-520.

⁵⁷⁴ Akyüz, age., s. 251-252.

⁵⁷⁵ Berker, age. s. 142; Akyüz, age., s. 250.

Tablo 5. Taşrada Bulunan Darümuallimler, Öğretmen ve Talebe Sayıları (1900)

Vilayet Darümualliminlerinin yerleri	Öğretmen sayısı	Talebe sayısı
Edirne	1	63
Adana	1	(?)
Ankara	1	14
İzmir	2	28
Bağdat	4	59
Bursa	1	20
Diyarbakır	1	7
Selanik	6	58
Sivas	2	18
Trabzon	1	46
Kastamonu	1	7
Üsküp	2	39
Konya	2	80
Musul	2	10
San'a	5	47
	32	496

Vilayetlerde açılmaya başlayan Darümuallimlerin sayısı 1905-1906 yıllarına gelindiğinde 32'ye ulaşmıştır. Bu tarihlerde Darümuallimin bulunan yerler şunlardır.⁵⁷⁶

1 Edirne	9 Bursa	17 Niğde	25 Musul
2 Erzurum	10 Diyarbekir	18 Isparta	26 Van
3 Adana	11 Şam	19 Antalya	27 Hakkâri
4 Ankara	12 Selanik	20 Üsküp	28 Yanya
5 İzmir	13 Sivas	21 İştîp	29 Yemen
6 Bağdat	14 Trabzon	22 Pirizen	30 Bingazi
7 Beyrut	15 Kastamonu	23 Harput	31 Zor
8 Rodos	16 Konya	24 Manastır	32 Kudüs

⁵⁷⁶ Kodaman, age., s. 153; 1905-1906 yıllarında yapılan istatistik cedvellerinde bu okulların Bursa'daki hariç hepsi Darümuallimîn-i iptidâiye olarak gösterilmiştir. Bursa'dakinin ise Darümuallimîn-i Rüşdî olduğu işaret edilmiştir; fakat iptidaiye şubesinin de bulunduğu muhakkaktır. Buna göre devlette toplam 32 Darümuallimîn-i İptidaiye bulunmaktadır. Bazı sancakların okul istatistiklerini göndermediğine dair bir kaydın listede yer aldığı hesaba katıldığında bu rakam 35 veya 36'ya çıkabilir. Kodaman, age., s. 153.

1908’de İstanbul Darülmualimin’in iptidai şubesi bağımsız bir okul haline getirilmiştir. Çok sayıda öğretmen yetiştirmek amacıyla 900 kadar medrese talebesinin Büyük Darülmualimin’in iptidaiye şubesine sınavsız olarak alınmalarıyla okul Fatih Çarşamba semtinde büyük bir konağa taşınmıştır. Talebeler imaretlerde yiyip içmiş, medreselerde yatıp kalkmışlardır. Satı Bey, 1909’da İstanbul Darülmualimin’e müdür olarak atanmasıyla talebe ve öğretmenlerden tasfiyeler yaparak okulu Cağaloğlu’na taşımış ve yatılı hale getirmiştir. Okulun iki yıl olan öğretim süresini üç yıla çıkarmıştır⁵⁷⁷.

2.4.3. Darülmualimat

II. Abdülhamit dönemi Darülmualimat’ta Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) nedeniyle dersler bir süre kesintiye uğramış ve mezun verilememiştir⁵⁷⁸. Darülmualimat’ın 1877–1878 yılında ders programı şöyledir;⁵⁷⁹

Birinci sınıf; ulûm-ı diniye, kıraat-i Türkiye, Arabi, Farsî, lisan-ı Osmanî, imla, hesap, resim, sülûs, rika, dikiş. İkinci sınıf; Arabi, Farsî, coğrafya, tarih-i Osmanî, inşa-yı Türki, kavaid ve imla, resim, sülûs, rika, makine. Üçüncü sınıf; Arabi, Farsî, hesap, imla ve inşa, coğrafya, tarih-i Osmanî, rika, makine.

1880’li yıllardan itibaren Darülmualimat’ta idari kadroda ve öğretim kadrosunda kadın eğitimcilerin ağırlığı artmaya başlamıştır⁵⁸⁰. 1881-1882 öğretim yılında Darülmualimat’a ilk kez kadın müdür atanmış ve müdür olarak Fatma Zehra Hanım vazifelendirilmiştir. Yine aynı yıl öğretim yöntemi dersi programa eklenmişse de bir süre sonra ders kaldırılmıştır. Eğitim bilimi ve öğretim yöntemi adlı dersler kalıcı olarak 1890 yılında konulmuştur. Bu dersin öğretmenliğine Ayşe Sıdika Hanım getirilmiştir⁵⁸¹. Nitekim bu yıllarda öğretim yöntemi dersini okutan Ayşe Sıdika Hanım, okutmuş olduğu dersleri yabancı kaynaklardan da yararlanarak *Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri* adlı bir kitap haline getirmiş ve Türkiye’de ilk pedagoji

⁵⁷⁷ Öztürk, “Dârülmualimîn”, TDVİA, C. 8, s. 552; Duman, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 311.

⁵⁷⁸ Ergin, age., . C. I-II, s. 675-676.

⁵⁷⁹ Özcan, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, s. 460; Ergin, age., C. I-II, s. 674; Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmualimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870–1924)”, s. 233.

⁵⁸⁰ Öztürk, age., s. 14; Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmualimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870–1924)”, s. 227.

⁵⁸¹ Ergin, age., C. I-II, s. 675; Özcan, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, s. 460.

kitaplarından birini yazmıştır⁵⁸². 1888 yılında rüştiye şubesinin öğrenim süresi iki yıla indirilmiş ancak 1890-1891 yılında okulun eğitim-öğretim süresi eski haline getirilmiştir. 1891 yılında yapılan düzenleme ile Darülmuallimat'a 6 yıllık bir hazırlık kısmı getirilmiştir⁵⁸³. Hazırlık Kısmı'nın kuruluşu 1892 yılındaki arşiv belgesinde şu şekilde belirtilmiştir:⁵⁸⁴

“İnas mekâtibine muallime yetiştirilmek üzere mukaddema tesis etmiş olan Dârülmuallimât'ın programca ıslah ve tâdiline eşedd ihtiyacı tahakkuk etmesine binâen buna mahrec olmak ve müddet-i tahsiliyesi altı seneden ibaret bulunmak üzere İbtidâî ve Rüşdiye kısmı dahi teşkil ve Dârülmuallimât kısmının müddet-i tahsiliyesi üç sene olarak tertib ve icab eden dersleri tanzim ve tâdil kılınmış ve el-yevm mevcut ve müstahdem bulunanlardan mâadâ zükûr ve inâsdan istihdamına lüzum görünerek ehliyet ve emniyet ashabından intihâb ve tâyin edilen ve sene-i haliye kânûn-ı sanisi ibtidâsından itibaren tedrisata başlattırılan muallimîn ve muallimâta müceddeden 3500 guruş maaşat itâsı icab eylemiş ve ledel havale meblağ-ı mezburun taşralarda henüz inşa olunmayan mekâtib adedine mürettebatı mevkufatından mezkûr Dârülmuallimât tahsisatına naklen ve mezkûr kânûn-ı sani ibtidâsından itibaren tahsis ve tesviyesi lazım geleceği muhasebeden ifade kılınmış ve suret-i maruza muvafik hal ve maslahat bulunmuş olmakla.....”

Darülmuallimat'ın hazırlık kısmı 1895 yılında yayınlanan talimatname⁵⁸⁵ ile düzenlenmiştir. Buna göre Darülmuallimat'ın hazırlık kısmı inas rüştiye mektebine denk olup eğitim-öğretim süresi altı yıldır. İnas mekâtib-i rüştiyesinden diploma alanlar gibi hazırlık kısmından diploma alanlar da Darülmuallimat'ın birinci senesine sınavsız kabul olunurlar. Ancak hazırlık kısmına yazılmak isteyen talebelerin bir komisyon huzurunda imtihana tabi tutulmaları gerekmektedir. Ayrıca okula kayıt olmak isteyenler, Darülmuallimat'a kayıt yaptırmak isteyen talebelerin getirmek zorunda oldukları, nüfus cüzdanı, ilm-i haber, aşı kartı vb. belgelerini sunmak

⁵⁸² Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttıkları Dersler”, s. 14.

⁵⁸³ Ergin, age., C. I-II, s. 676-677; Hamza Altın, “Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)”, s. 27.

⁵⁸⁴ Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)”, s. 228-229; Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttıkları Dersler”, s. 4-5.

⁵⁸⁵ Darülmuallimat ile İhtiyat Kısmına Mahsus Talimatı. SNMU, Sene 1317, s. 321-342; SNMU, Sene 1318, s. 312-333.

durumunda idiler⁵⁸⁶. Fakat adı geçen diplomaya sahip olmayanlar sınava girmekte ve sınav sonuçlarına göre hazırlık kısmının sınıflarından birine kayıt olabilmekteydiler. Hazırlık sınıfı, Darülmuallimat için talebe kaynağı olmanın yanı sıra aynı zamanda bir tatbikat okulu yerine geçmiştir⁵⁸⁷. 1895 Talimatı ile Darülmuallimat'ta iptidai ve rüştiye şubeleri için ortak bir program öngörülmüştür. Sınıf düzeni, diğer senelerin aksine ilk sınıf birinci, son sınıf ise üçüncü sınıf şeklindedir⁵⁸⁸.

Haftalık ders saati sınıf düzeyinde değişmekle birlikte gösterilen dersler şunlardır: Tecvid ve Kur'an-ı Kerim'de tatbikatı, ulûm-ı diniye, Arabi, Farişi, kavaid-i Osmaniye ve müntehabat, kitabet ve tatbikat-ı kavaid, hüsn-i hat, usûl-i tedris, ahlâk, ilm-i eşya, mevalid ve ulûm-ı tabiiye, hıfzısihha, idare-i beytiyye, hesap, hendese, resim, coğrafya, tarih, musiki, el hüneleridir⁵⁸⁹. Talimatname'de, Darülmuallimat'ta bir erkek müdür ve onun maiyetinde kadın müdürün çalışacağı belirtilmiştir. Kadın müdür, okulun dış işleri ve yazışmalarına asla karışmayacak ve okulun iç işlerinde de erkek müdürün onayı olmadan herhangi bir uygulamada bulunamayacaktır⁵⁹⁰. Böylece 1895 Talimatnamesi, kadın müdürün yönetimle ilgili yetkilerini ve görevlerini geniş ölçüde kısıtlamış, gerçek yönetimin ve yetkilerin erkek müdürde olduğunu açıkça belirtmiştir. Bu hükümler, o tarihten 26 yıl önce yayımlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'ne göre daha geriye giden bir zihniyetin de işareti olarak görülmüştür⁵⁹¹.

⁵⁸⁶ SNMU, Sene 1317, s. 321-322; SNMU, Sene 1321, s. 132; Altın, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)", s. 27; Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)", s. 229; Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttıkları Dersler", s. 5.

⁵⁸⁷ Altın, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)", s. 28.

⁵⁸⁸ Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)", s. 234.

⁵⁸⁹ SNMU, Sene 1317, s. 488; Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)", s. 234.

⁵⁹⁰ SNMU, Sene, 1317, s. 322; Akyüz, age., s. 249; Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)", s. 229-230; Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttıkları Dersler", s. 5-6.

⁵⁹¹ Akyüz, age., s. 249.

2.5. Mesleki ve Teknik Eğitim ile Diğer Yüksekokullar

II. Abdülhamit devrinde mesleki ve teknik eğitim ile yüksekokul olmak üzere çok sayıda okul açılmıştır. Bu dönem açılan okullarla birlikte eğitimine devam eden okulların başlıcaları şunlardır. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn, Askeri Baytar Mektebi, Erkan-ı Harbiye Mektebi, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, Mülkiye Baytar Mektebi, Sanayi Nefise Mektebi, Hamidiye Ticaret Mektebi, Aşiret Mektebi, Ziraat Ameliyat Mektebi, Çoban Mektebi, Bağcılık ve Aşı Ameliyat Mektebi, Orman ve Maadin Mektebi, Polis Mektebi, Darülameliyat'tır⁵⁹². Ancak burada sınırlamaya gidilerek, II. Abdülhamit'in eğitim ıslahatlarını genel olarak açıklayabilmek amaçlandığından ve bütün okulları tek tek vermek daha kapsamlı bir çalışma gerektirdiğinden çalışmanın kapsamı dışına çıkılacağı düşünülmüştür. Bu nedenle bu okullardan birkaçı verilmeye çalışılmıştır.

2.5.1. Mekteb-i Hukuk-u Şahane

Mekteb-i Sultani, Galatasaray'ndan Gülhane'ye taşındıktan sonra 1873-1874 ders yılında Cevdet Paşa'nın teklifi ile mektebin son sınıflarının ders programına Mecelle ve Roma hukuku dersleri konulmuştur⁵⁹³. 1874 yılı yazında dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa, Mekteb-i Sultani müdüriyetine daha önce Mekteb-i Sultani programında Mecelle, Roma hukuku ve milletler hukuku gibi dersler okutulduğunu, şimdi bu derslerin orta tedrisattan ayrılarak mektebin dâhilinde, mezun olmuş talebelere tahsis edilmek üzere bir hukuk mektebinin kurulmasını emretmiştir⁵⁹⁴. Böylece 1874 yılında Adliye Nezareti'nin memur gereksinimini karşılamak amacıyla Mekteb-i Sultani bünyesinde bir Hukuk Mektebi açılmıştır⁵⁹⁵. Hukuk Mektebi'nin Mekteb-i Sultani bünyesinde açılmasının temel sebebi Mekteb-i Sultani'nin

⁵⁹² Necdet Hayta- Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008, s. 184.

⁵⁹³ Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 24; Mehmet Tevfik Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kuruluşunun Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXI, S. 1-2, 2003 s. 115; İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani", s. 204.

⁵⁹⁴ İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani", s. 205; Nuran Koyuncu, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XVI, Yıl 2012, Sayı 3, s. 169; Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kuruluşunun Tarihçesi", s. 116.

⁵⁹⁵ Koyuncu, agm., s. 169.

altyapısından yani talebe ve öğretmen potansiyeli, ek masraf getirmeme bakımından faydalanma düşüncesi olmuştur⁵⁹⁶. Ayrıca gayrimüslim tebaanın koruyuculuğunu üstlenen devletlerin taleplerinden birisi de gayrimüslimlerin içinde olabileceği bir hukuk mektebinin açılmasıydı. Osmanlı Devleti'nin hukuk alanındaki reformları da bu alanda eğitim verecek bir hukuk mektebinin açılmasını gerektirmiştir. Böylelikle Hukuk Mektebi'nin, Fransızların teşvikiyle oluşturulan ve hocalarının bir kısmı yabancı olan bu okulda kurulması uygun görülmüştür⁵⁹⁷.

Mekteb-i Sultani bünyesinde kurulan Hukuk Mektebi Nizamnamesi'nde⁵⁹⁸ mektebe kayıt ve kabul olunacak talebelerin, Mekteb-i Sultani ile idadi mekteplerinden diploma almış olması gerekmektedir. İstanbul ve taşrada bulunan mekâtib-i mahsusadan mezun olup Hukuk Mektebi'ne başvuranlardan, sınav sonucunda istenilen derecede olanlar doğrudan 4 yıllık Hukuk Mektebi'nin birinci sınıfına kabul edilecekti. Bu sınavda başarı gösteremeyenler için ise eksikliklerini tamamlamaları amacıyla Mekteb-i Sultani'de özel bir sınıf açılıp, stajyer sıfatıyla, bir veya iki yıl eğitim gördükten sonra, yapılacak sınavdaki başarı durumlarına göre Hukuk Mektebi'nin birinci veya ikinci sınıfına devam etmesi kararlaştırılmıştır. Hukuk Mektebi'ndeki eğitim için dokuz aylık sürenin sekiz ayı öğrenime, yirmi günü tekrara, on günü imtihanlara ayrılmıştır. Sınavlar yazılı ve sözlüden başka ilmi bir mesele üzerine risale kaleme alınması şeklinde olup risale savunmasında başarılı olduğu takdirde talebe doktor ünvanı alacaktır. Başarılı olamayan ve risalesini yazamayanlara doktora daha hafif bir sınav yapılarak lisansiye yani mezuniyet ünvanını alacaklardır. Doktor ünvanını kazananların Adliye Nezareti'nce her bir devlet dairesinde çalışmalarına imkân tanınırken, lisansiye mezunları avukatlık yapabileceklerdir. Talebelerden ücret alınmayıp sadece dördüncü yılsonunda hazırladıkları mesele-i ilmiye risalesini kendi imkânları ile bastıracaklardır. Nizamname'ye göre Hukuk Mektebi'nin müfredatında fıkıh, Mecelle-i ahkâm-ı adliye, usûl-i fıkıh, hukuk-u umûmiye, kavanin ve aizamât-ı Devlet-i Aliyye, Roma kavanini, kanun-ı ticaret, usûl-i muhakeme, kanun-ı ceza ve usûl-ı istintak, kavaaîn-i

⁵⁹⁶ Yörük, agt. s. 23-24; Koyuncu, agm., s. 170.

⁵⁹⁷ Koyuncu, agm., s. 170.

⁵⁹⁸ ...Mekteb-i Sultani Derununda Tesis ve Küşad Olunmuş Olan Hukuk Mektebi'nin Nizâmât-ı Dâhiliyyesi için Bkz. Düstur, Birinci Tertib, C. 3, s. 439-443.

bahriye, hukuk-ı düvel ve milel, muahedat, ekonomi politik dersleri yer almıştır⁵⁹⁹. Öğretim dilinin Fransızca mı Türkçe mi olacağı konusunda tartışmalar çıkmış ve Türkçe kitaplar hazırlanıncaya ve bu dilde ders anlatabilecek öğretim üyeleri yetişinceye kadar derslerin iki dilde yapılması kararlaştırılmıştır. Buna göre Hukuk Mektebi'nde fıkıh, ticaret ve bahriye hukuku, usûl-ı muhakeme dersleri Türkçe; Roma hukuku, Roma müesseseleri ve genel hukuk dersleri Fransızca yapılacaktır⁶⁰⁰.

1876 yılında Mekteb-i Sultani'nin Galatasaray binasına geri taşınması gündeme gelmiş dolayısıyla Darülfünun-ı Sultani'nin de aynı binaya gitmesi gerekmiştir. O dönemde Hukuk Mektebi'nde eğitim gören Bâb-ı Âli memurları Beyoğlu'na gidiş gelişleri zor olacağından bu fikre karşı çıkmışlarsa da⁶⁰¹ Hukuk Mektebi, Darülfünun-ı Sultani bünyesinde kalarak Mekteb-i Sultani ile birlikte Galatasaray binasına taşınmıştır⁶⁰². Ancak Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması ve ülkenin mali krize girmesi sebebiyle tasarrufa yönelik Darülfünun-ı Sultani'de derslere son verilmiştir. Bu durum şiddetle eleştirilince mektep öğretime 28 Ekim 1878'de yeniden başlamıştır⁶⁰³. 1879-1880 ders yılında mektepte yine mali sıkıntılar yaşanmış ve Maarif Nezareti öğretmenlere Mart 1880'e kadar ücretsiz ders vermelerini teklif etmiştir. Teklif, Hukuk Mektebi müdürü ve öğretmenlerin tepkisine neden olmuşsa da öğretmenler Mart ayına kadar ücretsiz ders vermeyi kabul etmişlerdir. Mekteb-i Hukuk-ı Sultani bundan sonraki ders yılında Adliye Nezareti bünyesinde kurulan Mekteb-i Hukuk'un yanı sıra bir süre daha öğretime devam etmiştir⁶⁰⁴. 1880 yılında Hukuk Mektebi'nin ilk mezunları, biri Rum, biri Müslüman ve beşi de Ermeni olmak üzere toplam yedi talebedir⁶⁰⁵. Ayrıca Osman Nuri Ergin, Mekteb-i Hukuk-ı Sultani'de 1881 İstanbullu Röpen Ohannes

⁵⁹⁹ Hukuk Mektebi'nin Nizâmât-ı Dâhiliyyesi, Düstur, Birinci Tertib, C. 3, s. 439-443; Koyuncu, agm., s. 170- 173; Yörük, agt. s. 200- 203; Çeşme, agt. s. 181-187.

⁶⁰⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 700; İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani", s. 227-228.

⁶⁰¹ Yörük, agt., s. 26; İhsanoğlu, Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani, s.212- 213

⁶⁰² Ergin, age., C. III-IV, s. 1091; Mehmet Tefrik Özcan, agm., s. 119; Koyuncu, agm., s. 173-174; Yörük, agt. s. 26.

⁶⁰³ Koyuncu, agm., s. 174-175.

⁶⁰⁴ Yörük, agt. s. 28-29.

⁶⁰⁵ Ergin, age., C. III-IV, s. 1090; Fethi Gedikli, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu?", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXIX, S. 1-2, 2011, s. 96-97; Koyuncu, agm., s. 175; İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani", s. 215.

Karakaşyan adlı kişinin Fransızca adı “Du commodat ou pret a usage” olan, 44 sayfadan oluşan ariyet/ödünç konulu doktora tezini Türkçe ve Fransızca olarak savunduğunu belirtmiştir. 1881 tarihini taşıyan bu doktora tezinin savunmasında kimlerin bulunduğunu tezin ilk sayfasındaki nottan aktararak bu tezin Fransızca bir nüshasının İnkılap Müzesi Kütüphanesi’nde mevcut olduğunu belirtmiştir⁶⁰⁶.

Darülfünun-ı Sultani’dekinden ayrı bir Hukuk Mektebi’nin açılması Maarif Meclisi’nde ve Şura-yı Devlet’te görüşülmüştür. 1878 yılında Hukuk Mektebi Nizamnamesi⁶⁰⁷ hazırlanarak padişahın onayına sunulmuştur⁶⁰⁸.

Nizamnamesi hazırlanan mektebi Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa, II. Abdülhamit’in himayesini sağlayarak kendi nezaretine bağlı olmak üzere Mekteb-i Hukuk-u Şahane’yi kurmuştur⁶⁰⁹. Mektep için Ayasofya’da Adliye Nezareti bahçesinde bir bina yapılmış ve açılış töreni 1880’ de gerçekleşmiştir. İlk dersi Cevdet Paşa vermiştir. Mehmet Emin Efendi mektebin müdürüdür⁶¹⁰. Nizamname özetle şöyledir: Adliye Nezareti’ne bağlı olmak üzere İstanbul’da Hukuk Mektebi’nin açılacağı ve gündüzlü olacağı belirtilmiştir. Talebeler ücretsiz kabul edilecek ve eğitim süresi 3 yıl, eğitim dili Osmanlıca olacaktır. Buradan mezun olanlar adliye teşkilatında istihdam edilebileceği gibi isteyenler dava vekâletinde görevlendirileceklerdir. Dersler: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, arazi kanunu, tapu ve emlak nizamnameleri, ceza kanunu, ticaret-i beriyye ve bahriye kanunları, usûl-i muhakeme-i hukukiye ve cezaiyye kanunları, usûl-i tanzim-i ilâm, ilm-i hukuk-u milel, muamelât-ı ecnebiyeye müteallik uhud ve nizamat ve mukavelat ve Fransızca lisanıdır. Mektebin öğretmenleri Adliye Nezareti’nce tayin edilecektir. Mektebe kabul için Osmanlı tebaasından olmak, 18 yaşından aşağı olmamak, Osmanlı lisanı üzerine kıraat ve hitabete sahip olmak, sarf ve nahiv ile mantık, coğrafya ve hesap bilmek, Osmanlı tarihi ve genelden bilgisi olmak, güzel huylu ve ashab-ı siretten olduklarına dair inanılır ve güvenilir iki kişinin mühürlerini taşıyan kafeletnameyi taşıyor olmak şeklinde şartlar belirlenmiştir. Özürsüz ve kesintisiz olarak sekiz gün mektebe devam etmeyen talebe mektebi terk etmiş sayılacaktır. Talebelere her sınıfta

⁶⁰⁶ Ergin, age., C. I- II, s. 701-702; Gedikli, agm., s. 94-95.

⁶⁰⁷ Nizamname için Bkz. Düstur, Birinci Tertib, C. 4, s. 444-450.

⁶⁰⁸ Koyuncu, agm., s. 176.

⁶⁰⁹ Unat, age., s. 74.

⁶¹⁰ Ergin, age., C. III-IV, s. 1094-1096.

yılsonu sınavları ve üçüncü yılı tamamlayanlara da ayrı bir mezuniyet sınavı yapılacaktır. Üçüncü yıl sınavını veren talebe, birinci ve ikinci yılın derslerinden yeniden sınava tabi tutulduktan sonra öğretmenler heyetince mezuniyet sınavına esas olması için ve hukuki bir meselenin açıklanması ve kanun hükümlerinin uygulanması üzerine mütalaa ve incelemeye ilişkin bir layiha hazırlanması şeklinde yapılacaktır. Bu layihalar sınav heyetince incelenecek, kabule değer görülenlere layihasının içeriğinden hazırlanacak sorulara yeterli cevap verenlere mezuniyet belgesi verilecektir. Sınavlarda dereceler aliyül âla, âla, karibül âla'dır. Sınav sonucu 3. dereceden aşağı olan talebe mezuniyeti hak edemeyerek bulunduğu sınıfta bir sene daha eğitime mecbur tutulacaktı. Layihası kabul görmeyenler veya layihanın içeriğiyle ilgili sorulara yeterli cevap veremeyenlere sadece sınıf imtihanı şهادetnamesi verilecektir. Osmanlı tebaasından olup yukarıda belirtilen derslerin dışında eğitim aldığına dair resmi belgeye sahip olanlar başvuru halinde, mektep tarafından ayrıca bir sınava tabi tutulmadan şهادetname alabileceklerdi. Mektepten mezun olanlar nizamiye mahkemelerinde bir yıl üye olarak istihdam edildikten sonra İstanbul ve vilayet mehâkim-i ibtidaiyyesi üyeliğinde bulunabilecek veya adliye hizmetinde kalabileceklerdi. Mezuniyet belgesini alan talebeden dava vekâletinde bulunmak isteyenler nizamiye mahkemelerinde bir yıl çalıştıktan sonra vekâlet ruhsatnamesine de hak kazanabileceklerdi. Mezuniyet belgesini almayıp da yalnız 3. sınıf yılsonu sınavını vererek mektepten çıkan talebe, nizamiye mahkemesi kaleminde ve sırasıyla mümeyyizliğinde istihdam edilecektir. Üç yılın sonunda mektep şهادetnamesi alamayanlar mehâkim-i ibtidaiyye memuriyetlerinde istihdam edilemeyecek ve mektepten mezun olmadıkça dava vekâleti için ruhsatname verilmeyecektir. Nizamnamenin sonundaki özel maddeye göre Nizamname hükmü Maarif-i Umûmiyye Nizamnamesi'nin 80 ve 81. maddelerine uygun olarak Darülfünun-ı Osmani Hukuk Şubesi'nin kuruluşuna kadar geçici olarak devam edecek fakat bu Hukuk Mektebi'nden mezun olanlar yedinci fasılda belirtilen haklardan tamamen yararlanacaktır⁶¹¹.

1881 yılında Mekteb-i Sultani'deki hukuk mektebine son verilerek talebeleri Adliye Nezareti'ne bağlı Mekteb-i Hukuk'a nakledilmiş ve iki hukuk mektebi

⁶¹¹ Hukuk Mekteb-i Nizamnamesi, Düstur, Birinci Tertib, C. 4, s. 444-450; Yörük, agt. s. 204-209; Koyuncu, agm., s. 177-180.

birleştirilmiştir⁶¹². Hukuk Mektebi'nin 1885'te öğretim süresi dört yıla çıkarılmıştır⁶¹³. Adliye Nezareti'ne bağlı olarak eğitime devam ettikten sonra 1886 yılında malvarlığı ve gelirleriyle birlikte Maarif Nezareti'nin idaresine devredilmiştir⁶¹⁴.

Hukuk Mektebi'nde 1900-1901 ders yılında 612'si Müslüman ve 69'u gayrimüslim olmak üzere toplam 681 talebe var iken 1908 yılından sonra talebe sayısı 2000'in üzerine çıkmıştır. Devrin sonlarına doğru Selanik, Bağdat ve Konya'da birer Hukuk Mektebi açılmıştır⁶¹⁵. Hukuk Mektebi, Ayasofya karşısındaki eski Darülfünun bahçesinde yaptırılan binada 1892 yılına kadar eğitim-öğretime devam etmiştir. Bu yıl içinde Lisan Mektebi'ne son verilip binası boş kalınca Lisan Mektebi binasına taşınmış ve 1908'e kadar burada kalmıştır. Daha sonra Darülfünun'un bir şubesi hâline getirilerek Vezneciler'deki Zeyneb Hanım Konağı'na taşınmıştır⁶¹⁶.

2.5.2. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane

II. Abdülhamit Mekteb-i Mülkiye'yi kuruluş amacına daha uygun bir hale getirmek için yüksekokula dönüştürerek geliştirmiştir⁶¹⁷. 2 Şubat 1877'de Bâb-ı Âli'ye şu iradeyi tebliğ etmiştir: “*Mekteb-i mülkiyenin hali umur-u irade-i mülkiyeye kâfi memur yetiştirmeğe salih olmamasına mebni maarif ve mekatib-i umumiyenin tamamî-i tanzimatı fiiliyesine kadar ihtiyacat-ı memlekete muktezi memurinin yetişmesine bir mahrec-i mahsus olmakla beraber Mekteb-i Sultani'nin mafevkinde açılacak Mekâtib-i Âliye'nin bir kısmı için esas dahi konulmamak maksad-ı âlisiyle mekteb-i mezburun tanzim ve taslihi ve ders cetvelinin tevsii ve hal-i hazır-ı hazine fazla-i tahsisata müsaid olmaz ise ehemmiyet ve menfaat-ı azimesine mebni masarif-i zaidenin taraf-ı eşref-i Hazret-i Padişahi'den tesviyesi emr-ü ferman-ı isabet beyan-ı Hazret-i Şehriyari iktiza-yi âlisinden olup...*”⁶¹⁸. Bunun üzerine çalışmalara başlanılmıştır. Mektep, ilk üç sınıfı rüştiye mezunlarını alacak idadi sınıfları; son iki

⁶¹² Koyuncu, agm., s. 175-176; Yörük, agt. s. 29.

⁶¹³ Gedikli, agm., s. 103.

⁶¹⁴ Koyuncu, agm., s. 181; Mehmet Tefik Özcan, agm., s. 127.

⁶¹⁵ Ergin, age., C. III-IV, s. 1115-1116.

⁶¹⁶ Ergin, age., C. III-IV, s. 1113; Çeşme, agt. s. 82; Unat, age., s. 74-75.

⁶¹⁷ Karal, age., C. 4, s. 395.

⁶¹⁸ Ergin, age., C. I-II, s. 602; Adem Doğan, *Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s. 24.

sınıfı sultani mezunları ve bu derecede öğrenim gördüklerini imtihanla ispat edenleri kabul edecek yüksek kısmı olmak üzere Mekteb-i Mülkiye-i Şahane adıyla beş sınıflık âli mektep haline getirilmiştir⁶¹⁹. Mektep binası olarak önce Darüşşafaka binasının tahsisi düşünülmüş ise de burada okuyan iki yüze yakın fakir çocuğun sıkıntıya düşeceği göz önünde bulundurularak bundan vazgeçilmiştir. Yeni Darülfünun yani eski Maarif Nezareti binasına bir salon ilave edilerek orada açılmıştır. Yüksek sınıflarında okutulması kararlaştırılan dersler şunlardır: Tercüme ve Fransızca, münşeât, Memalik-i Osmaniye'nin mükemmel coğrafyası, etnografya, istatistik, ilm-i servet, devair-i maliyenin teşkilatı ve usûl-i muhasebat-ı resmiye, usûl-i idare-i umûmiyye ve idareye müteallik mevâd, hukuk-ı ticaret ve muahedat-ı ticaret, hukuk-ı düvel ve muahedat-ı Devlet-i Osmaniye, uhûd-ı umûmiyye-i düveliyye, varidat ve tekâlif, Devlet-i Osmaniye'nin Kanûn-ı Esasasi, sanat ve ticaret coğrafyası, hukuk-ı medeniye ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye. Mektebin başına Paris'teki Mektebi Osmani'de müdürlük yapmış olan Ali Nizami Paşa getirilerek eğitime başlanmıştır⁶²⁰.

22 Şubat 1877 tarihli Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesine⁶²¹ göre: Mekteb-i Mülkiye gündüzlü olup ileride gerekirse yatılı olması da uygundur. Talebe birinci sene elli kişi olup her sene elliser kişi ilaveyle beşinci sene iki yüz elli kişiye ulaşacaktır. Mektebe girmek için; talebenin yaşı 18'den aşağı 35' ten yukarı olmayacaktır. Mekteb-i Sultaniye'de eğitim görmüş ve şehadetname almış olmak gerekir fakat eski Mekteb-i Mülkiye ile onun kısm-ı idadisi ve Mahrec-i Aklâm talebesinden ve dışarıdan Mekteb-i Sultaniye'nin son sınıfı için tertib edilmiş derslerle Fransızca lisanından ve fûnûn kısmından imtihan verenler de kabul edilecektir. Mülkiye Mektebi'nde Fransızca öğrenmek zorunlu olup, öğretilmesi kararlaştırılmış olan derslerden tarih-i umûmi ve coğrafya-yı umûmi ve ilm-i hukuk-ı milel ve riyaziyat ve fenn-i tedbîr-i memleket ve ilm-i asar-ı atika ve mebâdî-i ulûm-i tabîyye ve diğer dersler lisan-ı Osmani üzere tedris olunacaktır⁶²². Mezunlarına kaza kaymakamlıkları; İstanbul'da hükümet merkezi daireleriyle vilayet merkezindeki kalem riyasetleri ve kalem riyasetine denk memurluklar; Şura-yı Devlet

⁶¹⁹ Unat, age., s. 71.

⁶²⁰ Ergin, age., C. I-II, s. 604.

⁶²¹ Nizamname için Bkz. Düstur, Birinci Tertib, C. 4, s. 439-442; Çeşme, agt. s. 124-126

⁶²² Düstur, Birinci Tertib, C. 4, Madde 4, 7, 9, s. 439-440.

mülazımlıkları, sefaret kâtiplikleri, şehbenderliklere atanma hakkı tanınmıştır. Bunlardan başka Divanı Muhasebat ve Şûra-yı Devlet mülazımlığı ve azalığına, müsteşar, vali, sefir hatta ayan meclisi azası olma hakkına sahip olacakları belirtilmiştir⁶²³. 9 Nisan 1877 tarihli *Cedîd Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane Nizâmname-i Dâhiliyesi*'nin birinci maddesinde Mekteb-i Mülkiye'nin Padişahın bilhassa himayesinde bir okul olduğu belirtilmiştir⁶²⁴.

Mekteb-i Mülkiye açıldığında sadece birinci ve dördüncü sınıfları olup, dördüncü sınıfına sadece Galatasaray ve Darüşşafaka'dan; birinci sınıfına ise rüştiye mektebinden çıkanlar arasından, müsabaka ile 25 talebe alınmıştır. Mektebin bütün sınıfları 1879 yılında tam olarak açılabilmiş ve bu yıldaki ilk mezunlarına ulûm-i siyasiye şهادetnamesi ve mülazemet ruûsu verilmiştir⁶²⁵.

Mülkiye Mektebi'ne 1883'te yatılı kısım eklenmiştir. Aynı yıl okulun içinde Hariciye Nezareti'ne bağlı olmak üzere sadece Fransızca öğreten bir lisan mektebi açılmıştır⁶²⁶. Ancak 1891 tarihinde Mabeyin Başkâtibi Sadrazama tebliğ ettiği bir irade ile mektepte hükümete karşı kişilerin yetiştiğini, okulun düzenlenmesine ihtiyaç olduğunu ve din derslerinin artırılmasını belirtmiştir. Bunun üzerine Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'nde ve derslerde padişahın istediği yönde değişiklikler yapılmıştır⁶²⁷. Öğretmenler için talimatname yapılarak, öğretmenlerin ders konusu dışında bir şey anlatmaları yasaklanmış⁶²⁸, idadi sınıflarına Arabi ve din bilgisi, yüksek sınıflarına fıkıh usulü ve din bilgisi dersi eklenmiştir⁶²⁹. Mezunlarına idadilere öğretmen ve müdür olarak atanma hakkı verilmiştir⁶³⁰. 1892 tarihinde mektebin idadi ve yüksek kısımlarına birer sınıf eklenmiştir. Bu tarihlerde İstanbul ile birlikte vilayet merkezlerinde idadiler açıldığından her sene bu idadi mezunlarından müsabaka ile 40 talebenin mektebe alınmasına başlanmıştır. Yine bu seneden itibaren Mülkiye Mektebi'nin programına memlekette yaşayan azınlıklar itibariyle Arapça, Rumca ve Ermenice dersleri ilave edilerek talebenin bunlardan

⁶²³ Ergin, age., C. I-II, s. 619; Unat, age., s. 72; Düstur, Birinci Tertib, C. 4, Madde 11, 12, s. 441,

⁶²⁴ Düstur, Birinci Tertib, C. 4, s. 442-444.

⁶²⁵ Ergin, age., C. I-II, s. 617.

⁶²⁶ Unat, age., s. 71-72; Adem Doğan, agt. s. 26.

⁶²⁷ Ergin, age., C. I-II, s. 614-615; Adem Doğan, agt. s. 27-28.

⁶²⁸ Ergin, age., C. I-II, s. 615.

⁶²⁹ Unat, age., s. 72.

⁶³⁰ Akyüz, age., s. 237; Adem Doğan, agt. s. 28; Unat, age., s. 72.

birine devamı mecbur tutulmuştur. 1897 yılında aşiret mektebinde yetiştirilen gençleri kaymakamlığa hazırlamak için bir yıl süreli olan bir sınıf açılmıştır. 1900 yılında Mülkiye Mektebi'nin idadi sınıfları kaldırılarak mektep yalnız üç seneden ibaret ve yüksek tahsil veren müessese haline getirilmiştir⁶³¹. 1902'de mektebin yatılı kısmı kaldırılmış ve mektep 1909'da Zeynep Hanım Konağı'na taşınmıştır⁶³².

2.5.3. Mülkiye Baytar Mektebi

Mülkiye Baytar Mektebi, hayvan hastalıklarının ziraat ve milli servete zararlarının olduğunun görülmesi ve hükümetçe bunun önüne geçilmesi düşüncesiyle 1888 yılında Mülkiye Tıbbiye Mektebi'nde bir sınıf açılmasıyla eğitime başlanmıştır⁶³³. Bu hususta Mülkiye Tıbbiye Mektebi'nde fenn-i baytariye mahsus olmak üzere 27 Ocak 1889 tarihinde sınıf açılması hakkında irade yayınlanmıştır⁶³⁴. Baytarlığın bütün esaslarını öğrenmek üzere müstakil bir Mülkiye Baytar Mektebi kurulmasına burada karar verilmiş ancak bu şekilde esaslı bir mektep açılmasına bütçenin imkânı olmadığından hikmet, kimya, nebatat ve hayvanat gibi derslerin Tıbbiye talebeleriyle birlikte ve teşrih ile fizyoloji gibi fenlerin ayrıca okutulması kararlaştırılmıştır. Böylece mektebin ilk iki sınıfının yatısız olarak Mülkiye Tıbbiyesi'nde ve kalan iki sınıfının da inşaatı tamamlanacak olan Halkalı Ziraat Mektebi'nde açılması uygun görülmüştür⁶³⁵. Ayrıca Halkalı Mektebi'ndeki derslerde öğretmen olarak istihdam edilmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunlarından lisan bilen dört kişinin Fransa'nın Alfor adlı baytar okuluna gönderilecekleri bildirilmiştir⁶³⁶. 1889 yılında Mülkiye Tıbbiyesi binasındaki Baytar Mektebi'ne giren 25 talebenin 19'u 1891 yılında inşaatı tamamlanan Halkalı Ziraat Mektebi'ne yatılı olarak nakledilmişlerdir⁶³⁷. 18 Eylül 1893 tarihinde ülke genelinde istihdam edilecek baytarlar için bir Mülkiye Baytarları Nizamnamesi⁶³⁸ çıkarılmıştır⁶³⁹. Halkalı'dan

⁶³¹ Ergin, age., C. I-II, s. 617-618; Unat, age., s. 72; Adem Doğan, agt., s. 28-30.

⁶³² Ergin, age., C. I-II, s. 618; Unat, age., s. 73.

⁶³³ Ergin, age., C. III-IV, s. 1174.

⁶³⁴ Düstur, Birinci Tertib, C. 6, s. 309-310.

⁶³⁵ Ergin, age., C. III-IV, s. 1174.

⁶³⁶ *Mülkiye Baytar Mektebinin Kuruluşu*, 13 Temmuz 1889, İ. DH, 1146/89334, 2, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 200-201.

⁶³⁷ Ergin, age., C. III-IV, s. 1174; Fatma Kaya Doğanay, "Mülkiye Baytar Mektebi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute TAED-60*, Eylül-September, 2017 Erzurum, s. 671.

⁶³⁸ Düstur, Birinci Tertib, C. 6, s. 1426-1429.

birincisi 1893, ikincisi 1894 yıllarında olmak üzere iki baytar sınıfı şehadetname ile çıkmışlardır. Tıbbiye Mektebi'nde bulunmakta olan yatısız sınıfların da yatılıya çevrilmesi zorunlu görülmüştür. Ancak bunların Halkalı'ya getirilmesi ise ziraat talebesiyle birlikte sekiz sınıfı bulacak olan iki mektebi, binanın alamayacağı anlaşıldığından baytar sınıfları Kadırga'da Cinci Meydanı'nda kiralanan bir binaya nakledilmiştir. Bu şekilde birinci ve ikinci sınıfları Mülkiye Tıbbiyesinden, üçüncü ve dördüncü sınıfları Halkalı Ziraat Mektebi'nden ayrılan Mülkiye Baytar Mektebi dört sınıfı bir arada ve yatılı olmak üzere müstakil bir mektep haline getirilmiştir. Ziraat Mektebi'nin ilk müdürlüğünü önceleri Askeri Baytar Mektebi'nde emraz-ı umûmiye ve hıfzıssıhha muallimliği yaparken Fenn-i Baytari Müşaviri olarak Ticaret Nezareti'ne alınan ve daha sonra da Umûm Baytariye Müfettişliğine atanan Mehmet Ali Bey yapmıştır⁶⁴⁰. Bu okulun talebeleri arasında İstiklal Marşı yazarı Mehmet Akif ile Ziya Gökalp de vardır. Mektep, 1893 yılından 1908 yılına kadar 204 kişi mezun vermiştir⁶⁴¹. Baytar Mektebi daha sonra Sultanahmet Camii'nin yanında Tunuslu Mahmut Paşa Konağı'na taşınmıştır. 1908'den sonra mektep fenni ve çağdaş laboratuvarlarla teçhiz edilmiş, eğitim güçlendirilmekle beraber Avrupa'ya talebe gönderilmeye başlanmıştır⁶⁴².

2.5.4. Ticaret Mektebi

Tanzimat devrinin başından itibaren yeni ticaret anlaşmalarının imzalanması, yabancı sermayeye Osmanlı Devleti'nin kapılarının açılması, yabancılara Osmanlı Devleti'nde mülk edinme hakkının verilmesi gibi sebeplerle iç ticaretin tamamen yabancıların denetimine girmesi önlenmek istenmiştir⁶⁴³. Ticaret işlerinde teknik bilgi sahibi ve dış piyasalarla ilişkiler konusunda yeterli donanımına sahip insan kaynağını temin etmek için Ticaret Nezareti bu kapsamda 1861 tarihi itibarıyla mektebin açılmasına teşebbüs etmişse de mektebin bu tarihte açıldığına dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır. 1879⁶⁴⁴ ve 1881 yılında açılması için teşebbüsler olmuş

⁶³⁹ Doğanay, agm., s. 672.

⁶⁴⁰ Ergin, age., C. III-IV, s. 1175.

⁶⁴¹ Doğanay, agm., s. 678-679.

⁶⁴² Ergin, age., C. III-IV, s. 1175.

⁶⁴³ Karal, age., C. 4, s. 397.

⁶⁴⁴ Bkz., *İstanbul'da Bir Ticaret Mektebi Kurulması*, 20 Aralık 1879, İ. DH. 796/64573_2, A. DVN. MKL, 25/5_1, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 160- 163.

hatta nizamnamesi de hazırlanmış yine de mektep açılmamıştır⁶⁴⁵. Ticaret Mektebi'nin açılışı Ticaret Nazırı Abdülatif Suphi Paşa'nın öncülüğünde gerçekleşmiştir. Suphi Paşa, Padişah II. Abdülhamit'e yazmış olduğu arz tezkiresi ile mektebin açılmasını gündeme getirmiştir. Nihayetinde mektep 16 Ocak 1883 tarihinde Hamîdiye Ticâret Mekteb-i Âlîsi adıyla öğretime başlamıştır. II. Abdülhamit, Ticaret Mektebi'ni kendi himayesine almıştır. Bu nedenle mektebin adında, öğretime başladığı 1883'ten II. Meşrutiyet'e kadar Hamîdiye sıfatı kullanılmıştır⁶⁴⁶.

Nizamnamesine göre mektep idadi ve fenni adı altında iki kısma ayrılmış ve öğrenim süresi dört yıl olarak belirlenmiştir. İdadi kısmında tarih, coğrafya, fizik kimya gibi genel dersler, fenni kısmında ticaret matematiği, muhasebe, mal bilgisi, hukuk, iktisat gibi meslek dersleri okutulmuştur. Yabancı dil olarak Rumca, Fransızca, Arapça, İtalyanca ve İngilizce vardır⁶⁴⁷. Mektebe kabul için, okula kaydolacak talebelerin rüştiyeyi bitirmiş olduklarını gösteren şahadetnameye sahip olmaları gereklidir. Şahadetnamesi olmayanlar rüştiyede okutulan derslerden bir giriş imtihanını vermekle yükümlüdürler. Bununla beraber Mekteb-i Sultani'den veya devlet tarafından onaylanmış benzer bir okuldan diploma alanlar sınavsız kabul edilirler ise de giriş imtihanını veremeyen veya bir şahadetnamesi olmayanın mektebe kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir⁶⁴⁸. Mektebe alınacak talebelerin yaşı 15'ten aşağı ve 25'ten yukarı olmayacaktır. Ancak bir ticaret ve sanat mağazasında müstahdem olanların yaşı 25'ten yukarı da olsa istedikleri derse dinleyici olarak devam edebilecektir. Talebenin mevcudu 200 olacak, bunun yüzde 10'u fakir ve yetimlerden olmak şartıyla ücretsiz devam edecekler, kalanlardan ayda yarım lira ücret alınacaktır. Dinleyici olarak devam edenler ayda 30 kuruş ücret karşılığında istedikleri dersi takip edecek ve tahsil süresi sonunda kendilerine birer tasdikname verilecektir. Her talebe Türkçe'den başka diğer dillerin ikisinden konuşma ve yazmaya yeterliliğini ispat edecektir. Mektebin tatil günleri Cuma ve Pazar'dır⁶⁴⁹.

⁶⁴⁵ Unat, age., s. 80.

⁶⁴⁶ Ahmet Sait Özkul, "Ticaret Mektebinde Verilen Eğitim Üzerine Bir İnceleme: "Usûl-i Ticaret Dönemi" (1883-1916)", *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, C. 2, Sayı 2, Ekim 2017, s. 12.

⁶⁴⁷ Unat, age., s. 80; Ergin, age., C. III-IV, s. 1138.

⁶⁴⁸ Özkul, agm., s. 14.

⁶⁴⁹ Ergin, age., C. III-IV, s. 1140.

Ticaret Mektebi'nde 21 Temmuz 1885 itibariyle toplamda 93 talebe öğretim görmüştür. Bunların 20'si Müslüman, 11'i Rum, 51'i Ermeni-Katolik-Frenk ve 11'i Musevi Osmanlı vatandaşıdır. Mektep ilk mezunlarını 14 kişi olarak 1886 yılında vermiştir⁶⁵⁰. 1887'de Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır⁶⁵¹.

Grati Efendi'nin idaresindeki Ticaret Mektebi, devam eden talebelerin az olması nedeniyle, ileride ıslah edildikten sonra daha verimli olarak açılması düşünüldükçe 1890 yılında kapatılmıştır⁶⁵². Mektep bir müddet kapalı kaldıktan sonra 1894 yılında tekrar açılmıştır. Bu açılışında mektebin öğretim süresi 3 yıl olmuştur. İlk açılışındaki ders programına göre daha kolay uygulanabilir bir ders programı tasarlanmıştır. Ticaret derslerinin ağırlıklı olarak Fransızca işlenmesi kararlaştırılmıştır. Bundan dolayı mektepte yabancı dil hazırlık sınıfı açılmıştır. 1 Eylül 1902 tarihinde, asıl sınıflara talebe yetiştirmek üzere açılan bu hazırlık sınıfı, beklenen verimi sağlayamadığı için 3 Eylül 1908'de kapatılmıştır⁶⁵³. Mektebin adı II. Meşrutiyet'le beraber değişmiş, *Hamîdiye* ibaresi kaldırılmış ve *Ticaret Mektebi-i Âlisi* olmuştur⁶⁵⁴.

2.5.5. Sanayi-i Nefise Mektebi

1870'lerden itibaren orta dereceli okulların programlarına resim dersinin konulması bu alanda öğretmen ihtiyacı ve öğretmen yetiştirme meselesini gündeme getirmiştir. Fransız ressam Guillemet resim ve mimarlık alanında bir mektep kurulması için hükümet nezdinde teşebbüste bulunmuşsa da netice alamamıştır. Bunun üzerine Beyoğlu'nda Desen ve Resim Akademisi adıyla özel bir eğitim kurumu açmış ancak uzun ömürlü olmamıştır. Maarif Nazırı Münif Mehmed Paşa 1877'de bu meseleyi tekrar ele almıştır. Ancak Osmanlı- Rus Savaşı'nın olduğu bir döneme rastlaması ve Guillemet'in tifo hastalığına yakalanıp ölmesinden ötürü bu girişim başarılı olamamıştır⁶⁵⁵. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılması hususunda

⁶⁵⁰ Özkul, agm., s. 12-15.

⁶⁵¹ Unat, age., s. 80; *Ticaret Mektebi ile Kız Sanayi Mekteplerinin Maârife Bağlanması*, 30 Aralık 1886, İ. MMS, 87/3736,4, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 192-193.

⁶⁵² Ergin, age., C. III-IV, s. 1141-1142.

⁶⁵³ Özkul, agm., s. 12-13.

⁶⁵⁴ Unat, age., s. 80h; Özkul, agm., s. 13

⁶⁵⁵ Fatma Ürekli, "Sanâyi-i Nefise Mektebi", TDVİA, C. 36, İstanbul 2009, s. 94.

ciddi adım 1881 yılında atılmıştır⁶⁵⁶. 1881’de padişahın himayesinde olmak üzere güzel sanatlar ve yüksek fenlerin öğretimine mahsus olmak üzere okulun nizamnamesi Baş mimar Sarkis Bey’e hazırlanmıştır. Buna göre mimarlık, madencilik, inşaat mühendisliği ve kimya dallarında dört sınıftan ibaret olan okulda öğretim ilk iki yıl idadi ve dört yıl darülfünun olmak üzere altı yıldır. Ancak bu tasarı bilinmeyen bir nedenden ötürü icraata konulamamıştır. Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından bu konu tekrar ele alınmıştır. Onun teşebbüsüyle okul 1 Ocak 1882’de resmi adı Mekteb-i Sanayi Nefise Şahane olarak açılmıştır⁶⁵⁷.

Hamdi Bey okulun müdürlüğüne tayin edilmiştir⁶⁵⁸. Okulda resim, heykel, mimarlık ve hakkaklık (oymacılık) olmak üzere dört sanat dalında öğretim yapılacaktır. Okul binası tamamlandıktan sonra resmi açılışı 3 Ocak 1883’te gerçekleşmiştir. Talimatnamesine göre gündüzlü talebe alınacak ve talebeler on beş yirmi beş yaş arasında olacaktır. Alınacak talebelerin idadi mezunu olması ve bir heyet huzurunda bu derecedeki bir okul programından imtihan vermesi gerekmektedir. Dersler teorik ve uygulamalı olarak yapılacaktır. Resim bölümünün öğretim süresi beş, mimarlık ve heykeltıraşlık bölümünün dörder, hakkaklık bölümünün üç yıldır. Fakat hakkaklık bölümü 1896 yılında faaliyete geçirilmiştir. Talebeler için ayrıca bir yıllık hazırlık sınıfına devam şartı vardır⁶⁵⁹. Dersler ibtidai, heykeltıraşi, teşrih, hakkaklık, fenn-i mimari, karakalem ve yağlı boya, hendese ve sanayi-i nefise tarihi şeklindedir⁶⁶⁰. Teorik derslerden tarih asar-ı atika, fenn-i tezyinat bütün talebeler için zorunludur⁶⁶¹. 1886’da okul Said Paşa’nın teklifiyle Maarif Nezareti’ne bağlanmıştır⁶⁶². 1889’dan itibaren her yıl başarılı talebelerden üç kişinin burslu olarak Avrupa’ya gitmesi kararlaştırılmıştır. İbrahim Çallı, Ruhi ve Hikmet Beyler burslu giden talebelere dendir. Talebe sayısı 1898-1899 yıllarında yetmiş gayrimüslim olmak üzere 177’dir. 1895’te mimarlık bölümüne Osmanlı mimari tarzı hakkında bir

⁶⁵⁶ Ergin, age., C. III-IV, s. 1119.

⁶⁵⁷ Ürekli, “Sanâyi-i Nefise Mektebi”, s. 94.

⁶⁵⁸ Ürekli, “Sanâyi-i Nefise Mektebi”, s. 94; Ergin, age., C. III-IV, s. 1124.

⁶⁵⁹ Ürekli, “Sanâyi-i Nefise Mektebi”, s. 94-95.

⁶⁶⁰ Derya Uzun Aydın, “Sanayi-i Nefise Mektebi” ve Paris Güzel Sanatlar Okulu” L’ecole Des Beaux-Arts” Üzerine Bir Değerlendirme, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 6, Eylül 2014, s. 77.

⁶⁶¹ Ürekli, “Sanâyi-i Nefise Mektebi”, s. 95; Derya Uzun Aydın, agm., s. 76.

⁶⁶² Bkz. Ticaret ve Nafia Nezareti Emrinde Bulunan, Ticaret, Kız Sanayi ve Sanayi Nefise Mekteplerinin Maarif Nezaretine Devrine Dair İrade-i Seniyye, Düstur, Birinci Tertib, C. 5, s. 937.

sınıf ilave edilmiştir. 1906'da Osman Hamdi Bey'in teklifiyle musiki sınıfı açılmıştır⁶⁶³.

2.5.6. Aşı Memurları Mektebi

Çiçek hastalığına karşı geliştirilmiş olan aşının Osmanlı Devleti'nde hazırlanması için kurulan Telkikhane'de bu aşı yapılmaya başlandıktan sonra aşının halka uygulanabilmesi için aşı memurları yetiştirilmesi de düşünülmüş ve bu amaçla mektep açılmıştır. Bu mektebe devam edenler vilayet ve belediyelerde aşı memuru olarak hekimlerin yanında çalışmışlardır. Meşrutiyet'ten sonra köy muallimleri ve ebeler müesseseye getirilerek onlara da çiçek aşısı tatbikatı öğretildiği gibi aynı zamanda hastalıklar hakkında da teorik dersler gösterilmiştir. Bu dersler Telkikhane'nin istihzar salonunda verilmiş ve bir sene sürmüştür⁶⁶⁴.

2.6. Sağır, Dilsiz ve A'mâ Mektebi

Ticaret Mektebi müdürü Ferdinand Grati, Sağır ve Dilsiz Mektebi'nin açılması için bir rapor sunmuş ve mektebin açılış gerekçelerini: Osmanlı Devleti'nin her tarafında ilim ve fen alanlarında eğitim veren okullar olup ancak bu kadar eğitim müessesesi arasında sağır ve dilsizlere ait bir eğitim müessesinin olmaması kabul edilemez bir durumdur. Bu bakımdan sağır ve/veya dilsiz olan otuz talebeye eğitim verecek bir okulun açılması gerektiği ve daha önce Avrupa'da kurulmuş olan benzeri okulların programından yararlanılarak bu okulun programının belirlenmesi faydalı olacaktır. Böyle bir okulun açılması halinde kendilerini ifade edemeyen ve sosyal hayata uyum sağlamakta zorluk yaşayan kişilerin, kendi ihtiyaçlarını bu şekilde giderebileceklerini ve bu okulda Türkçe, Fransızca, coğrafya, muhasebe, matematik, resim, hüsn-i hat ve kelime telaffuzu derslerinin okutulması gerektiğini ifade etmiştir⁶⁶⁵. İstanbul'da dilsiz mektebi açılması hususu 24 Haziran 1889 tarihli bir Meclis-i Vükela mazbatasında şu şekilde ifade edilmiştir.

“Memalik-i sairede olduğu gibi Derseadette dahi dilsiz etfale mahsus olmak ve melfuf programda gösterilen dersler talim edilmek ve müddeti tahsilîyesi dört

⁶⁶³ Ürekli, “Sanâyi-i Nefise Mektebi”, s. 95.

⁶⁶⁴ Ergin, age., C. III-IV, s. 1194.

⁶⁶⁵ Ergin, age., C. III-IV, s. 1165-1166; Ramazan Günay-Halil İbrahim Görür, “Osmanlı Devleti'nde Sağır, Dilsiz ve A'mâ Mektebi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 32, Sayı 53, 2013, s. 58.

*seneden ibaret bulunmak ve Ticaret Mektebinde ve onun tahsisatı dâhilinde idare olunub yalnız bazı kitab ve edevat tedariki için bir def'alık 3000 kuruş sarfolunmak üzere nehari bir mekteb tesisi*⁶⁶⁶. Böylece ilk Sağır ve Dilsiz Mektebi 30 Eylül 1889 'da açılmıştır⁶⁶⁷. Ticaret Mektebi bünyesinde açılan okul, din farkı gözetmeksizin talebe kabul etmiş ve ilk senesinde 25-30 talebe ile eğitime başlamıştır. Okulun talebe sayısı daha sonraki yıllarda artmış ve bir sonraki sene 45 kişiye ulaşmıştır⁶⁶⁸. Sağır ve Dilsiz Mektebi'nin açılmasından sonra okula 17 Mart 1891'de A'mâ Mektebi adıyla ayrı bir sınıf eklenmiştir⁶⁶⁹. Ders programı: Türkçe ve isteyenlerden bazılarına Fransızca okuma, yazma öğretmek, Kesîru'l-isti'mâl olan bazı elfâzın telâffuzu (çok kullanılan bazı kelimelerin söylenişi), ilm-i hâl, hüsn-i hat, ilm-i hesâb, coğrafya-yı umûmî ve husûsî, resm-i hattî ve taklîdî, ilm-i ahlâk, jimnastik⁶⁷⁰.

1891 yılında açılan a'mâ sınıfında Türkçe, Fransızca, müzik, tarih, coğrafya ve hesap dersleri okutulması kararlaştırılmıştır. Okulun 4 yıl olan öğrenim süresi 1896'da 5 yıla çıkarılmıştır⁶⁷¹. Okulda kullanılan alfabe, tüm milletlerin kabul etmiş olduğu alfabenin biraz değiştirilmiş şeklidir. Sağır talebeler, alfabe harflerini on parmağının meydana getirdiği türlü şekillerle öğrenmiş, a'mâ talebeler kabartma harflerle ders görmüşlerdir. Kabartma tekniği, müzik notaları için uygulanmıştır. Mezun olan dilsiz talebelerin çoğunluğu mürettib⁶⁷², bazıları ise odacı ya da hademe; a'mâ talebeler de çalgıcı (saz aleti kullanıcısı) olmuşlardır⁶⁷³. Maarif Nezareti, Dilsiz ve A'mâ Mektebi'nden mezun olan talebelerin maddi durumu iyi olmayanları, yeteneklerini göz önünde bulundurarak devlet kurumlarında istihdam etmiştir. Buna göre bu okulda beş sene okuduktan sonra diploma alan talebeler istemeleri halinde sanat öğrenmek amacıyla devlete ait fabrikalardan birinde istihdam edilmişlerdir⁶⁷⁴. Dilsiz ve A'mâ Mektebi'nin açılmasından kısa bir süre sonra idadi mektepleri müfettişleri tarafından yapılmış olan bir teftiş neticesinde okulun idaresi ve

⁶⁶⁶ Ergin, age., C. III-IV, s. 1166.

⁶⁶⁷ Günay- Görür, agm., s. 58; Sezai Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi(1889-1909): Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi", Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik, Sosyo- Ekonomik Hayat- Eğitim Bildiriler, TTK Yayınları, Cilt 2, Ankara 2014, s. 291.

⁶⁶⁸ Ergin, age., C. III-IV, s. 1165-1168; Günay- Görür, agm., s. 59.

⁶⁶⁹ Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi...", s. 293.

⁶⁷⁰ Ergin, age., c. III-IV, s. 1166; Balcı, "Sultan II. Abdülhamid..", s. 305-306.

⁶⁷¹ Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi..", s. 306-307.

⁶⁷² 1. Tertib eden , nizama, sıraya koyan 2. Yazı dizicisi(matbaada), Devellioğlu, age., s. 733.

⁶⁷³ Ergin, age., C. III-IV, s. 1171-1172.

⁶⁷⁴ Günay-Görür, agm., s. 61.

düzeninde yolsuzsuzluk yapıldığından bu hususta daha özenli hareket edilmesi istenilmiştir⁶⁷⁵. Gerek Münif Paşa'nın görevden ayrılması ve gerekse hesaplarında görülen bazı yolsuzluklar nedeniyle Grati'ye okul müdürlüğü görevinden el çektilmesi ve kısa bir süre sonra da ölümü neticesinde okul eski itibarını kaybetmiş, okulun talebe sayısında azalma olmuştur⁶⁷⁶. Ferdinand Grati'nin ölümünden sonra oğlu Louis Grati, okula müdür olarak tayin edilmiştir. Aynı zamanda Hariciye Nezareti'nde görevli olan Louis Grati buradaki görevine daha fazla önem verdiğiinden bu meşguliyeti okuldaki görevini yerine getirmesine engel olmuştur. Bu nedenle okul müdürlüğü görevini yürütemeyerek istifa etmiştir. Onun yerine bu okulda başöğretmen olarak görev yapmakta olan Hüseyin Sabri Bey, 13 Ocak 1896'da Dilsiz ve Â'ma Mektebi'ne müdür olmuştur⁶⁷⁷.

Mektepteki talebelerin velilerinden bir kısmının devletin yüksek makamlarında olmaları nedeniyle mektep devletin değişik kademeleri tarafından himaye edilmiştir. Örneğin Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye müdürü olan Aziz Bey'in oğlu Galip Bey dilsizdi. Mabeyn kâtiplerinden Hakkı Bey'in oğlu Enver ve İzmit mutasarrıfı Kazım Beyin torunu Burhan bu okulda okumuştur. Bunun gibi yüksek mevkilerde bulunan bazı kişilerin dilsiz çocukları olduğundan mektep, bu gibi kişilerin yardım ve himayelerini görmüştür. Mektebin yatılı olması için çok sayıda başvuru olmasına rağmen bütçenin müsait olmaması ve uygun bir bina bulunamaması nedeniyle sonuç alınamamıştır. Bundan dolayı çocuklarını yatılı olarak okutamayan varlıklı birçok aile mektebin müdür ve öğretmenlerinden özel ders aldırarak onlardan istifade etmeye çalışmışlardır⁶⁷⁸.

Talebelerin evden mektebe mektepten eve gidiş-gelişleri birisi a'mâ ötekisi sağır olmak üzere ikişerli ve kol kola olarak sağlanmışır⁶⁷⁹. Talebelerin engellerinden dolayı yoldan geçen at ve arabaları fark etmeleri mümkün olmayabilirdi. Bu amaçla at ve araba sürücülerinin sağır ve a'mâ talebeleri fark edilebilmeleri için bu talebelerin farklı bir kıyafet giymeleri gerekli görülmüştür. Bu nedenle kolayca fark edilebilen kırmızı renkte bir elbisenin olması gerektiği

⁶⁷⁵ Günay-Görür, agm., s. 61; Balcı, "Sultan II.Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi..", s. 293.

⁶⁷⁶ Günay-Görür, agm., s. 61.

⁶⁷⁷ Günay-Görür, agm., s. 61; Balcı, "Sultan II.Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi..", s. 292-294.

⁶⁷⁸ Ergin, age., C. III-IV, s. 1171.

⁶⁷⁹ Ergin, age., C. III-IV, s. 1172; Balcı, "Sultan II.Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi..", s. 313.

kararlaştırılmıştır. Ancak sonraki zamanlarda, gerek talebelerin gerekse okul idaresinin bu kurala uymadıkları ve kazaların meydana geldiği görülmüştür. Bu nedenle talebelere kırmızı renk kıyafet giydirilmesi hususuna uyulması için okul idaresi uyarılmıştır⁶⁸⁰. Talebelerin müzik yerine ilahi ve kaside okumaları önerilerek müzik dersi kaldırılmıştır. Müzik dersinin kaldırılmasıyla okula rağbet azalmıştır. Bu nedenle Sağır, Dilsiz ve A'mâ Mektebi'nin a'mâlar kısmı 1897-1898 senesinde kapatılmıştır⁶⁸¹. 1904'te talebe sayısının 10'un altına düşmesiyle okulun kapatılması düşünülmüşse de Vükelâ Encümeni okulla ilgili yeni kararlar almıştır⁶⁸². Bütün devlet memurlarının maaşlarından yüzde bir oranında bir kesinti yapılmak suretiyle Dilsiz Mektebi binası inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bina inşa edilmemiş ve memur maaşlarından kesilmek suretiyle elde edilen 4.700 lira daha sonra tıp fakültesinin araç gereçlerinin alınması için sarf edilmiştir. Kanuna aykırı olarak yapılan bu para nakli Meclis-i Mebusan'ın gündemine gelmiş ve dilsiz çocukların okul ihtiyacının giderilmesi için, hazineye ait olup Çapa'da bulunan bir arsa üzerinde ve masrafları Maliye Nezareti tarafından karşılanmak şartıyla Sağır ve Dilsiz Mektebi'nin inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat daha sonra söz konusu arsa üzerinde Darülmualim'in inşa edilmesi daha uygun görüldüğünden bu karar uygulanamamıştır. Maarif Nezareti tarafından, mektep binasının bulunması için arayışlara devam edilmiş fakat bir sonuç alınamamıştır. Ardından mektebin Darülaceze binasının içerisinde bir sınıf suretinde eğitime devam etmesi kararlaştırılmıştır ve mektep Darülaceze'de bulunduğu sırada lağvedilmiştir⁶⁸³.

2.7. Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları

1876 Kanun-ı Esasi'nin 15 ve 16. maddelerinde her Osmanlı vatandaşına özel veya genel eğitim imkânı tanınmış ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkı belirtilmiştir⁶⁸⁴. Ancak II. Abdülhamit döneminde yabancı okulların sayılarının gittikçe artması⁶⁸⁵ ve faaliyetlerinin denetlenememesi üzerine Maarif-i Umûmiye

⁶⁸⁰ Günay-Görür, agm., s. 60-61; Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi..", s. 313.

⁶⁸¹ Günay-Görür, agm., s. 68; Sezai Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi..", s. 307.

⁶⁸² Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi..", s. 296.

⁶⁸³ Ergin, age., C. III-IV, s. 1167-1169; Günay-Görür, agm., s. 62-64.

⁶⁸⁴ Akyüz, age., s. 224; Güler, agm., s. 167.

⁶⁸⁵ Yabancı mekteplerin Abdülmecid zamanından itibaren artmaya başladığı bilinmekte ise de II. Abdülhamit, Said Paşa'ya yabancı mekteplerin açılmalarının yasal dayanağının irade-i seniyye ile mi, Bab-ı Âli'nin izniyle mi yoksa yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar mı olduğunu sormuştur.

Nizamnamesi'nin 129. maddesinin düzenlenmesine başlanılarak Maarif Meclisi tarafından alınması gereken tedbirleri içeren bir layiha hazırlanmıştır. Buna göre: yabancılar tarafından açılacak okullara Osmanlı tebaasından devam edecekler önce kendi okullarında ulûm-ı diniyeyi öğrenip yabancı okullara öyle kabul edilmelidir. Okullarda zararlı öğretimde bulunulmaması için ders kitapları Maarif Nezareti'ne bildirilmelidir. Okula ait üniforma türündeki giysiler adap ve memleket adetlerine aykırı olmamalıdır. Hükümetin bu okulları teftişine engel olunmamalıdır. Kurucusunun ve öğretmenlerinin suç işlememiş *hiüsn-ü sîret* sahibi olmaları şartıyla yabancı okullar açılabilceği belirtilmiş ancak kanunlaşmamıştır⁶⁸⁶.

Osmanlı veya yabancı tebaadan olan gayrimüslimlerin kurdukları özel okullar Maarif Nezareti'nce teftiş edilememiş⁶⁸⁷, bu okullardaki derslerin içeriği ile öğretmenlerin kimlerden seçildiği tam olarak bilinmemiştir. Bu nedenle bu tür okulların teftişi için bir müfettişlik kurulmasına ve başkanlığına Kostantinidi Paşa'nın getirilmesine karar verilmiştir⁶⁸⁸. 6 Mayıs 1886'da Maarif Nezareti bünyesinde *Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği* kurulmuştur⁶⁸⁹. Böylece gayrimüslim yabancı okulları ilk defa *müfettiş-i mahsusa* tarafından denetlenmiştir. Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnamesi özetle şu şekildedir: Tüm okulların eğitim işleri Maarif Nezareti tarafından

Said Paşa mektep açılmasıyla ilgili özel bir anlaşma veya yapılan anlaşmalarda açık bir taahhüdün olmadığını ancak bu hakkın dolaylı olarak aynen kapitülasyonlarda olduğu gibi Avrupa'daki her devletle yapılan anlaşmada standart bir hak olarak üstelik gelecekle ilgili bütün genişlemeler de peşinen kabul edilerek verildiğini belirtmiştir. Bu uygulamanın başlama tarihi ile ilgili bilgisinin olmadığını belirterek bunun için Divan-ı Hümayun kayıtlarının incelenmesi gerektiğini, 1856 Paris Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa genel hukuku ve toplumu yararına katılımı söz konusu olduğundan bunun gereklerinden biri olarak mektep açılmasına izin verilmiş olabileceğini belirtmiştir. Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", s. 635-637.

⁶⁸⁶ Şamil Mutlu, age., s. 27-29; Ebru Esenkale, *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2007, s. 57; Hakan Özdemir, "Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)", *Tarih Okulu*, Sonbahar-Kış 2012, Sayı XIII, s. 129; Ayrıca Şamil Mutlu, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 129. Madde üzerinde değişiklikler yapılamamasını, yabancı devletlerin baskısından çekinilmiş olabileceğini belirtmiştir. Şamil Mutlu, age., s. 31.

⁶⁸⁷ Manastır Vilayetindeki Kesriye'de Bulgar ahaliden hiç kimse olmadığı halde Bulgarların okul açmak istemeleri, Kudüs'te İngiliz-Protestan 232 kişi olmasına rağmen 339 öğrenci barındıran 6 okulun yanına bir yedincisinin açılmak istenmesi ve buna izin verilmesi Osmanlı döneminde denetim mekanizmasının işlemediğine birer örnektir. Haydaroğlu, agm., s. 153.

⁶⁸⁸ *Gayr-i Müslim Özel Okulların Teftişi*, 28 Nisan 1886, MV, 9/76, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 188-189.

⁶⁸⁹ Hakan Özdemir, agm., s. 129.

belirlenecektir. Eskiden açılmış ve halen faal olan okullardan ruhsatı bulunanlar, müfettiş vasıtasıyla bunu bildirecekler, ruhsatı olmayanlar en geç 6 ay içinde ruhsat alacaklardır. Eğer bu süre sonunda ruhsatsız olarak devam eden okul tespit edilirse hemen kapatılacaktır. Gayrimüslim veya yabancılar tarafından yeni bir okul açılmak istendiğinde önce Maarif Nezareti'ne başvurulacaktır ve Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesindeki şartlara göre muamele yapılacaktır. Yapılan incelemelere göre açılması uygun görülen okullar için Bâb-ı Âlî'den onay alınarak ilgililere bildirilecektir. İlk derece okullarını kendi din ve mezheplerine göre tamamlayan talebeler mensup oldukları dinin ruhani reisleri tarafından izin belgesi verilmedikçe ve ayırtetme yaşına gelmedikçe başka bir din veya mezhebe ait okula kaydedilemezler. Müslüman çocuklar hiçbir şekilde yabancı okullara kaydedilemezler. Türkçe ve Osmanlı tarihi dersleri zorunludur. Din derslerinde mektebin ilgili olduğu mezhebe mensup olup başka bir mezhepten talebeler o derslere katılmak zorunda değildir. Okullar tarafından müfettişlere her türlü kolaylık gösterilecektir. Okullarda din, devlet ve saltanat aleyhine zararlı neşriyat⁶⁹⁰ engellenecektir. Okullarda mevcut kurallara aykırı bir durum tespit edilirse uyarılacak, düzeltilmezse okul kapatılacaktır. Zararlı faaliyetleri destekleyen yönetici veya öğretmenler görevlerinden alınacak ve kanuna göre cezalandırılacaktır⁶⁹¹. Maarif Nezareti, denetleme işinin taşradaki diğer gayrimüslim ve yabancı okullarda da yapılmasını bildirmiştir. Nitekim Makedonya'daki Rum okullarının zararlı faaliyetlerini arttırması ve bu hususta Bâb-ı Âli'ye raporlar gelmesi üzerine Şinayder Efendi seyyar olarak *Umum Rumeli Mekâtib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliğine* tayin edilmiştir. Fakat II. Abdülhamit teftiş işinin ihmal edilemeyecek kadar önemli olduğunu, bu nedenle müfettişlerin Müslümanlardan seçilmesini emretmiştir⁶⁹². II. Abdülhamit 5 Şubat 1887 tarihli bir irade ile bundan sonra yabancı okulların açılması için kesinlikle irade alınmasının gerektiğini bildirmiştir⁶⁹³. II.

⁶⁹⁰ Bu okullarda kullanılacak kitapların Osmanlı Devleti tarafından kontrol edileceğini öğrenen yabancı devletler bunu siyasi bir sorun olarak algılamışlar, birer ultimatoom tarzı "nota" ile (Amerika 1895, İngiltere 1 Ekim 1895, Hollanda 2 Mart 1896, Belçika 27 Şubat 1896 gibi devletler ki Belçika ve Hollanda'nın Osmanlı topraklarında okulu yoktur) savaş çıkabileceği tehdidi yaparak itiraz etmişlerdir. Haydaroğlu, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları", s. 153-154.

⁶⁹¹ Hakan Özdemir, agm., s. 130-131.

⁶⁹² Kodaman, age., s. 53-54.

⁶⁹³ Düstur, Birinci Tertib, C. 5, s. 759-760.

Abdülhamit zaman zaman dönemin devlet adamlarından, okullarla ilgili görüşlerini belirten raporlar sunmalarını istemiştir⁶⁹⁴.

Maarif Nazırı Zühdü Paşa, 2 Ağustos 1893 tarihinde hazırladığı⁶⁹⁵ ve Mabeyn-i Hümayun'a verdiği raporunda Osmanlı ülkesindeki 413 yabancı ve 4547 gayrimüslim okul olduğunu, bunların 4049 adedi ruhsatsızken 498'inin ruhsatlı olduğunu belirtmiştir⁶⁹⁶. Verilen rakamlara rağmen Osmanlı topraklarındaki misyoner okul sayısı tam olarak ortaya konulamamıştır. Çünkü misyonerler, okullarını “gizli olarak” kiliseler dâhilinde, ikamet ettikleri ya da kiraladıkları evlerde “gelişigüzel” açmayı tercih etmişlerdir. Bu durumu Zühdü Paşa “*bu okulların mutasarrıf ve müteaddid mahallerde bulunmaları cihetiyle vilayetçe tahkikatın tamamen arkası alınmadığından aded ve miktar-ı hakikleri suret-i kat'iyede te'ayyün edemeyüb...*” şeklinde açıkça ifade etmiştir⁶⁹⁷. Zühdü Paşa 1894 yılındaki raporunda yabancıların fesatlarını engellemek için birtakım tedbirlerin alınması gerektiği savunmuştur ve bu tedbirler şu şekildedir: Köy ve kasabalardaki iptidai mekteplerinde yabancı ve özellikle Yunan, Sırp, Romanya tebaasından öğretmenler bulundurulmamalıdır. Yabancıların mektep açmak istedikleri yerlerde yabancı tebaa çocukları olmadığı halde açılmasına ruhsat verilmemelidir. Tebaaları olan yerlerde usulüne göre ve hükümet tarafından gereken teftişin yerine getirilmesi şartıyla açılması kararlaştırılan okullara Osmanlı tebaasından çocukların müracaat ve devam ettirilmemesi konularında sağlam bir kuralın kabulü gereklidir. Şimdiye kadar açılmış olan yabancı mekteplerindeki Osmanlı tebaası çocuklarının tahliyesi bir mesele rengini alacağından uygun değilse de bu haliyle bırakılmaları da zararlı olacağından önceden bu okullara dâhil olanlara ileride etkili bir tedbir alınmaya kadar dokunulmamalıdır. Bundan sonra Osmanlı tebaası çocuklarının yabancı mekteplere yeniden devam ettirilmemesi için vilayetlere gizli talimatlar ve gerekli

⁶⁹⁴ Şamil Mutlu, age., s. 32.

⁶⁹⁵ Ahmet Zühdü Paşa'nın 19 Muharrem 1311 tarihli olduğunu belirttiği ilk raporundan, 1894 tarihinde sunduğu ikinci raporu içerisinde söz edilmektedir. Zengin, “II. Abdülhamit...”, s. 634.

⁶⁹⁶ Atilla Çetin, “Maarif Nâzırı Ahmet Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney- Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983, s. 192-194; Esenkale, agt. s. 62; Mithat Aydın, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *OTAM*, Sayı: 19, 2006, s. 85.

⁶⁹⁷ Mithat Aydın, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, s. 85.

emirler verilmeli ve mümkünse Girit, Filibe ve Cebel-i Lübnan gibi yerlerde yatılı mektepler açılmalıdır. Yabancıların telkin ve tesirlerine en fazla maruz kalan İzmir, Selanik, Suriye, Beyrut, Halep vb. önemli vilayetlerde sadece bir maarif müdürü bulunmaktadır. Bunlara verilen görevler ağır ve çeşitli olduğundan yabancıların Osmanlı memleketlerine gönderdikleri zararlı kitapları incelemek, mevcut mekteplerin istenildiği gibi devam ve terakkisine yardım ve teftişleri yapmak için maarif müdürlerine yardımcı olmak üzere dil bilen, muktedir, Müslüman seyyar maarif müfettişlerinin istihdamı gereklidir. Seyyar müfettişler mevcut gayrimüslim mektepleri sürekli teftişe yeterli olamayacaklarından maarif müdür ve müfettişleriyle beraber mülki memurların da buldukları yerlerdeki tüm mekteplerin teftişi ile sorumlu tutulması ve ortaya çıkacak fenalıklardan maarif memurlarıyla birlikte sorumlu olmalarının valilere bildirilmesi gereklidir⁶⁹⁸.

Raporlarda belirtilen cemaat okullarının denetlenmesi gerektiğine 13 Aralık 1896 tarihli *Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimatta*⁶⁹⁹ da yer verilmiştir. Talimatın 38. maddesine göre teftiş edilen okulun resmi bir ruhsat belgesi olup olmadığı kontrol edilecektir. Fiilen verilen derslerin ve ders içeriklerinin nezarete resmen sunulan ders programlarıyla uyumlu olup olmadığına dikkat edilecektir. Bu sırada ruhsat belgesinde saptanmış olan ders kitaplarının aynılarının okutulup okutulmadıklarına bakılacaktır. Okulda ders işlenirken ders kitapları haricinde sözel olarak uygunsuz telkinlerde bulunulup bulunulmadığı denetlenecektir. Resmen beyan edilen ders saat süreleriyle gerçekte kullanılan süreler arasında farklılık olup olmadığı incelenecektir. Tarih ve coğrafya ders kitaplarıyla haritaların taksimatına özellikle dikkat edilecektir. Talimatın 40. maddesine göre gayrimüslim mekteplerin öğretmenlikleri için Osmanlı Devleti dâhilindeki bir okuldaki mezun olan adaylar yabancı mekteplerden diploma almış adaylara tercih edilecektir. Öğretmen adayları arasında diploması olmayıp da *hâl-ü şanına hükümetçe emniyet edilenler* vilayet maarif müdürlüğünün bir sınavıyla diploma alıp öğretmen olarak istihdam edilebileceklerdir. Yabancı mekteplerden mezun öğretmen

⁶⁹⁸ Yunus Emre Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2015, s. 307-308; Çetin, agm., s. 202-204.

⁶⁹⁹ SNMU, Sene 1316, s. 136-156.

adaylarından *hüsn-i niyet ve maksadına* hükümetçe itimat edilebilir görülenlerin diplomaları onaylanacaktır⁷⁰⁰.

Müslüman çocukların yabancı okullara gitmeleri engellenerek bu okullardan çıkarılıp İslam okullarına gitmeleri için bazı tedbirler alınmıştır. Bunlar; gerekli takibatın yapılması; isimleri tespit edilenler hakkında inceleme başlatılması; çocukların velilerinin isimlerinin bildirilmesi; velilerine gerektiğinde sert tebliğlerde bulunulması; tespit edilenlerin velileri aracılığıyla bu okullara gitmelerinin engellenip İslam okullarına gönderilmesi; haklarında kanuni yazışmalar yapılması bunlar arasındadır. En son noktada para cezası uygulanmıştır⁷⁰¹.

Gayrimüslimlerin okullarında Türkçe'nin ders olarak okutulması kanun gereği olmasına rağmen bu dersi okutacak Türkçe öğretmeni bulma hususunda sıkıntı yaşanmıştır. Bu nedenle kararın, yavaş yavaş uygulamaya geçirilerek Türkçe dersinin öncelikle kasabalardaki okullarda verilmesine, köy okullarında ise ileri bir tarihe ertelenmesine karar verilmiştir⁷⁰². Ancak İstanbul'daki her yabancı okul kendi ana vatanındaki okulların programlarını, orada okutulan kitapları esas almıştır ve Maarif Nezareti bu duruma bir şey diyememiştir. Bu kitaplarda bulunan Türklük aleyhindeki yazılar da sansüresiz olarak Türk tebaasından olan talebeye okutulup öğretilmiştir. Bazı dersler Türkçe okutulmak şöyle dursun Türk dili bu mekteplerin programlarında seçmeli bir vaziyette bırakılmıştır. Esasen birçok okulun idaresi papazların elinde bulunduğundan, Türk-İslam talebe Hristiyanlar gibi zorla kiliseye götürülerek ibadete katılmıştır. Bütün bunlara karşı Osmanlı Hükümeti'nin almış olduğu tedbir; Türk-İslam çocuklarının yabancı mekteplere gitmelerini yasaklamaktan ibaret olmuştur⁷⁰³. Hükümet, zararlı eğitim faaliyetlerinde buldukları bilinen ve tamamen usulsüz olarak çalışan okulları kapatmak veya faaliyetlerini engellemek isteyen yerel yöneticilerine, bunun bazı siyasi zararlarını

⁷⁰⁰ SNMU, Sene 1316, s. 148-149; Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 13.

⁷⁰¹ Uçan, agt. s. 310.

⁷⁰² *Gayr-i Müslim Okullarında Türkçe'nin Ders Olarak Okutulması*, 30 Aralık 1894, MV, 83/2, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 212-213.

⁷⁰³ Ergin, age., C. III-IV, s. 1044.

göz önünde bulundurularak *mülken dahi* zararları bulunduğundan *siyasete dokunur bir mes'ele hudûs ettirmemeyi* tavsiye etmiştir⁷⁰⁴.

1870-1890 yılları arasında yabancı okulların sayıları şu şekildedir; Fransa 72, İngiltere 83, Amerika 465, Avusturya 7, Almanya 7, İtalya 24, Rusya 44, İran 2, Yunan okulları (İzmir'de) 3 idi⁷⁰⁵. Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın 1894 tarihli raporunda Osmanlı topraklarında yabancılara ait 413, azınlık ve gayrimüslimlere ait 4.547 özel okul bulunduğu, bunlardan 498'inin ruhsatlı, 4.049'unun ise ruhsatsız olduğu belirtilmiştir⁷⁰⁶.

2.7.1. Azınlık Okulları

2.7.1.1. Rum Okulları

Rum okullarında Yunan okullarında okutulan kitaplar aynen öğretilmiş ve devletin resmi dili olan Türkçe'ye yer verilmemiştir. Bu durum hükümetin dikkatini çekmiş ve gayrimüslim mekteplerinde Türkçe'nin zorunlu olarak öğretilmesi istenilmiştir. Din ve dil serbestisine dayanarak: "*Türkçe'nin mekteplerimizde okutulması bizim için bir zaruret ve ihtiyaç değildir, esasen bunu okutacak hocaya verecek paramızda yoktur, hükümet resmi dili gayrimüslim mekteplerinde de okutmaya lüzum görüyorsa ancak tahsisatını vermek suretiyle bunu yapabilir*" cevabı üzerine bu vazifeyi hükümet kendi üstüne alarak 11 Mart 1896'da "*Rumeli ve Anadolu da altı vilayette rüştiye derecesinde bulunan mekatib-i gayrimüslimde istihdam edilecek lisani Osmani muallimleri maaşlarının her vilayetin maarif tahsisatından*" verilmesine dair irade çıkmıştır. Gayrimüslimler Türkçe'yi öğrenmek istemedikçe bu kez hükümet onların dillerini resmi mekteplerin programlarına koyarak Türklere öğretmek istemiş ve bunun için idadilerin ve Mülkiye Mektebi'nin programına Rumca, Ermenice ve Bulgarca dersleri konulmuştur⁷⁰⁷. Kamil Paşa, Yunan Hükümeti'nin ülkedeki Rum okullarına gönderdiği zararlı yayınlarla, müdahale etmeye çalışarak fesat tohumlarının gelişmesine neden olduğunu ve

⁷⁰⁴ Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", s. 103.

⁷⁰⁵ Vahapoğlu, age., s. 117-118; Tekeli- İlkin, age., s. 112; Sevinç, age., s. 164.

⁷⁰⁶ Tekeli- İlkin, age., s. 122.

⁷⁰⁷ Ergin, age., C. III-IV, s. 1028-1029; Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", s. 20.

durumun maarifçe incelenmesi gerektiğini belirtmiştir⁷⁰⁸. Nitekim Edremit'e bağlı Cunda Adası'ndaki Rum Okulu'nun 1884 yılı ders programında; Türklerin Rumlara ezeli düşman olarak tanıtılması, Türklerin ekonomik olarak çökertilmesi, Avrupa devletleri karşısında saygınlığının zedelenmesi, Türk milletinin ahlak, din, milliyet ve gelenek bakımından zayıflatılması, Türk gençliğinin bozulması, İstanbul'un ele geçirilmesi, her meslekten Türkün zor duruma düşürülerek borçlandırılması, böylece mallarının elinden alınması, rüşvet ve kandırma yoluyla Türk taraftar edinilmesi gibi hedefler yer almıştır⁷⁰⁹. Ancak 1901 yılında Rum Patriki, Rum gençlerinin yabancı misyoner okullarının propagandalarından korunması için lisan-ı resmi ile beraber İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerinin öğretileceği bir Rum Lisan Mektebi açılması için izin istemiştir. Hükümet, kurulacak okulun derslerinin Maarif Nezareti'nin denetiminde olması ve kaydolacak talebelerin Osmanlı tebaasından ve devlete sadık olmaları şartıyla okulun açılmasına izin vermiştir. Ergin, patriğin mektebin açılmasını sağlamak için Avrupalıları kötölemesini riyakâr bulmakla beraber Türkçe yerine lisan-i resmi ifadesini kullanmasının hayret edilecek bir durum olduğunu belirtmiştir⁷¹⁰. Bu dönemde Rumlara hem fikri hem de fiili alanda en çok destek veren okul Merzifon'da bulunan Anadolu Koleji olmuştur. Merzifon Anadolu Koleji, her ne kadar Ermenilere hizmet vermek için açılmışsa da, asıl kaynağını Ermenilerle birlikte Rumlar arasında bulmuştur⁷¹¹.

1897 istatistiklerine göre Osmanlı sınırları içerisinde 4390 Rum Okulu vardır⁷¹². 1904 yılında Rum Patrikhanesi tarafından yapılmış istatistiğe göre İstanbul'da 64 ilk ve ortaokulda 360 öğretmen vardır. Rum cemaati ve mütevellileri tarafından idare olunan bu okullardan başka doğrudan doğruya Patrikane'ye bağlı olan ve yaklaşık on bir bin talebesi olan sekiz Rum Okulu daha vardır⁷¹³.

⁷⁰⁸ Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", s. 624.

⁷⁰⁹ Sevinç, age., s. 223-227; Haydaroğlu, agm., Türkler Ansiklopedisi, C. 14, s. 186.

⁷¹⁰ Ergin, age., C. III-IV, s. 1034-1035.

⁷¹¹ Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 197-198; Merzifon Amerikan Kolejinin öğretmen ve yöneticilerinin teşvik ve yardımları ile 1904 yılında Megalo ideolojinin gerçekleşmesi için mücadele eden Etniki Eteryaya bağlı ve Rum Patrikhanesinin himayesinde olmak üzere; Karadeniz sahillerinde Pontus Devleti kurmak amacıyla bir Pontus Cemiyeti kurulmuştur. Taşdemirci, agm., s. 28.

⁷¹² Sevinç, age., s. 211.

⁷¹³ Ergin, age., C. III-IV, s. 1038.

2.7.1.2. Ermeni Okulları

1880'lerden itibaren maddi sebeplerle sayısı gittikçe azalan cemaat mekteplerine karşın çeşitli özel okulların sayısında artış olmuştur⁷¹⁴. Rus Ermenisi ve zengin bir işadami olan Mıgırdıç Sansaryan'ın finansal desteğiyle Erzurum, Van ve Mamuretülaziz'de okullar açılmıştır⁷¹⁵. 1878'de Mıgırdıç Portugalyan adlı kişi Van'da Ermeni Öğretmen Okulu kurmuş ve zamanına göre modern bir program uygulanmıştır⁷¹⁶. Kısa bir süre sonra Portugalyan yine Van'da Ermeni Merkez Lisesi'ni⁷¹⁷ açmıştır. 1879'da kız eğitimini geliştirmek üzere "Ermeni Kadınlar Birliği" (Askanever Hayuhiats Enkerutian) oluşturulmuştur. Kültür cemiyetleri arasındaki koordinasyonu sağlamak için 1880'de taşra ve İstanbul'da bulunan kültür cemiyetleri birleştirilerek "Ermeni Okullar Birliği" (Miatsial Enkerutian Hayots) kurulmuştur. Bu kuruluşun amacı devletteki Ermeni okulları arasında uyumlu bir eğitim düzeni sağlamak olmuştur⁷¹⁸. Genel olarak misyoner çalışmalarının ortaya çıkardığı sosyo-politik, kültürel öğelerden biri de misyonerlerin nüfuz ettikleri toplulukların ulusal hislerini işlemeleri olmuştur⁷¹⁹.

29 Nisan 1888 tarihinde Sadrazam Kamil Paşa tarafından; "...*Ermeni fesatçılarının maarif aracılığıyla yeni yetişen Ermenileri zararlı milliyetçi maksatlarına hizmet edecek şekilde eğiterek ihtilâl heveslilerini çoğaltmak girişiminde buldukları yaptıkları yayınlardan anlaşıldığından Maarif Nezâretince*

⁷¹⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 758; Tekeli-İlkin, age., s. 107.

⁷¹⁵ Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 7.

⁷¹⁶ Program Van'daki tutucu Ermeni çevrelerinde büyük tepkilere neden olmuş ve Van Ermenileri arasında huzursuzluk çıkmıştır. Osmanlı idaresi Van Öğretmen Okulunu, burada askeri talimler yapıldığı iddiasıyla 1881'de kapatmıştır. Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 9.

⁷¹⁷ 1885'e doğru bu okulda devrimci fikirler ve Ermeni ulusçuluğuna yönelik görüşlerin öğrencilere aşılacağı iddialarının güçlenmesi üzerine Osmanlı idaresi Portugalyan'ı Van'dan sürmüş Ermeni Merkez Lisesi'ni kapatmıştır. Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 9.

⁷¹⁸ Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 7-9.

⁷¹⁹ Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", s. 88.

*Ermeni okullarının devamlı denetim altında tutulup zararlı öğretime meydan verilmemesi ...” bildirilmiştir*⁷²⁰.

Devletin sınırları içinde Ermeni cemaat önderlerine yurtdışından çeşitli kanallarla gönderilen bazı talimatlarda, Ermeni çocuklarının kesinlikle devlet okullarına gönderilmemesi bildirilmiştir⁷²¹.

1890’larda başlayan Ermeni olayları⁷²² sırasında misyonerlerin isyanlar ile ilişkisi olduğu konusunda şüpheleri olan Osmanlı makamlarını, 1893’te Merzifon, Çorum, Tokat, Yozgat, Ankara ve Amasya’da II. Abdülhamit’i hedef alan ilanlar asılması harekete geçirmiştir. Bu ilanlardan biri Merzifon’daki Anadolu Koleji’nin kapısına asılmıştır. Okulun Ermeni öğretmenlerinden Kayayan ve Tomayan’ın olayın meydana gelmesinde rolü oldukları iddia edilmiş ve bunlar yargılanmak üzere Ankara’ya gönderilmişlerdir. İlanların kolejde basıldığı iddiası kolej yetkililerince reddedilmiştir. Bu sırada inşası devam eden bir kız okulu binası kundaklanmıştır ve kundaklanma olayından ötürü Osmanlı Hükümeti koleje 500 lira tazminat ödemiştir. İngiltere’nin araya girmesiyle bu iki öğretmen hakkında verilen idam kararını II. Abdülhamit affetmiş ve karar uygulanmamıştır⁷²³. Bundan sonra devlet tedbirli olmaya çalışmış ve 1893’te Osmanlı toprakları dâhilindeki tüm Ermeni okullarını koordine eden ve ders müfredatını belirleyen Ermeni Okullar Birliği lağvedilmiştir⁷²⁴.

⁷²⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845- 1890) I*, Y. A. HUS, 213/62, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 67, Ankara 2004, s. 123-125; Hakan Özdemir, agm., s. 127.

⁷²¹ Hakan Özdemir, agm., s. 127; Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği tarafından 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana Ermeni Başpiskoposu’na gönderilmiş ve oradan da dolaylı olarak Türkiye’deki başlıca komitelere bildirilmiş olan mektupta: “*Silah üretme hususunda ilerleme sağlayınız ve Ermeni çocuklarını Osmanlı okullarına göndermeyiniz. Çünkü Türklerle dostluk bağları kurarlar.*” BOA. HR. SYS. 2789/8; “*Çocukları iyi okutunuz ve onları Müslüman okullarına bırakmayınız, çünkü iki genç arasında kurulacak kontak, sevgi ve şefkat doğurabilir. Ne pahasına olursa olsun bundan kaçınmak lazımdır.*” *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918)*, BOA. HR. SYS. 2788/23, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:58, Ankara 2002, s. 29-44.

⁷²² 1890’da Erzurum isyanı, Musa Bey Olayı ve Kumkapı gösterisi; 1892-1893’te Merzifon, Kayseri ve Yozgat olayları; 1894 Sason; 1895 Bâb-ı Âlî olayı, Zeyton isyanı, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Muş, Bitlis olayları; 1896 Van isyanı ve 26 Ağustos 1896’daki Osmanlı Bankası baskını ile Ermeni terör hareketleri hız kazanmıştır. Vahapoğlu, age., s. 12; Hakan Özdemir, agm., s. 126; Yine 1900’lü yıllarda 1904’te ikinci Sason isyanı ve 1905’te II. Abdülhamid’e suikast girişimi yaşanmıştır. Vahapoğlu, age., s. 12.

⁷²³ Şamil Mutlu, age., s. 309-310.

⁷²⁴ Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, s. 13.

Osmanlı Devleti'nde misyonerlerin amaçlarına hizmet etmeyen gruplar da mevcuttur. 1896 tarihli bir belgede Harput Amerikan Mektebi'nde misyonerlerin Ermeni çocukları zararlı fikirlere yönlendirdikleri konusunda Harput'taki Ermeni tüccarlar tarafından şikâyet telgrafi gönderilmiştir. Mahalli hükümetlerce yapılacak araştırma neticesinde okulların zararlı faaliyetlerde buldukları tespit edildiği takdirde velilerin çocuklarını buradan alarak kendi millet mekteplerine göndermeleri tavsiye edilmiştir⁷²⁵.

1900 yılında İstanbul'da 40 Ermeni Okulu olup Anadolu'da 57 vilayet merkezinde 813 Ermeni okulunda seksen binin üzerinde talebe öğrenim görmüştür⁷²⁶.

2.7.1.3. Yahudi Okulları

Yahudiler konuşmakta oldukları İspanyolca ile eğitim yapmanın kendilerine fayda sağlamayacağını anlamışlar ve din lisanları olan İbranice ile eğitimin faydasız olacağını da bildiklerinden çoğu Fransızca'yı eğitim ve konuşma dili olarak kabul etmiş ve bu nedenle yeniden okul açmayarak bu dilde eğitimde yapan Alliance Israélite cemiyetinin mekteplerine devam etmişlerdir⁷²⁷. Yahudi topluluklarında Fransız kültürünün yayılması Orta Avrupa kökenli (Eskenazi) Yahudiler arasında tepkiye neden olmuştur. Almanya'nın Ortadoğu'da yayılmayı amaçladığı dönemde Alman Alyans Cemiyeti ortaya çıkarak 1876'da Alman dilinin ve kültürünün hâkim olduğu ilkokulu Galata'da açmıştır⁷²⁸. Alman misyonunun en etkili örgütlerinden *Lütheran Rahipler Birliği* okulları teşkilatlandırmakla görevli olmuştur⁷²⁹.

19. yüzyıl sonunda Alliance okullarında okuyanların sayısı 19.832'ye ulaşmıştır. Alliance okulları Yahudi burjuvazisinin Batı ile ilişkilerini güçlendirmenin yanısıra Yahudilerin içinde bulunduğu toplumla bütünleşmesini kolaylaştırmak için Türkçe'nin de öğretilmesini istemişlerdir⁷³⁰. 1900'de Yahudiler

⁷²⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan ilişkileri II (1896- 1919)*, A. MKT. MHM, 702/19, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 86, Ankara 2007, s. 70-77.

⁷²⁶ Cemil Koçak, agm., s. 493.

⁷²⁷ Ergin, age., C. III-IV, s. 1040.

⁷²⁸ Tekeli, agm., s. 464.

⁷²⁹ Tekeli- İlkin, age., s. 121.

⁷³⁰ Tekeli, agm., s. 464.

Tamim-i Lisan-ı Osmanlı Cemiyeti'ni kurmuşlardır⁷³¹. Mekteplerine dönemin ünlü yazarı Ahmet Rasim'i Türkçe öğretmeni olarak getirmişlerdir ve Ahmet Rasim *Amelî-Nazarî Talim-i Lisan-ı Osmanî* adlı eseri bu mektepler için yazmıştır. Hatta bir kısım Yahudi, mekteplerin adlarını Osmanlıcayla birleştirerek ifade etmişlerdir⁷³².

Geleneksel eğitim kurumu olan Talmud Tora'ları yeterli gören hahamlar Alyans okullarından hoşlanmamışlardır⁷³³. Bu nedenle Hasköy'deki Şule-i Maarif adlı okula haham yetiştirmek için iki sınıf eklenmek istenildiğinde hahamlar şu şartları sunmuşlardır: Haham sınıflarında Türkçe okunacak fakat kâfir dili olan Fransızca okutulmayacaktır. Haham olacaklar modern sınıf rahlelerinde değil, kanepelerde oturacaklardır. Çünkü modern rahle Frenk işidir. Sınıf soba ile değil mangalla ısıtılacaktır⁷³⁴. Bu okula haham sınıfı 1902' de ilave edilmiştir. 1903'te Hasköy'de hahamlığa bağlı olarak bir ruhani mektep açılmıştır⁷³⁵.

1897 yılında Osmanlı kaynaklarına göre Almanların, Yahudiler için açtıkları okullar hariç, Osmanlı Devleti'nde 295'i iptidai, 34'ü rüştiye ve 2'si idadi olmak üzere 331 Yahudi okulu vardır⁷³⁶. Alliance, 1874-1908 arasında İstanbul' da 6'sı erkekler ve 5'i kızlar için olmak üzere 11 okul kurmuştur⁷³⁷.

2.7.2.Yabancı Devlet Okulları

II. Abdülhamit döneminde yabancı okullar konusunda hazırlanan raporlardan biri 27 Eylül 1891 tarihli Beyrut vilayeti Kudüs mutasarrıflığı kaymakam mülazımlarından Mihran Boyacıyan tarafından sunulmuştur⁷³⁸. İki kısımdan oluşan raporun birinci kısmında Boyacıyan, Osmanlı topraklarındaki yabancı okulların tehlikelerinden ve ne tür tedbirlerin alınması gerektiğinden ve Beyrut'taki Fransız politikasından, İngiliz rekabetinden, Alman mücadelesinden, Jesuitlerin faaliyetlerinden bahsetmiş, ikinci kısımda ise Osmanlı toprağı olan Beyrut vilayeti

⁷³¹ Tekeli- İlkin, age., s. 112.

⁷³² Ergin, age., C. III-IV, s. 1040-1041.

⁷³³ Sevinç, age., s. 289.

⁷³⁴ Ergin, age., C. I-II, s. 767; Tekeli, agm., s. 464.

⁷³⁵ Sevinç, age., s. 289.

⁷³⁶ Sevinç, age., s. 292.

⁷³⁷ Kenanaoğlu, agm., s. 190.

⁷³⁸ Haydaroğlu, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları", s. 155-156; Uçan, agt. s. 307.

hakkında bazı bilgilere yer vermiştir⁷³⁹. Boyacıyan'ın yabancı okullar karşısında alınmasını öngördüğü tedbirler daha bilinçli hareket edilmesi, Türkçe'ye önem verilmesi buna bağlı olarak Türkçe bilmeyenlerin memuriyete alınmaması ve bütün yazışmaların Türkçe ile yapılması, eğitim tahsisatının artırılmasıdır⁷⁴⁰.

Anadolu Umumi Islahat müfettişi olan Şakir Paşa Anadolu'nun dokuz vilayetini gezerek yabancı okullar ve bu okulların faaliyetlerine karşı alınması gereken tedbirleri 16 Aralık 1898 tarihli raporunda belirtmiştir. Şakir Paşa Anadolu vilayetlerindeki yabancı okullardan birinci derecede önemli olanların Rusyalı bir Ermeni vasıtasıyla Erzurum'da kurulan Ermeni Sanasaryan Mektebi ile biraz İngiliz maddi yardımıyla açılmış Amasya civarındaki Merzifon ve Halep civarındaki Ayıntap Amerikan kolejlerinin olduğunu belirtmiştir. İkinci derecede önemli olan okulların Antakya ve Mardin Katolik, Harput Protestan Mektepleri olduğunu ve Protestan misyonerlerinin açmış olduğu okullar içinde en tehlikelilerinin Erzurum ve Bitlis civarlarında bulunanların olduğunu tespit etmiştir. Yabancı okullardan Trabzon, Samsun, Tokat, Sivas, Diyarbakır ve Adana'da kurulmuş Katolik, Cizvit okullarının üçüncü derecede önemli olduğunu belirtmiştir⁷⁴¹. Protestan ve diğer yabancı okulların zararlı faaliyetlerin yanında azınlıkların Anadolu'daki ticaret ve sanayiye tamamen ele geçirme tehlikesine karşı bu okulların tamamen kapatılmasını ya da sıkı bir denetime tabi tutulmasını ve bu önlemlerin yanında Doğu Anadolu'da Türk Sanat Okulları açılmasını tavsiye etmiştir. Ancak yabancı okulların kapatılması büyük siyasi problemlere neden olacağından ikinci yolun seçilmesini söylemiştir. Şakir Paşa, kız ve erkekler için ayrı ayrı açılacak okullarda biraz Osmanlıca, biraz hesap, coğrafya, dini bilgiler öğretilmesinin yanı sıra asıl amacın çocuklara birtakım hüner ve küçük sanatlar öğretilmesi olacağını ifade etmiştir. Erkek öğrencilere ait okullarda terzilik, doğramacılık, dericilik, demircilik, saraçlık, mücellitlik, kunduracılık, yorgancılık, duvarcılık, boyacılık, dökmeçilik, şişe ve cam imalatı gibi derslerin okutulmasını, kız öğrencilere ait okullarda çocuk bakmak, yemek pişirmek,

⁷³⁹ Haydaroğlu, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları", s. 155-156;

⁷⁴⁰ Zengin, "II. Abdülhamit...", s. 638; Uçan, agt. s. 307.

⁷⁴¹ Yahya Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3, Sayı 1-4, 1970, s. 126-127; Esenkal, agt. s. 64.

dikiş dikmek, kadın elbise biçiciliği, oya, nakış, kanaviçe, her tür kumaş ve bez dokumak, halı ve seccade yapmak gibi derslerin okutulmasını tavsiye etmiştir⁷⁴².

2.7.2.1. Katolik Okulları

19. yüzyılda artan kapitülasyonlar sebebiyle Osmanlı Devleti'ne tabi olan gayrimüslimlerden Katoliklerin hamisi Fransa ve Avusturya iken⁷⁴³, İtalya birliğini kurmasıyla kendi tabiiyetinde bulunan Katolik misyonerleri vasıtasıyla Osmanlı topraklarıyla ilgilenmeye başlamıştır⁷⁴⁴.

Osmanlı verilerine göre 1897 yılında Osmanlı topraklarında Fransızların 59 ilkokulu, 40 rüştiye, 28 idadi olmak üzere toplam 127 okulu bulunmaktadır. 1901 yılında Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Midilli Olayı'nın⁷⁴⁵ yaşanması neticesinde iki devlet anlaşma imzalamıştır. Buna göre Osmanlı Devleti 1901 anlaşmasıyla Fransız himayesinde bulunan 260 okul ve 354 müessesenin varlığını kabul etmiştir⁷⁴⁶. Fransa 1905'ten itibaren laik eğitim kurumlarını geliştirmeye başlamıştır⁷⁴⁷.

Avusturya eğitim kurumlarının Osmanlı Devleti'nde faaliyet göstermesi, Kosova ve İşkodra vilayetlerindeki Katolik tebaayı himaye etme düşüncesinden doğmuştur⁷⁴⁸. 1897 yılında Osmanlı verilerine göre Türk topraklarında 11 Avusturya Okulu vardır. Bu okulların 6'sı iptidaiye, 4'ü rüştiye, 1'i idadidir. 1904 yılında Avusturya-Macaristan makamları Osmanlı Devleti'ne başvurarak 42 okulun tanınmasını istemiştir⁷⁴⁹.

İtalya daha önce Fransız himayesinde olan bazı okul ve müesseseleri kendi himayesine alarak faaliyet alanını genişletmiştir. Bazen de ev yapmak için izin

⁷⁴² Akyüz, age., s. 243-244; Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", s. 128; Esenkale, agt. s. 64-65.

⁷⁴³ Vahapoğlu, age., s. 68.

⁷⁴⁴ Şamil Mutlu, age., s. 49.

⁷⁴⁵ Midilli Olayı, hazineden çok yüksek miktarda alacağı olan Lorando ve Tobini isimli Fransızların alacaklarını tahsil edememesi üzerine Fransız hükümetinin devreye girmesi ve Fransa donanmasının Midilli'ye çıkmasına kadar süren olaylar zinciridir. Osmanlı Devleti Midilli'yi kurtarabilmek için Fransa'nın tüm isteklerini kabul etmiştir. 1901 tarihinde Osmanlı Hükümeti, Fransa tabiiyeti veya himayesi altındaki okulların hukuki varlıklarını tanımayı kabul etmiştir. Yücel, agt. s. 15; Şamil Mutlu, age., s. 151-154.

⁷⁴⁶ Şamil Mutlu, age., s. 155.

⁷⁴⁷ Tekeli-İlkin, age., s. 120.

⁷⁴⁸ Yücel, agt. s. 139.

⁷⁴⁹ Sevinç, age., s. 138-139; Ayrıca bu okulların buldukları yer ve isimleri için Bkz. Şamil Mutlu, age., s. 70-71.

alınmış ve bu ev daha sonra okula dönüştürülmüştür⁷⁵⁰. 1897 yılında 15'i iptidai, 5'i rüştiye, 2'si idadi olmak üzere 22 İtalyan okulu vardır. Bu okullara İtalyan dilinin yayılması için Dante Alighieri Cemiyeti yardım etmiştir⁷⁵¹.

2.7.2.2. Protestan Okulları

Maarif Nazırı Zühtü Paşa raporunda, Padişahın Nezaret'ten Protestan okulları konusunda bilgi istediğini, bunun üzerine Nezaret'in bütün Maarif Müdürlükleri'nden bu hususta bilgi topladığını, bu bilgilere dayanarak istatistik cetvelleri düzenlediğini bildirmiştir⁷⁵². Zühtü Paşa'nın 1893 tarihli raporunu Akyüz üç başlık halinde sınıflamıştır ve raporun içeriği şu şekildedir. Birincisi Protestan okullarının kuruluşu ve sayısı ile ilgilidir. Zühtü Paşa, Protestan ve diğer yabancı okulların 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesine uygun olarak Padişah fermanı ile açılması gerektiğini ancak yabancı okulların açılmasında müsamaha ve kayıtsızlığın önemli rolü olduğunu belirtmiştir. Bu tarihte kız ve erkeklere ait yatılı-yatısız 392 adet Protestan ve Amerikan mektebinin olduğunu, bu mekteplerden 284'ünün çeşitli tarihlerde, 108'inin II. Abdülhamit tahta çıktıktan sonra açıldığını ifade etmiştir. Bu okulların 33'ü padişah fermanıyla 7'si Sadaret'in izniyle 11'i Maarif Nezareti'nin izniyle ruhsat almışlardır. 341 adedi yerel hükümet memurlarının hoşgörüsünden yararlanarak izinsiz açılmışlardır. Okulların hemen hepsinin kuruluşunda merkezi Newyork'ta bulunan Amerikan Board misyoner örgütü öncülük etmiş ve para yardımıyla bulunmuştur. Bazı okulları zengin Ermeniler veya Ermeni cemaati kendi maddi güçleriyle yine Amerikan Board'ın desteği ile kurmuşlardır. İkincisi okulların programları ve amaçları ile ilgilidir. Zühtü Paşa raporunda adı geçen okullar iptidai, rüştiye, idadi olmak üzere üç kısım üzerine kurulmuştur. İptidai ve rüştiye dersleri Anadolu'da İngilizce ve Ermenice; Arabistan'da Arapça ve İngilizce lisanlarının mukaddimatıyla, ulûm-ı diniye, hesap, coğrafya, bazen Türkçe ve Fransızca, tarih, ilm-i nebatat ve hayvanat ve teşrih, malûmat-ı fenniye'dir. İdadi kısmında sarf ve nahv-i Türki ve Arabi ve Farisi, İngilizce, Ermenice, Fransızca, akaid-i diniye, coğrafya, tarih, devletler hukuku, usûl-i idare ve hikmet, kimya, cebir, hendese, heyet, hıfzıssıhha, jimnastik, ilm-i ruh

⁷⁵⁰ Şamil Mutlu, age., s. 55; Esenkal, agt. s. 90.

⁷⁵¹ Sevinç, age., 145.

⁷⁵² Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", s. 122; Esenkal, agt. s. 62.

ve ilm-i ahlâk ve müzik dersleri okutulup en önemli dersler ulûm-ı diniye, tarih ve İngilizce'dir⁷⁵³. Zühtü Paşa, ulûm-ı diniye derslerinin Protestanlığın yayılmasına; tarih dersinin halkın zihinlerini karıştırarak merkezi yönetime bağılıklarını sarsmaya İngilizce dersinin öteki yabancı ve özellikle Fransız okullarının kültürel etkisi ile mücadele ederek, bu etkiyi silip kendi etkilerini ön plana çıkarmaya çalışıklarına dikkat çekmiştir⁷⁵⁴. Üçüncüsü okulların denetimiyle ilgili olup hükümet memurları ve Maarif müfettişleri mekteplerden birine teftiş amaçlı gittiklerinde kabul edilmemişlerdir. Bunun için okulun kurucusunun, müdürün ve öğretmenlerin mensup oldukları konsoloslara ve oradan elçiliklere başvurmaları söylenmiş ve teftiş kapısı kapanmıştır. Ayrıca Zühtü Paşa bu okulların normal hukuki duruma getirilmesi için Maarif Nezareti'nin onlara ruhsatname verilmesi yolunda giriştiği çalışmaların ilgili devletlerin elçileri tarafından engellendiğini de ilave etmiştir⁷⁵⁵.

Amerikan Board okullarının Türkler üzerindeki etkilerinden biri modern yaşam tarzının benimsenmesi olmuştur⁷⁵⁶. Ayrıca yabancı okulların Osmanlı Devleti içerisinde yabancı dil bilenlerin sayısının artması, kızların eğitime katkıları, yetimhaneler kurmaları, kurdukları hastane ve sağlık ocaklarında verdikleri hizmetler, bazı sanayi ve tarım aletlerinin topluma girmesi, batılı eğitim-öğretim anlayışı ve yöntemlerinin tanıtılması gibi olumlu sayılan faaliyetleri olmuşsa da bu faaliyetler yabancıların kendi propagandaları için fırsat olmuştur⁷⁵⁷.

Osmanlı Devleti 6 Temmuz 1899 tarihinde ruhsatsız olan bütün yabancı müesseselerinin ruhsat alması zorunluluğunu getirmiştir ve bütün yabancı sefaretlere bu durumu bildirmiştir⁷⁵⁸. Amerika Sefareti 25 Şubat 1903'te tasdik edilmesini istediği yaklaşık 400 müesseseyi içeren listeyi Hariciye Nezareti'ne sunmuştur. Bu 400 müesseseden 279'u okuldur. Osmanlı Devleti, 27 Mart 1903'te Sadaret emriyle Amerika Sefareti'nin verdiği listedeki okullar hakkında araştırma yapılmasını

⁷⁵³ Akyüz, age., s. 241-242; Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", s. 123-124.

⁷⁵⁴ Akyüz, age., s. 242; Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", s. 124; Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", s. 89.

⁷⁵⁵ Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", s. 126; Esenkale, agt. s. 63-64.

⁷⁵⁶ Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *Journal of Islamic Research* 2007;20(4), s. 468.

⁷⁵⁷ Akyüz, age., s. 247.

⁷⁵⁸ Şamil Mutlu, age., s. 120.

istemiştir. Araştırma sonucuna göre fermanlı ve ruhsatlı 83 okul tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti ruhsatlı olmayan okulların tahkikatının yapılması ve sonra onaylanması hakkındaki düşüncesini Amerika'ya kabul ettirmiştir. Ancak Osmanlı Hükümeti onay işini ağırdan alınca Amerikan donanmasına bağlı savaş gemileri İzmir'e gelmek üzere harekete geçmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti okulları tanımış ve Amerika da diğer Avrupa devletlerine tanınan haklara sahip olmuştur. Amerika yeni bir okul listesini 1907 yılında sunarak bunların da onaylanmasını başarmıştır⁷⁵⁹. Aynı şekilde Alman Sefareti 1902'de içinde Protestan okullarının da olduğu mevcut Alman müesseselerinin bir cetvelini hazırlayarak bunu Bâb-ı Âli'ye sunmuştur ve sonrasında bu müesseseler resmiyet kazanmıştır⁷⁶⁰.

Protestanlığın temsilcilerinden İngiltere'nin 1897 yılında Osmanlı Devleti'nde 46'sı iptidai, 10 rüştiye ve 4'ü idadi olmak üzere toplam 60 okulu vardır⁷⁶¹. İngiliz okullarının resmen tanındığı 15 Ocak 1903'e kadar bu 95'e ulaşmıştır⁷⁶². Osmanlı Devleti'nin Fransız, Alman ve Rus müesseselerini resmen tanınması üzerine İngiliz Hükümeti birçoğu ruhsatsız olan kendi müesseselerinin de tanınmasını talep etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu müesseseler hakkındaki incelemeleri uzayınca İngiliz Sefiri, İngiliz basınının İngiltere'nin diğer devletlerden aşağı kaldığı haberlerini yayınladığını söyleyerek bu nedenle hemen bu işin neticelendirilmesini istemiştir. Böylece 15 Ocak 1903 tarihli irade ile 84 İngiliz müessesesi resmen tanınmıştır⁷⁶³. 1905 yılında Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren İngiliz misyoner⁷⁶⁴ okullarının sayısı 115 civarında olup, 8677 talebe, 297 öğretmen vardır⁷⁶⁵.

⁷⁵⁹ Şamil Mutlu, age., s. 311-328; Amerikan Sefareti'ne göre 25 Şubat 1903'te Amerikan okulları ile ferman ve ruhsatla tesis edilmiş Amerikan okullarının listesini görmek için Bkz. Şamil Mutlu, age., s. 312-323.

⁷⁶⁰ Şamil Mutlu, age., s. 120; Ayrıca Almanya'nın sunduğu müesseseler için Bkz. Şamil Mutlu, age., s. 120-124

⁷⁶¹ Sevinç, age., s. 133; Uçan, agt. s. 21.

⁷⁶² Şamil Mutlu, age., s. 239. İngiliz Sefareti tarafından tasdik edilmesi istenen okulların sayısı 110 civarında olup bunlardan 20'ye yakınının inşa tarihi tespit edilemediğinden 95 sayısı verilmiştir. Şamil Mutlu, gösterilen yer.

⁷⁶³ Şamil Mutlu, age., 239-240; İngiltere Sefareti bazı müesseseleri sehven unuttukları gerekçesiyle 65 müessese daha ilave etmiştir. Böylece 149 İngiliz müessesesinden 115'i okuldur. 15 Ocak 1903'te mevcudiyeti tanınan müesseseler ile 1903 Listesi'ne Ek Olarak Tanınması İstenen İngiliz müesseseleri için bkz. Uçan, agt. s. 23-28; Şamil Mutlu, age., s. 240-247.

⁷⁶⁴ 19. Yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren İngiliz misyoner cemiyetleri için Bkz. Şamil Mutlu, age., s. 237-238.

⁷⁶⁵ Şamil Mutlu, age., s. 266; Bu okullarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şamil Mutlu, age., s. 267-283.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİVAS'TA EĞİTİME GENEL BAKIŞ

II. Abdülhamit devri eğitim ıslahatlarının özel olarak Sivas'a yansması bu bölümde incelenecek olmakla birlikte o günkü Sivas mülki ve idari yapısı bugünkünden farklı olduğu için buna kısaca değinmekte fayda vardır. 1864'deki nizamnameye göre Sivas vilayeti; Sivas, Amasya, Tokat ve Şark-î Karahisar sancaklarına ayrılmıştır. 19. Yüzyılda Sivas vilayetinin sancak ve kazaları şu şekildedir.⁷⁶⁶

Tablo 6. Sivas Vilayeti Sancak ve Kazaları

Sivas Sancağı	Amasya Sancağı	Tokat Sancağı	Şark-î Karahisar Sancağı
Sivas	Amasya	Tokat	Karahisar
Aziziye	Merzifon	Erbaa	Suşehri
Koçgiri	Vezirköprü	Zile	Hamidiye
Divriği	Mecidözü	Niksar	Koyulhisar
Darende	Ladik		Alucra
Gürün	Havza		
Hafik	Gümüşhacıköy		
Tonus	Osmancık		
Yıldızeli			

Bünyan-ı Hamid ve Kangal kazaları Sivas Merkez sancağına 1900'de katılmıştır⁷⁶⁷. Çalışmada Sivas vilayeti içindeki bu sancaklardan sadece Sivas sancağı ve kazaları incelenmiştir. Sonradan 1900'de Sivas sancağına bağlanan Bünyan-ı Hamid ve Kangal kazaları da incelemeye dâhil edilmiştir.

⁷⁶⁶ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24, Erzurum 2004, s. 209-210; Ebubekir S. Yücel, age., C. 3, s. 141.

⁷⁶⁷ Ebubekir S. Yücel, age., C. 3, s. 15.

3.1. Sivas'ta Maarif Teşkilatı

II. Abdülhamit devrinde, maarif alanında yapılan en büyük hizmetlerin başında vilayetlere kadar maarif teşkilatının ve vasıtalarının yayılması olmuştur. Tanzimat devrinde İstanbul ile sınırlı olan maarif hizmetleri, ancak 1878'den itibaren devletin her köşesine götürülmeye başlanmıştır⁷⁶⁸. Maarif Nizamnamesi'nin 143. Maddesine göre maarif müdürünün başkanlığında vilayet merkezlerinde maarif meclislerinin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Nitekim Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Mamuretülaziz ve Van vilayetlerinde Maarif Meclisi oluşturularak 1882 tarihinde vilayetlere 1200 kuruş maaşla birer maarif müdürü tayin edilmesi bildirilmiştir⁷⁶⁹. Bunun üzerine Sivas'ta Maarif Meclisi oluşturularak 1882 tarihinde Maarif Müdürü de tayin edilmiştir⁷⁷⁰. Sivas'ta ilk Maarif Müdürü Atıf Efendi'dir⁷⁷¹. Sivas Maarif Meclisi'nin oluşturulmasıyla birlikte burada bulunan görevliler şu şekildedir: Reis Mehmed Vecihi Efendi İzmir Payesi, Hafız Ömer Efendi, Ömer Efendi, Nuri Efendi, Hasan Efendi, Mustafa Ağa'dır⁷⁷².

Vilayet maarif idarelerinin kadroları genel olarak: Maarif müdürü, maarif kâtabi, muhasebeci, sandık emini olmak üzere dört kişiden meydana gelmiştir. Fakat vilayetlere göre bu kadro azaltılmış veya çoğalmıştır⁷⁷³. Sivas' da bu dört görevliye ilaveten muhasebe yardımcısı ve mübeyyiz vardır⁷⁷⁴.

Vilayet maarif meclisi başkanlıklarına genel olarak maarif müdürleri getirilmiş⁷⁷⁵ ise de istisnai hallerde valilerin de bu görevi yürüttükleri görülmüştür. Sancaklarda mutasarrıflar, kazalarda ise kaymakamlar, maarif komisyonlarının

⁷⁶⁸ Kodaman, age., s. 37-38; Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I", s. 222.

⁷⁶⁹ BOA, İ. DH. 846/67930; Kodaman, age., s. 39.

⁷⁷⁰ Kodaman, age., s. 39- 40.

⁷⁷¹ SVS, Sene 1301 (1883), s. 59; SVS, Sene 1302 (1884), s. 345; SVS, Sene 1304 (1886), s. 65; SVS, Sene 1306 (1888), s. 114; SVS, Sene 1308 (1890), s. 100; Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 211; Ancak Sivas vilayeti Maarif Müdürü Giritli Atıf Efendi lisana aşına olmaması ve vazifesini istenilen şekilde yapamadığından mahallinin bildirmesi üzerine azledilmiştir. BOA, MF. MKT. 334/24, 1,3.

⁷⁷² SVS, Sene 1298 (1880), s. 62.

⁷⁷³ Kodaman, age., s. 41.

⁷⁷⁴ SVS, Sene 1321 (1903), s. 57; SVS, Sene 1325 (1907), s. 60.

⁷⁷⁵ Nitekim 1321 SVS'nde görüldüğü üzere Maarif Müdürü Ahmed Hulusi Bey, 1325 SVS'nde Maarif Müdürü Tahir Rüşdü Efendi maarif meclisi reisliğini yapmışlardır. SVS, Sene 1321 (1903), s. 58; SVS, Sene 1325 (1907), s. 60.

başkanlığını yapmıştır. İdadi ve rüştiye müdürleri veya öğretmenlerinden birisi bu meclislerin tabii üyesi sayılmıştır⁷⁷⁶.

Sivas maarif sandığı komisyonunda yer alan görevliler şu şekildedir: Reis Mehmet Ali Efendi, Reis-i Sani Ermeni Murahhası Bedros Efendi, azalar Şemseddin Efendi, Sıbgatullah Efendi, Altıparmakzade Hüseyin Efendi, Hacı Osman Ağa, müderrisler Şahinyan Agob Efendi, Kabarziyan Artin Efendi, Patrikyan Nazarit Efendi, Harakyan Nikogos Ağa⁷⁷⁷.

Maarif Meclisi Sivas'ın Aziziye, Divriği, Gürün, Tonus, Koçgiri kazalarında da oluşturulmuştur. Sivas salnamelerinde görüldüğü üzere kazalardaki maarif meclisi ve görevlileri şu şekildedir.

Tablo 7. Sivas Sancağına Bağlı Kazalardaki Maarif Meclisi ve Görevlileri

Koçgiri ⁷⁷⁸	Aziziye ⁷⁷⁹	Divriği ⁷⁸⁰	Gürün ⁷⁸¹	Tonus ⁷⁸²
Reis Hacı Mehmed Efendi	Reis Hüseyin Efendi	Reis Hasan Tahsin Efendi	Reis Kaymakam Efendi	Reis Aşar memuru
Aza: Kâtip İsmail Hakkı Efendi Şeyh Hüseyin Efendi Mevlud Mehmed Efendi Müezzın Ahmed Efendi	Aza: Mehmet Efendi Mekteb-i Rüşdiye Muallimi Evveli İsmail Efendi Muallim-i Hat Hamdi Efendi Hoca Sogomon Ağa	Aza: Ahmed Efendi Artin Ağa Said Ağa Kâtibi Ali Bey Serkis Ağa	Aza: Necati Bey Kâmil Efendi Agob Ağa Simon Ağa	Aza: Halil Ağa Ali Efendi Apol Ağa Davnak Ağa Serkiz Ağa Varjebet Ağa Diğeri Varjebet Ağa
	Bevvab Seyid Mehmed Efendi	Sandık Emimi Halil Efendi		

⁷⁷⁶ Kodaman, age., s. 47.

⁷⁷⁷ SVS, Sene 1301(1883), s. 59; SVS, Sene 1302 (1884), s. 346; SVS, Sene 1304 (1886), s. 65; 1304 tarihli SVS'nde azalardan Hacı Osman Ağa'nın adı görülmemiştir.

⁷⁷⁸ SVS, Sene, 1301 (1883), s. 81; SVS, Sene 1302(1884), s. 365.

⁷⁷⁹ SVS, Sene, 1301 (1883), s. 85; SVS, Sene1302 (1884), s. 368.

⁷⁸⁰ SVS, Sene, 1301 (1883), s. 87; SVS, Sene 1302 (1884), s. 371.

⁷⁸¹ SVS, Sene, 1301 (1883), s. 89; 1302 tarihli SVS'nde Gürün kazasında azalardan Necati Bey'in İsmi olmayıp Abdullah Ağa ve Kamil Efendi isimleri eklenmiş diğeri tablodaki gibi yine vardır. SVS, Sene 1302 (1884), s. 373

⁷⁸² SVS, Sene 1302 (1884), s. 379.

1892 yılında alınan bir kararla vilayet merkezinde bulunan maarif meclisi üyelerinin sayısı altı; sancak ve kazalardakilerin ise üç olarak tespit edilmiştir⁷⁸³. Ancak 1321 tarihli Sivas vilayet salnamesinde maarif meclisi üyelerinin sayısı 4⁷⁸⁴, 1325 tarihli Sivas vilayet salnamesinde ise 5⁷⁸⁵ kişi olarak görülmüştür⁷⁸⁶.

3.2. Sivas'ta Eğitime İlişkin Durum Tespiti ve Öneriler

Osmanlı Devleti'nde eğitim ile ilgili olarak öncelikle içinde bulunulan durumu tespit ederek bu bağlamda neler yapılacağına karar vermek gerekmiştir. Nitekim II. Abdülhamit 29 Ağustos 1880'de ülkenin ve halkın içinde bulunduğu durumun tespit edilerek rapor halinde sunulmasını tüm vilayetlere bildirmiştir. Bunun üzerine Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa sancak mutasarrıfları ve kaza kaymakamlarıyla toplantı yaparak kendi görev sınırları içerisinde bulunan nahiye ve köyleri gezerek yapacakları tespitleri ve bölgeyle ilgili bilgileri tarafsız ve önyargıdan uzak bir şekilde rapor etmelerini istemiştir. Sivas vilayeti merkez sancağının raporu il genel meclis üyeleri tarafından hazırlanarak Sivas Valisine sunulmuştur⁷⁸⁷. Bu raporda eğitimle ilgili olan kısım şu şekildedir. Sivas rüştiye mektebine kaynak olması ve küçük erkek çocukların okumaları amacıyla yapılan iptidai mektepleri ve bitişinde bulunan kız mektebinin inşaatı bitme aşamasına gelmiştir. Küçük erkek çocukların eğitim ve öğretimini yaptıracak öğretmenler olmasına rağmen çocukların kitap ve risaleler ile eğitim şekillerini açıklayan tarifname bulunmamaktadır. Kız mektebi için ilmi kaynaklar ile nakış ve sanayi erbabından birer öğretmen getirilmesi istenilmiştir. Rüştiye mektebinden diploma alarak çıkan talebelerin bir derece daha faydalı ilimler ve çeşitli fenleri öğrenmeleri için vilayet merkezinde bir adet idadi mektebi yapılması gerektiği belirtilmiştir⁷⁸⁸.

Divriği kazası kaymakamı Mustafa Atıf Efendi hazırladığı raporda Divriği Kazasında maarif talimatına uyulmadığını, köy ve kasabalarda sıbyan ve iptidai

⁷⁸³ Kodaman, age., s. 47.

⁷⁸⁴ Reis Maarif Müdürü Ahmed Hulusi Bey, azalar Rasih Efendi, Ali Efendi, Şevki Efendi.

⁷⁸⁵ Reis Maarif Müdürü Tahir Rüşdü Efendi, azalar Rasih Efendi, Ziyaeddin Efendi, Ali Efendi, Rıza Bey.

⁷⁸⁶ SVS, Sene 1321 (1903), s. 58; SVS, Sene 1325 (1907), s. 60.

⁷⁸⁷ Salih Şahin, "Sultan II. Abdülhamit'in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. 1, Sivas 2007, s. 290-291.

⁷⁸⁸ BOA, Y.PRK. UM. 3/51, 2; Salih Şahin, agm., s. 293.

mektebinin istenildiği süratte yapılmadığını ve kaza merkezinin nüfusunun 3000 haneye ulaşmasına rağmen rüştiye mektebi yapımına başlanılmadığını bildirmiştir⁷⁸⁹.

Gürün kazası raporu kaymakam vekili Ali Rıza Efendi tarafından hazırlanmıştır. Buna göre merkezde bir rüştiye, bazı köylerde sıbyan mektepleri olduğu belirtildikten sonra öşür gelirinden her yıl uygun bir miktarının ayrılarak her mahalle ve büyük köylere iptidai mektepleri yapılması, risale ve araç gereç temin edilmesi, yeterli sayıda öğretmen tayin edilmesi ve bu öğretmenlerin eğitim vermelerine hükümet tarafından sürekli nezaret edilerek eğitim ve öğretimin zorunlu tutulması belirtilmiştir⁷⁹⁰.

Hafik kazası raporu kaza kaymakamı Es-Seyyid Ahmet Rıfat Efendi tarafından hazırlanmıştır. Buna göre köylerde bulunan sıbyan mektepleri öğretmensizlikten yok hükmünde olduğu ve bu durumun ıslah edilmesi için kaza merkezlerinde birer iptidai mektepleri açarak buradan yetişenlerin köy okullarının öğretmenliğine gönderilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Bu okullara alınacak talebeler mükemmel Arapça okumuş olanlardan alınacaktır. Yalnız bunlara harf bilgisi, Türkçe dersleri, Osmanlıca kaidelerinin yeni tarz sistem uygulanarak öğretilmesi ve muhtasar Osmanlı Tarihi, mukaddime-i küre, metn-i coğrafya, ekonomi-politika, ziraatçılık, ev idaresi ve kısa bilgiler gibi derslerin okutulmasına kaymakam; dinlerle ilgili ilm-i hal ve risalelerin naib; kanunlar, usûl-i muhakemat ve teferruatının mahkeme başkâtibi; hesap, muhasebe defteri tutma usulü ve genel cetveli, mal memuru; köylüler tarafından yazdırılacak ilm-i haber, mazbata, hâl durumu, imla, mukaddime-i inşa ve hat gibi dersler tahrirat kâtibi tarafından günde ikişer saat okutulsa tüm sıbyan mektepleri oldukça yoluna girecektir⁷⁹¹.

Tonus kazası kaymakamı Ahmet Naim Efendi tarafından hazırlanan raporda kazada rüştiye mektebi olmadığı ve bu sene bina yapılması için para toplandığına gayret edildiği belirtilmiştir. İlbaharda inşaatına başlanacağı ve para tedarik edilip binası tamamlandığında muallim gönderilmesi istenilmiştir. Yıldızeli raporu kaza kaymakamı Süleyman Efendi tarafından hazırlanmıştır. Buna göre bir rüştiye mektebinin açılmaya hazır durumda olduğu ve bu mektebe uygun maaş ile bir

⁷⁸⁹ Salih Şahin, agm., s. 295.

⁷⁹⁰ Salih Şahin, agm., s. 299-300.

⁷⁹¹ Salih Şahin, agm., s. 301-304.

öğretmen tayin edilmesi, köylere gönderilecek imamların öğretmenlik hizmetini yapabilecek olanlardan seçilmesi, köy imamının sıbyan mektebinde yetiştirdiği on yaşını bitiren çocukların rüştiye mektebine kayıt ettirilmesi, ahalinin çocuklarını fen vesair ilimleri öğrenmelerinin zorunlu olduğu bilinciyle yetiştirmesi, talebelerin durumları ve mektebe devamlarının öğretmenleri tarafından sürekli kontrol edilerek kaymakamlıklara ve kaymakamlıkların da valiliklere bildirmesi gerekli olduğu belirtilmiştir⁷⁹².

Koçgiri kazası kaymakamı Şakir Bey tarafından hazırlanan raporda Kürt köylerinin tamamında sıbyan mektebi olmadığı ve bu köylerin çocukları ve gençlerinin cehalet bataklığına saplanmış olduğu belirtilmiştir. Bu köylerin ileri gelenleri ve ihtiyar meclisine gereken nasihatler verilerek her köyde okul yapılması için gereken tedbirler alınmıştır. Türk ve Hristiyan köylerinin tamamında sıbyan mektebi olup bu köylerin çocuklarının sadece kışın ders gördükleri anlaşıldığından bundan sonra çocukların yaz kış ders görmeleri konusunda gerekli uyarılar yapılmıştır. Koçgiri kazasının merkezi Zara kasabasında rüştiye mektebi olmadığı bu nedenle yardım kampanyası düzenlenerek rüştiye mektebi yapılmak üzere bina alınması ve öğretmen gönderilmesi hususları bildirilmiştir⁷⁹³.

Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa, Sivas ile ilgili hazırladığı raporda eğitime ilişkin şu hususlara değinmiştir. Eğitimin yaygınlaştırılmasını vilayetin en temel ihtiyacı olarak gören Vali, özellikle köylerde eğitimin önem ve faydasının anlaşılmadığından yakınmıştır. Belli başlı köylerde acilen sıbyan mektepleri yapılmasını henüz rüştiyesi olmayan Divriği, Hafık, Yıldızeli, Tonus ve Erbaa kazalarına rüştiye mektepleri yapılarak bunlar için kitap ve diğer ders materyallerinin temin edilmesini, Sivas idadisinin hayata geçirilmesini, kız okulları için nakış bilen öğretmenlerin istihdam edilmesini bildirmiştir⁷⁹⁴.

Eğitim hususunda katkısı olan ve 1882-1885 yılları arasında Sivas Valiliği vazifesinde bulunan Halil Rıfat Paşa, Sivas ile ilgili bir rapor hazırlamıştır. Bu raporu

⁷⁹² Salih Şahin, agm., s. 307-309.

⁷⁹³ Salih Şahin, agm., s. 310-311.

⁷⁹⁴ Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde İki Sivas Valisinin Raporlarının Karşılaştırılması ve Vilayetin Kentsel Dönüşümüne Etkileri”, Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs), C. 1, Sivas 2007, s. 335-337.

on bir madde olarak tenbihnameler başlığı altında toplamıştır⁷⁹⁵. Bu tenbihnamelerin 4, 6 ve 11'incileri eğitim ve öğretimle ilgilidir. Bu tenbihnamelerde Paşa'nın üzerinde durduğu hususlar özetle şu şekildedir. Okulların çoğaltılmasını, kız ve erkek çocukların beş yaşına girince mutlaka mektebe verilmesini söylemiştir. Mektep yapımına dikkat çeken Paşa bu husus da nahiye müdürlerini görevlendirmiştir. Zira altı ay içinde mektebi olmayan köylere mektep yaptırılmasını ve süre sonunda mekteplerin yapılıp yapılmadığının takibini yapacakları uyarısında bulunmuştur. Mektebi olmayan köy bulunduğu takdirde hükümetin mektep yaptırarak parasını köylüden alacağını ve karyenin ihtiyar meclisi azasını ve nahiye müdürünün azarlanacağını belirtmiştir. Mekteplere sermaye tedarik etmek için vilayetçe bir çözüm bulunduğunu da belirtmiştir. Tüm köylere müfettişler gönderilerek denetimin devam edeceğini, eğer müfettişler köylerde çocukların yine başıboş gezmekte ve okutturulmamakta olduklarını görmeleri durumunda hemen hükümete bildireceklerini ifade etmiştir. Bu durumda nahiye ve müdür ve muavinleri hemen azledilecek, bir daha müdürlük ve muavinlikte kullanılmamak üzere isimleri kayıt altına alınacaktır⁷⁹⁶.

İsmail Hakkı Paşa ve Halil Rifat Paşa özellikle köylerde eğitim ve öğretim konusunda gereken hassasiyetin gösterilmediğine dikkat çekmişlerdir.

Maarif müdürlerinin görev ve sorumlulukları arasında resmi okulların tanzim ve ıslahına gayret etmek ve hususi İslam okullarını geliştirmek vardır⁷⁹⁷. Bu nedenle sorumluluğunun farkında olan Sivas Maarif Müdürü Ahmet Hulusi Bey 22 Haziran 1896 tarihinde maarifin ıslahı hakkında, Anadolu Umum Müfettişliği vazifesinde olan Şakir Paşa'ya bir tezkire sunmuştur. Burada değindiği hususlar şöyledir⁷⁹⁸;

Muhtelif bölgelerde kanunla iptidai, rüştiye, idadi ve âli bir sürü okullar açılmıştır. Bunlardan iptidaiyeye kız ve erkek çocukların devam mecburiyetleri var ise de taşralardakilerin idareleri cemaatlara terk edilmiş, ancak bunlar da işin önemini kavrayamamışlardır. Bu sebeple de, şehirlerdeki iptidaiyeler kasabalara, kasabadakiler de köylerdekilerle kıyas olunamayacak derecededir. Memleketin

⁷⁹⁵ Kuzucu, agm., s. 336-337.

⁷⁹⁶ SVS, Sene 1302 (1884), s. 321-332.

⁷⁹⁷ Kodaman, age., s. 43.

⁷⁹⁸ Y. EE. 131/26, 1; Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 218-220.

kalkınmasının tek çaresi eğitim-öğretim olmasına rağmen, köylüler bunun önemini kavrayamadıklarından tarım ve hayvancılığın gelişmesi için Padişahın emri ile her vilayetin merkezinde kurulmuş olan “Numune Çiftlikler”den istifade edememektedirler. Bu yüzden de eski usul ile yaptıkları ziraattan istedikleri sonucu alamadıklarından devlete olan borçlarını ödemede sıkıntı yaşamaktadırlar. Bilhassa köy halkının ihtiyarları daha cahildir. Çünkü bunların gençlik yılları Sultan Hamid’in iktidarından önceki dönemdir. Bunlar konuşmaktan, bir-iki kelam etmekten bile aciz ve tembeldir. Bu nedenle çocuklarının eğitimini gereksiz görüp, gece-gündüz hayvan güttürmekten başka bir şey yaptırmadıkları görülmüştür. Köylerin hepsinde değilse de çoğunluğunda mektep hocalığı yapmaları için birer imam görevlendirilmiş ise de bunların çoğu nüfuz sahibi olan köy ihtiyarları vasıtasıyla seçilmektedirler. Daha çok köye gelen misafirlere ve köyün ileri gelenlerine hizmet etmeyi görev sayarak eğitimle gereği gibi ilgilenmemekte bu yüzden de muallimde bulunması gereken vakar ve haysiyetten yoksundurlar. Köy mektepleri milletin geleceği için çok mühim bir mevkiî işgal ettiğinden bunların ıslahı, tesisi ve idarelerine devletçe gereken önemin verilmesi gereklidir. Köylerdeki okullara devlet hazinesinden para göndermek neredeyse mümkün değil ise de bunların idarelerini büsbütün cemaatlara terk etmek de arz edildiği gibi bazı uygunsuzluklara neden olduğundan, buralarda düzenin sağlanabilmesi devlet tarafından yapılmalıdır. Şöyle ki:

1. Her köye ihtiyaç ile uygun mutlaka bir mektep bulunmalı ve bu mektepler, diğer mektepler gibi resmi tatil ayları haricinde senenin her mevsimde açık tutulmalıdır.

2. Bir köydeki tahsil çağına gelmiş çocukların, mektebe devamını sağlamak için velileri hakkındaki Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi’nin bu konudaki hükümleri (bu hükümler 11⁷⁹⁹, 12⁸⁰⁰, 13⁸⁰¹. maddelerdir) aynen uygulamaya konulmalıdır.

⁷⁹⁹ MUN 11. Madde: Onuncu maddede beyân olduğu vechile tertib edilecek defterde isimleri muharrer çocuklardan mektebe gelmeyenler olur ise hoca tarafından mahalle muhtarına haber verilerek ol çocuğun peder veya vâlidisi veyahud en yakın akrabası ihtiya[r] meclisine celb olunarak çocuğu mektebe göndermesi teklif ve ihtar olunacaktır.

⁸⁰⁰ MUN, 12. Madde: Bir çocuğun mektebe gitmesi için vâlideynine veya akrabasına bir ayda üç kere ihtar vuku bulup da çocuğun on üçüncü maddede muharrer a’zârıyla ma’zûr olmayarak gönderilmediği tahakkuk eder ise talimât-ı mahsusasına tevfikân o makûlelerden hâline ve iktidarına göre beş kuruşdan yüz kuruşa kadar ceza-yı nakdî alınıp Maârif İdaresi Sandığı’na teslim kılınacak ve ceza-yı nakdî alındıktan sonra yine te’siri görülemez ise çocuk hükûmet-i mahalliyeye tarafından cebren mektebe konulacaktır.

3.Köylerdeki mekteplerin muallimleri kaza merkezinde bulunan Maarif Komisyonları vasıtasıyla Darümuallimin-i İptidaiye diplomalılarından seçilmeli ve tayin olunmalıdır.

4.Darümuallimin-i İptidaiye mezunlarının köy mektepleri muallimliklerine rağbet etmeleri ve muallim buldukları esnada köylülerin minnetleri altında kalmayarak eğitim ile uğraşabilmeleri için hükümetçe bir miktar aidat taahhüd edilmelidir. Bu da her sene her vilayette kurban bayramında kesilen kurban derileri, kaza maarif komisyonları vasıtasıyla toplanarak paraya çevrildikten sonra bu işe sarf edilmeli veya hazineye ait ekilmeyen arazilerden birkaçının köy muallimliği adına vakfedilerek köy halkına ücretsiz ektirilip bir miktar gelir elde edilmelidir.

5.Bütün köylere yetecek miktarda muallim yetiştirmek üzere kaza merkezlerinde birer Darümuallimin-i İptidaiye tesis etmek lazımdır. Bu Darümualliminler, köy muallimliği yapabilecek olanları bir müddet kaza merkezlerinde kalmaları için seçip toplamalıdır. Bu sayede bunların hem eğitilmeleri sağlanabilir, hem de kaza merkezlerindeki iptidailerde çalıştırılabilirler. Bu suretle açılması düşünülen Darümualliminde devam eden hocalar, bir taraftan faydası fevkalade ortaya çıkan yeni usul tedrisi öğrenirler bir taraftan da mekteplerdeki çocukların eğitimine yardımcı olarak zikrolunan usulü öğrenip öğrenmediklerine dair uygulama yaparlar.

6.Köy mekteplerini sürekli teftiş etmek için seyyar bir maarif memuru tayin etmek gereklidir. Daha önce anlatılan üç hususun Sivas Vilayeti'nde uygulanması için özel olarak hazırlanmış bir beyanname yazılıp vilayetçe çoğaltılarak tebliğ edilmiş ve evvelki sene civar kazaların birkaçına da seyyar müfettişler görevlendirilerek bir hayli köy mekteplerinin teftişine ve inşasına itina olunmuştur.

⁸⁰¹ MUN, 13. Madde: Esnân-ı tahsilde bulunanların muamele-i cebriyeden müstesna tutulmalarını icab eden özürlerin birincisi çocuğun hükümet-i mahalliye ma'rifetiyle lede'l-muayene tahsil-i ilm ü ma'rifete mâni olduğuna hüküm edilen emrâz-ı cismâniye ve maneviyesi ikincisi bir aciz-i fakirin bir çocuğu olup kendisinin o çocuğu istihdama ihtiyacı sâbit olması üçüncüsü bir çocuğun ekin ve harman vakitleri çiftçilik ile işgal olunması ve dördüncüsü mahall-i ikametinde mektebin yarım saat mesafede bulunması beşincisi çocuğun bulunduğu mahalde mekteb olmaması veya olup da kifayet etmemesi altıncısı çocuğun hânesinde veya sair bir mahall-i mahsusda okuyup yazdığının tahakkuk etmesi el-hâsıl bunlara mûmâsil ahvâlden dolayı hükümet-i mahalliye nezdinde şâyân-ı kabul olacak a'zâr-ı kaviyye bulunması hususlarıdır. Sıbyân mekteplerine devam etmeyen çocuklardan herhangiisinin işbu ahvâlden biriyle ma'zûr olduğu sâbit olur ise o çocuğun vâlideyninden veya akrabasından ceza-yı nakdî alınmaz.

Bu sene de bu teftişin devamına karar verilmiş olmasına rağmen bunun etkisi yalnız teftiş zamanıyla sınırlı kaldığından iyi bir netice alabilmek için diğer üç maddenin de uygulanmaya konulması gerekir. Bu da Maarif Nezareti'nin onayı ile gerçekleşir.

Görüldüğü üzere Sivas Vilayeti'ndeki yetkiler ihtiyacı tespit etmişler ve merkezin desteğine ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin genelinde görülen okul ve eğitim ihtiyacı Sivas'ta da çeşitli raporlarla ortaya konulmuştur. Bu ihtiyaç üzerine çeşitli okullar açılmaya başlamıştır.

3.3. İlköğretim

İlk iptidai mektep İstanbul Nuriosmaniye Cami Külliyesi içinde numune mektebi tarzında 1872'de açılmıştır⁸⁰². Bundan sonra iptidai mekteplerin açılmasına hız verilerek eski usûl öğretim yapan sıbyan mektepleri yeni usûl öğretim yapan mekteplere dönüştürülmüştür⁸⁰³. Sivas'ta 1880 yılında biri kız, biri erkek olmak üzere iki iptidai mektebinin yapılmasına başlanılmıştır⁸⁰⁴. İlk maarif müdürlerinden biri olan Sivas Maarif Müdürü'ne verilen talimatta, iptidailerin iyileştirilmesi, yeni usûl öğretimi bilen öğretmenler yetiştirmek amacıyla vilayet merkezinde bir Darülmualimin-i sıbyanın açılması ve bu konularda eşraf ile halkın tam desteğinin sağlanması hususları vurgulanmıştır⁸⁰⁵. Bunun üzerine vilayette gerekli çalışmalara başlanılarak iptidai mektep yapımına devam edilmiştir. Sivas vilayeti salnamelerinden anlaşıldığına göre merkezde bulunan iptidai mektepleri görevlileri ve talebe sayısı şu şekildedir⁸⁰⁶.

⁸⁰² Ergin, age., C. I-II, s. 467; Berker, age., s. 103.

⁸⁰³ Yolalıcı, agm., Osmanlı Ansiklopedisi, C. V, s. 286.

⁸⁰⁴ Kodaman, age., s. 80.

⁸⁰⁵ Nurdoğan, agt. s. 133.

⁸⁰⁶ SVS, Sene 1302 (1884), s. 358-359; 1304 (1886) tarihli SVS'nde muallim ve öğrenci sayıları aynı olup sadece Ganem mahallesi iptidai mektebindeki görevlilerin isimlerine yer verilmemiştir. SVS, Sene 1304, s. 75; 1306 (1888) ve 1308 (1890) salnamesinde öğrenci sayıları aynıdır. SVS, Sene 1306 (1888), s. 126; SVS, Sene 1308 (1890), s. 113-114.

Tablo 8. Sivas Merkezinde Bulunan İptidai Mektepleri (1884)

Mahalleler	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sani	Bevvab	Mevcut Sıbyan	
				Erkek	Kız
Bahtiyar Bostan Mahallesi Mekteb-i İptidaisi	Hasan Efendi	Kâmil Efendi	İbrahim Ağa	215	80
Yahya Bey Mahallesi Mekteb-i İptidaisi	Ömer Efendi	Halil Efendi	Ömer Ağa	208	
Kale Ardi Mahallesi Mekteb-i İptidaisi	Hafız Osman Efendi	Abdullah Efendi	Hüseyin Ağa	102	37
Said Paşa Mahallesi Mekteb-i İptidaisi	Hafız İbrahim Efendi	Edhem Efendi	Seyid Ağa	215	40
Ganem Mahallesi Mekteb-i İptidaisi	Hafız Ahmet Efendi	Hafız İbrahim Efendi	-	89	61

Maarif Nezareti'ne mekteplerin açıldığına dair gerekli malumat ilgililerce verilmiştir. 31 Ekim 1894 tarihinde Sivas Valisi, mualliminin maaşı Sivas'ta bulunan Mahmut Ağa Vakfı'ndan verilmek üzere, Sivas kasabasında eksiksiz bir iptidai mektebi açıldığını bildirirken⁸⁰⁷, Maarif Müdürü Hulusi Bey 11 Şubat 1895'te Sivas'ta Fevziye adıyla bir iptidai mektebi açıldığını Maarif Nezareti'ne bildirmiştir⁸⁰⁸. Merkezdeki iptidai mekteplere Sarı Şeyh ve İmaret iptidai mektepleri de ilave edilerek bu sayı giderek artmıştır⁸⁰⁹.

İptidailerin yapımı merkezle sınırlı kalmamış ve kazalarda da iptidai mektepler yapılmıştır. 26 Mart 1895 tarihinde, 200 evden ibaret olan ve henüz mektebi olmayan Divriği kazasına bağlı Tuğut karyesinde bir iptidai mektebi açıldığı, çocukların yeni usulde öğretimine başlanmış olduğu Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir⁸¹⁰. Yine Bünyan-ı Hamid kazasının merkezi olan Sarımsaklı kasabasında da bir iptidai mektebi yapılmıştır⁸¹¹. Mevcut salnamelerden görüldüğü üzere 1903 yılına gelindiğinde Sivas ve kazalarındaki iptidai mekteplerin sayısı şu

⁸⁰⁷ BOA, MF. MKT.238/67, 3.

⁸⁰⁸ BOA, MF. MKT. 251/30, 3.

⁸⁰⁹ SVS, Sene 1321 (1903), s. 59.

⁸¹⁰ BOA, MF. MKT. 258/24, 3.

⁸¹¹ BOA, MF. MKT. 647/34, 2, 3.

şekildedir: Sivas 134, Aziziye 36, Gürün 34, Bünyan-ı Hamid 38, Divriği 28, Darende 27, Yıldızeli 63, Tonus 60, Koçgiri 40, Hafik 122, Kangal 3 olmak üzere toplam 585 iptidai mektep vardır⁸¹². Böylece 1880’de yapımına başlanılan iptidai mekteplerin sayısının gittikçe arttığı görülmüştür.

1892 yılında çıkarılan talimatla şehir ve kasaba iptidai mektepleri için hazırlanan ders programı şu şekildedir⁸¹³.

Tablo 9. Şehir ve Kaza İptidailerinin Ders Programı

Dersler	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
Elifba	12	-	-
Kur’an-ı Azimüşşan	12	6	5
Tecvid	-	2	2
İlm-i hal	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-i Osmani	-	-	2
İmla	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mülâhhas Tarih-i Osmani	-	-	2
Mülâhhas Coğrafya-yı Osmani	-	-	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	1

Tablodaki programın İstanbul ile taşra şehir ve kasaba ilkokulları arasında fark gözetilmeden hepsinde okutulması uygun görülmüştür⁸¹⁴. Sivas salnamelerinde ve Maarif Nezareti’nin salnamelerinde Sivas vilayetinin iptidai mekteplerde uygulanan ders programlarına yer verilmediğinden Sivas’ta da bu programın uygulandığı düşünülmüştür. 1892 talimatının köy iptidailerinin için ayrı bir programı olup şu şekildedir⁸¹⁵.

⁸¹² SVS, Sene 1321 (1903), s. 241.

⁸¹³ SNMU, Sene 1318 (1900), s. 220; Ergin, age., C. III-IV, s. 906; Berker, age., 152.

⁸¹⁴ Kodaman, age., s. 88.

⁸¹⁵ SNMU, Sene 1318 (1900), s. 235; Berker, age., s. 152.

Tablo 10. Köy İptidaileri Ders Programı

Dersler	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
Elifbâ	12	-	-	-
Kur'an- ı Kerim	12	6	6	6
Tecvid	-	-	2	2
İlm-i hal	-	3	3	3
İmla	-	2	2	-
Kıraat	4	3	3	5
Hesab	1	2	2	2
Hat	1	2	1	1

Ancak programlarda değişikliğe gidilmiş ve 1904'te Haşim Paşa tarafından tüm iptidai mektepleri için yeni ders programı düzenlenmiştir. Bu ders programı şu şekildedir: Birinci yıl elifba, kıraat, ecza-yı şerife, yazı, ilm-i hal. İkinci yıl akaid, Kur'an-ı Kerim, ilm-i hal, hesap, yazı. Üçüncü yıl ise Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hal, kavaid ve imla, hesap, muhtasar tarih-i Osmani, ahlâki kıraattir⁸¹⁶.

İptidai mekteplerin açılması, yeni usûl tedrisatın yapılması ve yeni usûlde eğitim yapabilecek beceriye sahip öğretmenlerin olmasıyla anlam kazanacaktır. Bunun için Sivas Valisi Hüseyin Hilmi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 28 Haziran 1897 tarihinde gönderilen yazıda köy çocuklarının yeni usûle aşına öğretmenler aracılığıyla talim ve terbiyeleri hususuna öteden beri dikkat edildiği, köy imamlarının zabıt vasıtasıyla çağrılarak rüştiye mekteplerine devam ettirildiği belirtilmiştir. Merkez vilayetçe açılan Darülmualimin ile yeni öğretime elverişli öğretmenler yetiştirilmesiyle bir taraftan köy çocuklarının yeni usûle uygun şekilde talim ve terbiyelerine teşebbüs edildiğini diğer taraftan nahiye mekteplerinin muhtaç olduğu öğretmenlerin fazlasıyla tedarik edileceğini ifade etmiştir⁸¹⁷. Nitekim Sivas Maarif Müdürü 28 Mart 1900'de Nezaret'e gönderdiği yazı da bazı karye mekteplerinde hayvanat-ı mükâlemeyeye alıştırmayı taklit edercesine muallimlerin kitap ve eczâ-yı şerife bulundurmaksızın talebeye anlatım yoluyla tedrisatta bulduklarına teftişi sırasında şahit olduğunu belirtmiştir. Fakat bu usulün terk ettirmekle birlikte yeni usûl tedrisin vilayetin her tarafında yaygınlaşmasına ve iptidai mekteplerinin gerektiği şekilde ilerlemesine çalışıldığını da bildirmiştir⁸¹⁸. Ancak ekonomik sıkıntılarının varlığına dikkat çeken Maarif Müdürü vilayet ahalisinin

⁸¹⁶ Akyüz, age., s. 228.

⁸¹⁷ BOA, DH. TMIK. S. 11/38, 1.

⁸¹⁸ BOA, MF. MKT. 512/10, 4.

çoğunun ihtiyaç sahibi olduklarından mektebe devam eden çocuklarına kitap tedarik edemediklerini belirtmiştir. Bu nedenle ihtiyaç sahibi olanlara ücretsiz kitap verilmesini istemiştir. Bunun üzerine gereğinin yapılması Sivas Maarif Müdüriyeti'ne bildirilmiştir. Nezaret'ten gönderilen kitap ve risaleden iptidai mektebinde okumaya elverişli olup parasız verilecek olan ve Sivas Maarif İdaresi'nde bulunan kitap ve risalenin miktarı şu şekildedir⁸¹⁹

Tablo 11. Sivas Maarif İdaresi'nde Bulunan Kitap ve Risalenin Miktarı

Aded	Kitap ismi
539	Elifbâ-yı Osmânî
656	Zübde-i ilm-i hâl
780	Kebir Elifbâ
790	Kebir Amme
792	Kebir Tebâreke
800	Kebir Kad semi'a
784	Kebir Vezzariyât
443	Sagîr Elifbâ
256	Sagîr Amme
605	Sagîr Tebâreke
606	Sagîr Kad semi'a
550	İlm-i hâl
651	Risâle-i ahlâk
518	Tecvîd
8770	Toplam

Ekonomik sıkıntıların varlığına dikkat çeken diğer bir kişi Sivas Vilayeti Valisi Mehmet Memduh Bey'dir. Vali 1891'de gerek Müslüman gerekse Hristiyan okullarının iyi durumda olmadığını bildiren bir rapor yazmıştır. Bâb-ı Âli'ye yılda elli kuruş emlak vergisi veren kişilerden ayrıca 20 para, yüz kuruş verenlerden 40 para kesilmesini önermiştir. Önerilen bu ek vergi gelirleri dini cemaatler arasında fark gözetmeksizin yalnızca ilkokul eğitimi için harcanacaktır⁸²⁰. Devlet bu konuda gerekenlerin yapılmasını bildirmiştir. Örneğin 1893 yılında, rüşdiye-i askeriye mektebine ilhak edilmek istenen rüşdiye-i mülkiye binasının, kiraya verilerek alınacak kira ile düzensiz olan iptidai mekteplerinin ıslahına harcanması uygun görülmüştür⁸²¹. Sivas çarşısında Behram Ağa Vakfı'ndan Saraçlarhanı adlı

⁸¹⁹ BOA, MF. MKT. 512/10, 1,4, 5.

⁸²⁰ Somel, age., s. 196; Nurdoğan, agt. s. 641.

⁸²¹ BOA, MF. MKT. 178/183, 1,2.

kervansaray arsasının evkaf-ı münderiseden olduğu yapılan inceleme sonunda anlaşılmıştır. Arsanın yüz seksen bin kuruşa satılmasına ve bundan altmış dört bin kuruşuyla hali harap durumda olan asar-ı atikadan ve nefiseden darülhadis binasının tamir olunması birde iptidaiye mektebi yapılması ve tamirat ve inşaat masraflarından artacak paranın maarife sermaye yapılmasına karar verilmiştir. Bu hususta gereğinin yapılması Sivas Vilayeti Maarif Müdüriyeti'ne 11 Şubat 1893 tarihinde bildirilmiştir⁸²². Görülüyor ki maddi imkânsızlıklar karşısında çare bulunmaya çalışılmıştır. Her ne kadar ahali maddi ve manevi anlamda destek olmaya çalışmışsa da yeterli olmamıştır. Bu hususta Sivas salnamelerinde eskiden beri köylerin küçüklüğü sebebiyle her köyde resmi bir mektep açılmasına imkân olmadığı ve ödenek temin etmenin sıkıntılı olduğundan bahsedilmiştir⁸²³. Ayrıca Ada, Kavak, Deliktaş, Hıdırnalı, Kangal, Alacahan, Menşürlü nahiyelerinde yapılan iptidai mektepler ile ilgili olarak Hamidiye adıyla açılan iptidai mekteplerinin, maaşları hisse-i ianeden karşılandığı ve ehliyetleri Sivas'taki Darülmualimin'den onaylanmış olan öğretmenlerle idare edildiği belirtilmiştir. Bu iptidai mektepleriyle ilgili olarak beklentiler, köy ahali arasında ilköğretimin yayılmasında hizmetlerinin olacağı şeklindedir⁸²⁴. Her nahiye merkezinde birer iptidai açılmasını emreden irade-i seniyyeyi yerine getirmek köylerin eğitimi açısından devletçe yapılması gereken büyük bir hizmet olacaktır denilerek devletin desteğine ihtiyaç olduğu hatırlatılmıştır⁸²⁵.

Yeni usûl üzere eğitimin yapıldığı iptidai mekteplerin yanısıra sıbyan mektepleri varlığını devam ettirmiştir. 1302 tarihli Sivas vilayeti salnamesine göre Sivas ve kazalarındaki mevcut sıbyan mekteplerine ait okul ve talebe sayıları şu şekildedir.⁸²⁶

⁸²² BOA, MF. MKT. 160/147, 1.

⁸²³ SVS, Sene, 1321 (1903), s. 187; SVS, Sene 1325 (1907), s. 196.

⁸²⁴ SVS, Sene 1325 (1907), s. 62, 196.

⁸²⁵ SVS, Sene 1321 (1903), s. 187; SVS, Sene 1325 (1907), s. 196.

⁸²⁶ SVS, Sene 1302 (1884), s. 454.

Tablo 12. Sivas Vilayeti Merkez ve Kazalarında Bulunan Sıbyan Mektepleri (1884)

	Mekatib-i sıbyan müslem		
	Mektep	Erkek	Kız
Sivas	114	2693	1063
Tonus	103	1791	416
Hafik	99	1795	704
Koçgiri	14	235	90
Yıldızeli	126	1796	403
Aziziye	74	2833	354
Divriği	25	1588	400
Darende	20	458	103
Gürün	32	672	102

1316 tarihli maarif salnamesinde, 1892-1893 istatistiklerine dayanarak devletteki yeni usûl ve eski usûl eğitim veren okulların sayısı verilmiştir. Buna göre Sivas vilayetinin tamamında eski usûl eğitim veren 1366, yeni usûl eğitim veren 271, toplamda 1637 mektep vardır⁸²⁷. 1905-1906 ders yılında, Sivas'ta yeni usûl üzere öğretim yapan resmi iptidailer: erkek 47, kız 5, karışık 29; hususi iptidailer: erkek 24, kız 5, karışık 122⁸²⁸. 1909' a kadar okul yapımı devam ettiği için Sivas'ta bu sayı giderek artmıştır. Kodaman'a göre Sivas'ta her köye bir iptidai yapılmıştır⁸²⁹.

1902-1908 yılları arasında yapılan istatistiklere bakılacak olursa sancaklarda erkeklere mahsus ve kız- erkek karma devlet iptidai mekteplerinin kaza başına düşen ortalama sayısı; Sivas 3,00, Amasya 1.85, Tokat 6.75, Karahisar-ı şarki 0.60⁸³⁰, devlet ortalaması $1572/664= 2.36$.⁸³¹

1902-1908 yılları arasında yapılan istatistiklere göre sancaklarda kızlara mahsus ve kız- erkek karma devlet iptidai mekteplerinin kaza başına düşen ortalama sayısı: Sivas 1.09, Amasya 0.42, Tokat 4.00, Karahisar-ı şarki 0.60⁸³² iken devlet ortalaması $966/664= 1.45$ 'tir⁸³³.

⁸²⁷ SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1257; SNMU, Sene 1317 (1899), s. 1496; Kodaman, age., s. 86.

⁸²⁸ Kodaman, age., s. 90.

⁸²⁹ Kodaman, age., s. 86-87.

⁸³⁰ Somel, age., s.367.

⁸³¹ Somel, age., s. 366.

⁸³² Somel, age., s. 375

⁸³³ Somel, age., s.374

3.4. Ortaöğretim

3.4.1. Rüştîye

3.4.1.1. Mülki Rüştîye Mektebi

Sivas'ta 1854 yılında mülki/sivil rüştîye açılmıştır. 5 Eylül 1864 tarihinde rüştîye mektebi için gereken eşyalar Sivas'ın ileri gelenleri tarafından karşılanmış ve orduya yardım için toplanan ve kullanılmayan 67.326 kuruş, bu mektebin inşaatı için Sivas meclisinin kararı ile bağışlanmıştır⁸³⁴. Maarif Nizamnamesi'nin 21. maddesine göre her rüştîye mektebinin talebe miktarına göre birer veya ikişer muallim-i evvel ve sanisi ve bundan başka bir mubassır ve bir bevvabı olacaktır. 1880 yılında rüştîye mektebinde görevli kişiler: Muallim-i evvel Abdullah Hilmi Efendi, muallim-i sani Mustafa Sabri Efendi, muallim-i salis Hüseyin Rüşdü Efendi, muallim-i hat Mahmud Hamdi Efendi, bevvab Süleyman Ağa'dır. Talebe sayısı birinci sınıfta 23, ikinci sınıfta 30, üçüncü sınıfta 40, dördüncü sınıfta 70 olmak üzere toplam 163'tür⁸³⁵. Görüldüğü gibi talebe sayısı ile birlikte muallim sayısı da artmıştır⁸³⁶. 1880 yılında rüştîye mektebi dört sınıflı iken 1300 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde rüştîye mektebinde beş sınıf olup talebe sayısı artarak toplamda 178'e ulaşmıştır⁸³⁷. Sivas rüştîye mektebinin ders programı şu şekildedir:⁸³⁸

⁸³⁴ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim- Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 222.

⁸³⁵ SVS, Sene 1298 (1880), s. 66.

⁸³⁶ Öğrenci sayısının az olması nedeniyle kimi yerde muallim sayısı düşürülmüştür. Örneğin Aziziye kazası rüşdiyesinde mevcut öğrencisinin sayısı yirmi otuz adetten ibaret olduğu için bir muallim-i evvel ile idaresi mümkün görülerek muallim-i sani kaldırılarak maaşının mevkuftutulmasına karar verilmiştir. BOA, MF. MKT. 93/101, 2,3.

⁸³⁷ SVS, Sene 1300 (1882), s. 73; Ebubekir S. Yücel, age., s. 27.

⁸³⁸ BOA, Y. EE. 131/24, 4.

Tablo 13. Sivas Mekteb-i Rüştîye-i Mülkiye'nin Ders Programı

Dersler	1.sene	2.sene	3. sene	4. sene	Mülâhazat
	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	
Ulûm-i dîniyye	2	2	2	2	İlmihal ve Dürr-i yekta gösterilir
Arabi	4	3	3	3	Sarf ve nahv kava'idi gösterilir.
Farisi	2	2	2	2	Kava'id-i Farisi nasihatü'l hükema gösterilir.
Hesâb	2	2	2	2	Tenasüb bahsine kadar gösterilir
Coğrafya	-	2	2	2	Kıt'at-ı hamse gösterilir.
Hendese	-	-	-	2	Mebadi gösterilir.
Türkçe	4	2	2	2	Kava'id-i lisan gösterilir ve bazı muharrerat tesvid edilir.
Tarih	1	1	2	2	Tarih-i enbiya ve tarih-i islam gösterilir.
Hat	1	1	1	1	Sülûs ve rik'a ve nesih talim edilir.
Usûl-i defteri	-	-	-	1	Muhtasaran defter tutmak usulü gösterilir.

1892 yılında rüştîyelerin öğrenim süresi üç yıla indirilmiştir. Ancak tablodaki ders programından anlaşıldığı üzere Sivas'ta bu durum geçerli olmamıştır. Ayrıca rüştîyeler için düzenlenen 1892'deki ders programında⁸³⁹ yer alan hıfzıssıhha, ahlâk, resim, ziraat, ticaret ve sanayiye dair malumat derslerinin Sivas rüştîye programında yer almadığı görülmüştür. Ayrıca programlarda uygunluğun olmadığı Sivas Maarif Müdürü'nün 9 Mayıs 1896 tarihli Nezaret'e gönderdiği yazıdan anlaşılmıştır. Buna göre mektep talebelerine satılmak üzere selefi zamanında Sivas Maarif İdaresi'ne gönderilen kitap ve risaleden bir haylisi vilayetin rüştîyelerinde mevcut olup bunların hemen hemen hepsi iptidai ve rüştîye mektebinin programlarına uygun olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle satılmadıklarından, bahsedilen kitapların genel sınavlarda yeterlilik gösteren iptidai ve rüştîye mektebi talebelerine ödül olarak verilmesine müsaade istemiştir. Fakat ödül olarak talebeye verilen kitap ve risale eğer Nezaret ve

⁸³⁹ Bkz. yenilenen ders programı Altıova, agt. s. 258.

Matbaayı Osmaniye hesabına Maarif idarelerine zimmet kaydedilenlerden ise bunların parasız dağıtılmasının uygun olamayacağı bildirilmiştir⁸⁴⁰.

Sivas Maarif Müdüriyeti'ne gönderilen yazıda rüştiye derecesinde olan mekteplerin bildirilmesi istenilmiştir⁸⁴¹. Bu hususta Nezaret'e ne kadar bilgi verildiği tam olarak şimdilik anlaşılmamıştır. Ancak elde edilen 1895 yılındaki bir belgede Tenos kazasının merkezi olan Şehr-i Kışla kasabasında üstü rüştiye altı iptidai olmak üzere yardım toplanarak yeni bir mektebin inşaatına başlanacağı haber verilmiştir. Bunun üzerine eğitimin gelişmesi için bu şekilde gerçekleşen teşviklerin memnuniyet verici olduğu bildirilmiştir⁸⁴². Mekteplerin açılması hususunda ahaliyi teşvik etmek için örneğin Sivas'ın Mor Alibaba Dergâhı şeyhi Seyfettin Efendi'nin mektep açması sebebiyle taltifinin talep edilmiş⁸⁴³ olması ahali üzerinde olumlu etki bırakması bakımından önemlidir. Sivas Valisi Halil, Maarif Nezareti'ne 3 Temmuz 1896 tarihinde gönderdiği telgrafla Hafik kazası merkezi olan Koçhisar kasabasında sekiz dükkânı kapsayan yeniden inşa edilecek bir rüştiye mektebinin temellerinin atıldığını bildirmiştir⁸⁴⁴. Sivas Maarif Müdürü 10 Aralık 1900'de Nezaret'e Koçgiri rüştiyesinin inşaatının bittiğini ve resmi açılışının yapıldığını haber vermiştir⁸⁴⁵.

Ancak bir yerde mektep inşa edileceği zaman Maarif Nizamnamesi'nde belirlenen hükümler açıktır. Bu hükümlere uyulmadığında gerekli uyarılar yapılmıştır. Örneğin 1896 yılında, Yıldızeli kazasına merkezi bulunan Yenihan kasabasına bir kısmı rüştiye mektebi diğer kısmı iptidai mektebi olmak üzere ahali yardımıyla rüştiye mektebi yapıldığı, muallimliğine Darümualliminden diplomalı olan ve altı seneden beri iptidai mektebi muallimliği hizmeti ile eğitime katkıları olan Hacı Mehmet Efendi'nin, hat muallimliğine kazanın tahrirat kâtibi Osman Efendi'nin tayinleri istenilmiştir. Ancak rüştiye tesis olunacak mahallerin beş yüz haneye ve birçok iptidai mektebine sahip olması gerektiğinden Yenihan'da müslim ve gayrimüslim iki yüz elli bir hane olduğu, mahalli nüfus idaresinden gönderilen pusulada anlaşılmış olduğundan şimdilik orada rüştiye açılmayacağı, Yenihan

⁸⁴⁰ BOA, MF. MKT. 324/31, 1,3.

⁸⁴¹ BOA, MF. MKT. 348/5, 1.

⁸⁴² BOA, MF. MKT. 259/35, 1, 2, 3.

⁸⁴³ BOA, DH. MKT. 2303/47, 1.

⁸⁴⁴ BOA, MF. MKT. 326/18, 1.

⁸⁴⁵ BOA, MF. MKT. 544/5, 3.

kasabasının nüfus ve hane miktarı artıncaya kadar mektebin tamamıyla iptidai olarak kullanılacağı Sivas'a bildirilmiştir. Yenihan kasabasında müslim ve gayrimüslim bin dokuz yüz otuz sekiz adet nüfus olduğu tabloda gösterilmiştir⁸⁴⁶.

Tablo 14. Yenihan Kasabası Müslim ve Gayrimüslim Nüfus Miktarı

Sükûn	Erkek	Kadın	Hane	
998	530	468	145	İslam
25	14	11	3	Rum
915	483	432	103	Ermeni
1938	1027	911	251	

Sivas ile ilgili hazırladığı raporda rüştiyesi olmayan kazalarda rüştiye mektepleri yapılmasını bildiren Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa'nın görüldüğü üzere önerileri dikkate alınmıştır ki bu kazalarda rüştiye mektepleri açılmıştır. Böylece merkeze bağlı olan Koçgiri⁸⁴⁷, Gürün⁸⁴⁸, Darende⁸⁴⁹, Divriği⁸⁵⁰ ve Aziziye⁸⁵¹ kazalarında da rüştiye mektepleri açılmıştır. 1898'de kazalardaki rüştiye mekteplerindeki talebe sayısı şu şekildedir: Aziziye 54, Koçgiri 27, Divriği 80, Gürün 49, Darende 27'dir⁸⁵². 1903'te ise Aziziye 63, Hafik 27, Darende 15, Koçgiri 39, Divriği 58, Gürün 66'dır⁸⁵³. Mektepler açılmasına rağmen gerekli öğretmen, araç-gereç, bina temin etmek temel sorunlardandır. Sivas vilayetine bağlı Divriği rüştiyesindeki talebe sayısının okulun açılmasından birkaç ay sonra iki misline çıkması, Maarif Müdürü'nün bir taraftan şükranlarına vesile olurken, diğer taraftan talebelerin, ayakta ders görmek zorunda kaldıkları yolundaki şikâyetine yol açmıştır⁸⁵⁴.

1876'da sancaklarda erkeklere mahsus devlet rüştiye mekteplerinin kaza başına düşen ortalama sayısı Sivas 0.42, Amasya 1.00, Şark-î Karahisar 0.20'dir⁸⁵⁵.

⁸⁴⁶ BOA, MF. MKT. 354/44, 1,3, 7.

⁸⁴⁷ SVS, Sene 1301 (1883), s. 82.

⁸⁴⁸ SVS, Sene 1301 (1883), s. 89.

⁸⁴⁹ SVS, Sene 1301 (1883), s. 91.

⁸⁵⁰ SVS, Sene 1308 (1890), s. 125.

⁸⁵¹ SVS, Sene 1321 (1903), s. 95.

⁸⁵² SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1095.

⁸⁵³ SNMU, Sene 1321 (1903), s. 545-546.

⁸⁵⁴ Nurdoğan, agt. s. 406.

⁸⁵⁵ Somel, age., s. 381.

1902-1908 yılları arasında yapılan istatistiklere göre sancaklarda erkeklere mahsus devlet rüştiye mekteplerinin kaza başına düşen ortalama sayısı Sivas 0.81, Amasya 1.14, Tokat 1.00, Karahisar-ı şarki 1.00⁸⁵⁶ iken devlet ortalaması: $570/664=0.857$ ⁸⁵⁷. Buna göre Sivas'ta ortalamanın giderek arttığı görülmüştür. Bu durum eğitim adına olumlu bir gelişmedir. 1321 tarihli Sivas salnamesinde maarifin değerlendirildiği bölümde birkaç rüştiye dışında Sivas vilayetindeki tüm rüştiyelerin II. Abdülhamit döneminde açıldığı belirtilerek maarifin harikulade şekilde geliştiği vurgulanmıştır⁸⁵⁸.

3.4.1.2. Askeri Rüştiye Mektebi

Mülkiye rüştiyelerinin mezunları daha ziyade kalemlere, hükümet memuriyetlerine girdikleri için ordunun iyi yetişmiş aydın subaylara ihtiyacı artmıştır. Bu nedenle bu ihtiyacı karşılamak ve askeri yüksekokullara talebe kaynağı sağlamak amacıyla 1875'ten itibaren İstanbul'da ve başlıca il merkezlerinde askeri rüştiyeler açılmaya başlanmıştır⁸⁵⁹. Sivas askeri rüştiyesi 1884 yılında Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa tarafından Çatalpınar Mahallesiinde ahşap bir binada açılmıştır. Binanın birinci katında mülki rüştiye, ikinci katında Sivas askeri rüştiyesi eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Sivil ve askeri rüştiyenin aynı binada yer alması askeri rüştiyelerin tarihsel sürecinde sadece bu yapıya özgü olmuştur. Talebe sayısının azlığı ve dönemin maarifinin yaşadığı mali sıkıntılar, askeri ve mülki rüştiyenin aynı binada yer almasının nedenleri olarak gösterilebilir⁸⁶⁰.

Her askeri rüştiye mektebi, kolağası (önyüzbaşı) rütbesinde bir müdürün, emir ve komutasında olup, askeri idare ve öğretim subaylar tarafından yerine getirilmiştir. Bunun yanı sıra öğretmen kadrosunda sivil öğretmenler de yer almıştır. Bunlar çoğunlukla Arapça, Farsça, imlâ ve hüsn-i hat hocalarıydı⁸⁶¹. Sivas askeri

⁸⁵⁶ Somel, age., s. 388.

⁸⁵⁷ Somel, age., s. 387.

⁸⁵⁸ SVS, Sene 1321 (1903), s. 185.

⁸⁵⁹ Ergin, age., c. I-II, s. 501; Akyüz, age., s. 164.

⁸⁶⁰ Parmaksız, agt., s. 201; Esmâ İğüs Parmaksız, "Modernleşme Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Rüşdiyeler ve Sivas Askeri Rüşdiyesi Örneği", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. 3, Sivas 2007 s. 97-98.

⁸⁶¹ Altınova, agt. s. 177-178.

rüştiye mektebi memur, muallimin ve hademe miktarının görüldüğü aşağıdaki tablodan anlaşıldığı üzere bu usûl Sivas'ta aynen uygulanmıştır⁸⁶².

Tablo 15. Sivas Askeri Rüştiye Mektebi Memur, Muallimin ve Hademe Miktarı (1884)

Müdür-i Mekteb	Kolağası Mustafa Mahir Bey
Dâhiliye Zabiti	Yüzbaşı Abdi Efendi
Coğrafya hocası	Mülazım-ı Evvel Mehmet Akif Efendi
İmlayı Türkî hocası	Mülazım-ı Evvel Osman Efendi
Riyaziye muallimi	Mülazım-ı Evvel Ömer Efendi
Lisan-i Fransavi muallimi	Mülazım-ı sani Hüseyin Efendi
Farisi muallimi	İlmiyeden Abdullah Efendi
Arabi muallimi	İlmiyeden Ahmed Hamdi Efendi
Arabi muallimi	İlmiyeden Mustafa Efendi
Kavaid-i Osmani ve ilmihal muallimi	İlmiyeden Mahmud Efendi
Hüsn-ü hatt-ı Türkî muallimi	İlmiyeden Abdullah Rüşdü Efendi
Resim muallimi	Münhal idüğü
Serhademe	Hüseyin Ağa
Beş nefer hademegân-ı saire vardır	

Fransızca dersini Said Paşa rüştiyelere koydurmuştur ve Sivas askeri rüştiyesinde de bu dersin programda yer aldığı görülmüştür. Ancak 1306 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde ders programı içinde Fransızca'ya yer verilmezken sonraki yılların salnamelerinde lisan dersi adı altında geçmiştir⁸⁶³. 1302 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde Sivas askeri rüştiye mektebi üç sınıf iken daha sonra dört sınıflı olduğu görülmüştür⁸⁶⁴. Ancak 1321 ve 1325 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde askeri rüştiye mektebinin talebe ile hademe sayısı hakkında bilgi verilmemiştir. Yine tabloda bulunan dersler 1321 ve 1325 tarihli Sivas vilayeti salnamelerinde yer alırken muallimlerin değiştiği ve dâhiliye zabiti sayısının dörde çıktığı görülmüştür⁸⁶⁵. 1884⁸⁶⁶ ve 1890⁸⁶⁷ yıllarında Sivas askeri rüştiyesinin talebe sayısı aşağıdaki gibidir.

⁸⁶² SVS, Sene 1302 (1884), s. 356-357.

⁸⁶³ SVS, Sene 1306 (1888), s. 124-125;

⁸⁶⁴ SVS, Sene 1302 (1884), s. 357; SVS, Sene 1304 (1886), s. 74; SVS, Sene 1306 (1888), s. 125.

⁸⁶⁵ SVS, Sene 1321 (1903), s. 58; SVS, Sene 1325 (1907), s. 61.

⁸⁶⁶ SVS, Sene 1302 (1884), s. 357.

⁸⁶⁷ SVS, Sene 1308 (1890), s. 112.

Tablo 16. Sivas Askeri Rüştîye Mektebi Talebe Sayısı

Yekûn		Müslim		Gayrimüslim		
1302	1308	1302	1308	1302	1308	
	42		40		2	Dördüncü Sene
25	68	17	66	8	2	Üçüncü Sene
83	102	75	101	8	1	İkinci “
94	43	77	42	17	1	Birinci “
202	255	33	249	169	6	Yekûn

Gayrimüslim talebeler de askeri rüştîyelere girebilmişlerdir. Tablodan anlaşıldığı üzere Sivas askeri rüştîyesi talebeleri arasında gayrimüslim talebeler de yer almıştır.

Mekâtib-i Umûmiye Nezareti kurulduğunda askeri mektepler bu nezarete bağlanmayarak, Seraskerlik bünyesinde kalmıştır. Daha sonra mülki rüştîyeler Maarif Nezareti'ne bağlı iken askeri rüştîyeler Mekâtib-i Askeriye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bazı durumlarda bu okullarla ilgili meseleler Maarif Nezareti'ne sorulduğunda, Nezaret, bu mekteplerin İdare-i Askeriye'ye bağlı olduğunu ve bu mekteplerle ilgili her türlü meselenin oradan sorulması gerektiğini hatırlatmıştır⁸⁶⁸. Nitekim Sivas askeri rüştîye mektebi binasının depremde hasar görmesi nedeniyle bundan sonra talebenin orada kalması sağlıklı olmayacağından talebelerin, idaresi için kaynak olmadığından kapalı kalan sanayi mektebine nakli istenilmiştir. Ayrıca askeri rüştîye binasının yeniden inşası gerekli görülürse de hazinenin durumu buna uygun olmadığı ve Sivas vilayetince yardımla birçok iptidai mektebi yaptırılmasından dolayı ahalinin şu sırada askeri rüştîye binası için başka yardım yapamayacağı belirtilmiştir⁸⁶⁹. Bu konu Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiri'ne de sorulmuştur. Yapılan görüşmeler neticesinde zikri geçen binaların değiştirilmesinin faydalı olacağı bildirilmiştir⁸⁷⁰.

Askeri rüştîyelere sıbyan mekteplerinden istenen yeterlilikte talebe gelmediğinden birinci sınıf “evvel” ve “sâni” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Ancak bu iki kısım okulun esas sınıflarından değildi. Fakat ileride sıbyan mektepleri

⁸⁶⁸ Altınova, agt. s. 174-175.

⁸⁶⁹ BOA, Y. PRK. UM. 30/88, 1.

⁸⁷⁰ BOA, BEO, 787/59002, 2, 3, 4, 6.

gelişip bunlara ihtiyaç kalmadığında bu kısımlar kaldırılmıştır⁸⁷¹. Oysaki Sivas askeriye rüştiye müdürü, iptidai mekteplerinin düzensiz olduğunu, Sivas'ta askeri rüştiyenin birinci sınıfına kaydolanmak üzere müracaat eden talebeden üçte ikisinin Türkçe kıraatinden ve yazı yazmaktan mahrum buldukları için askeri rüştiye nezdinde bulunan iptidai sınıfının evvelki halinde bırakılması bildirmiştir. Fakat Sivas mülki iptidai mekteplerinin düzensiz olduğuna dair askeri rüştiye idaresinin haberinin gerçek olmadığı anlaşılmıştır. Bundan böyle mülki iptidai mekteplerinden mezun olamayanların askeri rüştiyeye kabul edilmemesi bildirilmiştir⁸⁷².

3.4.1.3. Kız Rüştiye Mektebi

Sivas vilayetinde kız rüştiyesi 1891 yılında açılmıştır⁸⁷³. Kız rüştiyesinin açılıp açılmadığı ve ne kadar talebenin kaydedildiği hususunda Sivas Maarif İdaresi'nden bilgi istenilmiştir⁸⁷⁴. O dönem bina temin etme konusunda yaşanan sıkıntı sebebiyle kız mektebi üç katlı olan Sivas askeri rüştiye binasının alt katında açılmıştır⁸⁷⁵. 1892'de kız rüştiyelerinin öğrenim süresi, Darülmuallimat'a kaynak olacak şekilde ve iptidai sınıflarını içine almak üzere 6 yıla çıkarılmıştır⁸⁷⁶. Dolayısıyla Sivas kız rüştiyesi de ilk üç yılı iptidai son üç yıl ise rüştiye eğitimine ayrılarak program buna göre düzenlenmiştir. Sivas kız rüştiyesinin ders programı:⁸⁷⁷

⁸⁷¹ Altınova, agt. s. 174-175.

⁸⁷² BOA, MF. MKT. 611/21, 1, 3, 5, 7.

⁸⁷³ N. Yücel Mutlu, Sivas İ'dâdisi/ Sivas Lisesi, Nisan 2007, s. 31.

⁸⁷⁴ BOA, MF. MKT. 191/84, 1.

⁸⁷⁵ BOA, BEO.787/59002, 6.

⁸⁷⁶ N. Yücel Mutlu, age., s. 32.

⁸⁷⁷ BOA, Y. EE. 131/24, 6.

Tablo 17. Sivas Kız Rüştüyesi Ders Programı

Dersler	1.sene	2.sene	3.sene	4.sene	5.sene	6.sene	Mülâhazat
	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	
Elifba-i Osmani	12	-	-	-	-	-	Usûl-i cedide üzerine tedris olunur
Ecza-i şerife	12	-	-	-	-	-	“ “
Kıraat-Türkî	4	3	-	2	2	4	Münasip bir kitaptan gösterilir
Hesâb	2	3	2	-	2	3	Kûsurat-ı asariyenin nihayetine kadar gösterilir.
Kur'an-ı Kerim	-	6	5	4	4	-	Yukarıki sınıflarda tecvide tatbikat da edilir
Ulûm-i dîniyye	-	4	3	2	3	3	İlm-i hâl ile beraber nisaya dairen mesail-i şerriye ayrıca gösterilir
Hatt-ı sülûs	-	3	2	1	1	1	Neshsiz sülûs talim edilir
Tecvîd	-	-	2	-	-	-	Tatbikatla beraber kavaid-i lazime gösterilir.
El hünêrleri	-	-	2	2	2	2	Usûl-u mahsus ile muhtelif hünêrler öğretilir
Arabi	-	-	-	2	2	3	Muhtasaran sarf ve nahv kavaidi gösterilir
Farisi	-	-	-	2	2	3	Malumat-ı mûcmele ita olunur
Türkçe	-	-	-	2	2	2	Kavaid-i Osmaniye ile sade yolda müteallim-i kitap edilir
Coğrafya	-	-	-	2	2	2	Muhtasar surette kıt'at-ı hamse gösterilir
Hüsn-i hat	-	-	-	1	1	1	Rika talim edilir
Tarih	-	-	-	-	2	2	Enbiya-i İslam ve Osmanlı tarihleri gösterilir
Resim taklidi	-	-	-	-	1	1	Usûl-u mahsus ile talim ediliyor

1892'de rüştüyelerdeki ders programı değiştirilmiştir. Yenilenen programa göre kız rüştüye mekteplerindeki ders programında bulunmayan resim ve hatt-ı sülûs dersleri Sivas'taki ders programında bulunurken kız rüştüye mekteplerindeki ders programında yer alan imla, kitabet, malumat-ı nafia, idare-i beytiye, hıfzıssıhha, ahlâk derslerinin Sivas'taki ders programında yer almadığı görülmüştür⁸⁷⁸.

⁸⁷⁸ Bkz. kız rüştüye mekteplerinde yenilenen program için Altınova, agt. s. 259-260.

Maarif Nizamnamesi'ne göre kız rüştiyelerine girebilmek için, sıbyan mektebinden mezun olduklarını gösteren şahadetnamesi olan kızlar imtihansız, şahadetnamesi olmayanlar ise imtihan olunduktan sonra kabul edilecektir. İkidenden dörde kadar muallimesi olacağı ve bunlardan başka biçki-dikiş ve musiki (mecburi değil) için birer hoca ve birer mubassır ile bevvab bulunacağı belirtilmiştir. Sivas kız rüştiye mektebinde 147 talebe olup mektebin kadrosunda görevli olanlar şu şekildedir: Muallime-i evveli ve nakış muallimesi Makbule Zeliha Hanım, muallime-i saniye Feride Hanım, muallime-i salise Züleyha Hanım olup mektepte 1 bevvab ve 1 bevvabe vardır⁸⁷⁹. 1903'te kız rüştiye mektebi kadrosunda muallime-i evveli ve nakış muallimesi değişerek Süheyla Hanım görevlendirilmiştir. Halı muallimesi İskohi Hanım, bevvab Mustafa Efendi, bevvabe Hatice Hanım'dır⁸⁸⁰. 1907'ye gelindiğinde kadroda yine değişiklikler görülmüştür. Buna göre: Muallime-i evveli Naciye Hanım, halı Muallimesi Albiz? Hanım, nakış muallimesi Hatice Hanım olmuştur⁸⁸¹. 1325 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde kız rüştiyesinin önemine değinilerek kız çocukları arasında bilginin ve nakış, terzilik, halı dokuması gibi el hünelerinin yayılması hususunda büyük hizmetleri olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca vilayete bağlı yerlerdeki kız iptidailerine muallime yetiştirmek suretiyle etrafa fayda sağladığı, liva ve kaza merkezlerinde böyle bir veya birkaç iptidai ve çoğunda bir de kız iptidaisi olduğu belirtilmiştir⁸⁸².

1902-1908 yılları arasında yapılan istatistiklere göre sancaklarda kızlara mahsus devlet rüştiye mekteplerinin kaza başına düşen ortalama sayısı Sivas'ta 0.09'dur⁸⁸³ iken devlet ortalaması: $83/664= 0.12$ 'dir⁸⁸⁴. 1906-1907 öğretim yılında mevcut rüştiye mekteplerinin vilayet ve sancaklara dağılışına göre Sivas'ta 8 erkek, 1 kız; Amasya'da 7 erkek, Şark-î Karahisar'da 5 erkek, Tokat'ta 3 erkek rüştiye vardır⁸⁸⁵. Kızların eğitime önem verilmekle birlikte kızların okullaşma oranı erkeklere göre daha düşüktür.

⁸⁷⁹ SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1099.

⁸⁸⁰ SVS, Sene 1321 (1903), s. 59.

⁸⁸¹ SVS, Sene 1325 (1907), s. 62.

⁸⁸² SVS, Sene 1325 (1907), s. 196.

⁸⁸³ Somel, age., s.396.

⁸⁸⁴ Somel, age., s. 395.

⁸⁸⁵ Kodaman, age., s. 103-104.

3.4.2. İdadi

İdadi ilk olarak İstanbul'da açılmış olup daha sonra ise taşrada açılmaya başlanmıştır. 1885 yılında Sivas ve birçok vilayette idadi yapımı programa alınmıştır. Hatta bazı rüştiyelerin tahsisatı idadilere bağlanmıştır⁸⁸⁶. Sivas idadisi açılmadan önce Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa 15 Ocak 1885'te Maarif Nezareti'ne açılacak idadilerin şubelere bölünmesinin daha yararlı olacağını, ilim ve fenni hakkıyla okutacak ve mektebi iyi idare edecek öğretmen ve memurların gönderilmesini bildirmiştir⁸⁸⁷. Taşrada açılan gündüzlü idadileri yatılı hale sokma kararının uygulanmaya başlanmasıyla Sivas idadisi 1890'da yatılı olarak açılmıştır⁸⁸⁸. İdadilerin ders programı 1892 yılında düzenlenerek yeni bir ders programı⁸⁸⁹ hazırlanmıştır. Hazırlanan programın Sivas idadi mektebinde de uygulandığı görülmüştür. Sivas idadi mektebi ders programı şu şekildedir:⁸⁹⁰

Tablo 18. Sivas İdadi Mektebi Ders Programı

Dersler	1.sene	2.sene	3.sene	4.sene	5.sene	6.sene	7.sene	Mülahazat
	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	
Ulûm-ı diniyye	3	2	2	2	2	2	2	Tecvidden fıkıhın nihayetine kadar gösterilir
Arabi	3	3	3	3	3	-	-	Sarf nahv mantık kavaidi gösterilir
Farisi	-	2	2	2	-	-	-	Tasrîfât ve Kavaid-i lazime gösterilir
Türkçe	6	5	3	2	2	-	-	Lisan ve kitabet kavaid-i gösterilir
Fransızca	-	-	4	5	5	5	3	Tekellüm muktezi mebâhis gösterilir
Hesab	2	2	3	3	-	-	-	Kavaid-i ameliye ve nizamiye gösterilir.
Hendese	-	-	2	2	3	2	2	Hendese-i hattiyye ve sathiyeye ve cesime

⁸⁸⁶ Kodaman, age., s. 117-121.

⁸⁸⁷ BOA, MF. MKT. 85/102, 4, 6.

⁸⁸⁸ Kodaman, age., s. 125.

⁸⁸⁹ Bkz. Ders programı için Muzaffer Orhan, agt., s. 123.

⁸⁹⁰ BOA, Y. EE. 131/24, 5.

								gösterilir.
Cebir	-	-	-	-	-	2	1	Cebir-i adi mebahisi gösterilir
Müsellesat	-	-	-	-	-	-	1	Müsellesat-ı müsteviye mebahisi gösterilir
Kozmografya	-	-	-	-	-	-	2	Oldukça mebahis mufassal gösterilir
Makine	-	-	-	-	-	-	2	“ “ “ “ “ “
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	-	Aşağı sınıflarda kıt'at-ı hamse mücmelen yukarı sınıflarda mufassalan gösterilir
Tarih	-	2	3	2	2	2	2	Aşağı sınıflarda ezmine-i selase vukuat-ı mücmelen yukarı sınıflarda mufassalan gösterilir.
Usûl-i defteri	-	-	-	-	2	-	-	Malûmat-ı ticariye ve defter tutmak usulü gösterilir
Malûmât-ı fenniye	-	-	-	-	3	-	-	Ulûm-ı tabiiye mebadis gösterilir
Hikmet-i tabiiye ve kimya	-	-	-	-	-	3	2	Ecsam-ı basite ve mürekkebe-i meşhure ve mebadisi hamse Hikmet-i tabiiye gösterilir
Mevalid ve hıfzıssıhha	-	-	-	-	-	-	3	Hayvanat, nebatat, tabakat ve hıfzıssıhha kavaidi gösterilir
Kavânin	-	-	-	-	-	2	2	İlm-i hukukun başlıca aksamı ve bazı kavanin nizamatı mücmelen gösterilir
Edebiyat ve ahlâk	-	-	-	-	-	2	2	İzahat-ı lazıme verilir
Hüsn-i hat	1	1	1	1	1	-	-	Yalnız rika talim edilir
Resim	1	1	1	1	1	1	1	Kara kalem sulu ve yağlı boya resimleri yaptırılır
Yekûn	18	20	25	25	25	25	25	

17 Şubat 1894'te Sivas idadi mektebinde Ermeni lisanının öğretilmesi devlete birçok faydayı sağlayacağından önceden bir Ermeni mualliminin tayini rica edilmiş ise de buna dair henüz gelen bir yazı olmadığını belirtilmiş ve mektebin bu konudaki ihtiyacı arttığından bu hususta Nezaret'ten müsaade istenilmiştir⁸⁹¹. 1 Temmuz 1896 tarihinde Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca lisanlarının bazı idadilerde okutulmasına dair karar alınmıştır. Buna göre Sivas'ta Ermenice lisanının okutturulması kararlaştırılmıştır⁸⁹². Lisan-ı Ermeni muallimi olarak vilayet tercümanı Tevfik Efendi mektebe atanmıştır⁸⁹³. Tevfik Bey'in Ermenice muallimi olarak ismi 1316 tarihli maarif salnamesinde de görülmüştür⁸⁹⁴.

Sivas idadisinin yatılı talebe sayısı, 1894–1895 ders yılında ücretli 20, ücretsiz 13 olmak üzere 33'tür. Bir sonraki ders yılında bu sayı, 16'sı ücretli, 8'i ücretsiz olmak üzere 24'e düşmüştür. 1897–1898 ders yılında ise yatılı talebe sayısı, 6'sı ücretli, 6'sı ücretsiz olmak üzere 12 olmuştur⁸⁹⁵. Sivas idadisinde eğitim gören talebe sayısı 1898'de 114; 1899'da 91; 1900'de 389; 1901'de 296; 1903'te 441'dir. Bu talebeler arasında gayrimüslim talebeler de mevcuttur⁸⁹⁶. Sivas yatılı idadinin kuruluş olarak yıllık masrafları ise şu şekildedir.⁸⁹⁷

Okul müdürü maaşı: 18.000, Öğretmen maaşı: 115.200, Muavin ve mübaşir maaşı: 10.200, Diğer memurlar: 10.200, Hademelerin maaşı: 12.240, Tevzi-i mükâfat için: 2.250, Aydınlatma masrafı: 4.000, Yiyecek masrafı: 50.000, Giyecek masrafı: 30.000, Yakacak masrafı: 7.200, Mütreferrit masraf: 3.200, Ecza-yı tıbbiye: 1.500, Toplam 263.990.

1892 tarihine kadar 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi hükümlerine göre idare edilen idadiler için 1892 yılında talimatname hazırlanmıştır⁸⁹⁸. Mekâtib-i idadiye talimatnamesine göre idadilerde okuyan yatılı talebenin ücreti istisnasız her

⁸⁹¹ BOA, MF. MKT. 199/16, 5.

⁸⁹² Fatih Demirel, agt. s. 112; Muzaffer Orhan, agt. s. 129-130.

⁸⁹³ BOA, MF. MKT. 361/37, 1,2.

⁸⁹⁴ SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1093.

⁸⁹⁵ Fatih Demirel, agt. s. 33-34.

⁸⁹⁶ SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1093. SNMU, Sene 1317 (1899), s. 1247; SNMU, Sene 1318 (1900), s. 1393; SNMU, Sene 1319 (1901), s. 659; SNMU, Sene 1321 (1903), s. 544; Togay Seçkin Birbudak, "Salnamelere Göre Sivas Vilayeti'nde Eğitim Öğretim (1898-1903)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.15, No:1, Mart 2007, s. 308.

⁸⁹⁷ Kodaman, age., s. 123.

⁸⁹⁸ Fatih Demirel, age., s. 60.

mektepte üç taksitte verilmek üzere dörder liradan on iki Osmanlı lirasıdır. Birinci taksit ders yılı başlangıcında olup diğer iki taksit zamanı üçer ay ara ile ödenmesi kararlaştırılmıştır. Mektebin bir taksitini ödeyen talebe, taksitleri bitmeden mektebi terk eder veya gündüzlü olarak devam ederse, vermiş olduğu taksitten kendisine bir şey iade olunmaz şeklinde belirtilmiştir⁸⁹⁹. Sivas Maarif Müdürü Ahmet Hulusi 1895'te Maarif Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yarım ücretle talebe kabulüne dair izin istemiştir⁹⁰⁰. Ancak talimatın 27. maddesinde ücret-i tedrisiyenin her mektepte istisnasız 12 lira olduğu belirtilerek yarım ücretle talebe kabul edilemeyeceği Sivas Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir⁹⁰¹. Bununla birlikte gerekli kolaylıkların sağlandığı da görülmüştür. Buna göre 25 Kasım 1895'te Maarif Nezareti'ne çekilen telgrafta Maarif Müdürü vekili Reşad, velileri taşrada bulunan idadi mektebi ücretli talebelerinin taksit sürelerinin bir ay uzatılmasını istemiş ve bunun üzerine olumlu cevap alınmıştır⁹⁰².

İdadilerin kadrolarında müdür, müdür-i sani, muavin, kâtip, mubassır, tabip ve erzak ambarı-depo memurları görevlendirilmişlerdir. Salnamelerden görüldüğü üzere Sivas'ta ise müdür, muavin, kâtip, mubassır, tabip, imam, kütüphane ve ambar memuru gibi görevliler bulunmuştur⁹⁰³. 1903 yılında idadi mektebinin kadrosunda: Müdür Tahir Rüşdü Bey, müdür muavin-i evveli Abdurrahman Efendi, müdür muavin-i sani Hakkı Efendi, müdür muavin-i salis Şükrü Efendi, muallimler Rıfat Efendi, Fethullah Efendi, Rasih Efendi, Hacı Ziya Efendi, Necati Efendi, Kırkor Efendi, Hüseyin Efendi, İbrahim Efendi, mubassır Said Efendi vardır⁹⁰⁴. 1907' de ise idadi mektebinin kadrosunda: Müdür Ahmed Reşad Efendi, muavin-i evvel Hilmi Efendi, muavin-i sani Müctebi Efendi, muavin-i salis Galib Efendi olup muallim kadrosuna Şuayib Efendi, Şükrü Efendi, Hacı Hilmi Efendi, Halil Efendi katılmışlardır. Fakat İbrahim ve Rıfat Efendilerin olmadığı görülmüştür. Mubassırlık görevini Said Efendi ile birlikte Mustafa Efendi ifa etmiştir⁹⁰⁵.

⁸⁹⁹ Muzaffer Orhan, agt. s. 81; Fatih Demirel, agt. s. 84; Ayrıca Talimatname için bkz. Muzaffer Orhan, agt. s. 176-193.

⁹⁰⁰ BOA, MF. MKT. 281/65, 1.

⁹⁰¹ BOA, MF. MKT. 281/64, 1.

⁹⁰² BOA, MF. MKT. 300/49, 1, 2.

⁹⁰³ SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1093-1094.

⁹⁰⁴ SVS, Sene 1321 (1903), s. 58.

⁹⁰⁵ SVS, Sene 1325 (1907), s. 60.

İdadi çalışanlarının görev ve sorumluluklarının belirlendiği talimatnamede müdür-i sani mektebin bütün işlerinde müdüre yardım etmekle ve müdür olmadığı zamanlarda ona vekâlet etmekle yükümlü olmuştur⁹⁰⁶. Müdür-i sani olmayan yerlerde onun vazifesini birinci muavin, birinci muavinin vazifesini de muavin-i sani yerine getirmiştir⁹⁰⁷. Sivas idadi mektebi muavin-i evveli Abdurrahman Hilmi Efendi mektep müdüriyeti görevini uzun zaman vekâleten yapmıştır. Fakat devir teslim sırasında almış olduğu eşyalar arasından bazılarının kırılarak zararın kendisine ödetirildiğini belirterek vekâlet maaşı verilmesi istemiştir. Bunun üzerine Abdurrahman Hilmi Efendi'ye idadi müdür muavinlerinin ortak vazifeye sahip olmaları hatırlatılmış ve müdürlerin bulunmadığı sırada vekâlet edecek muavinlere vekâlet maaşı verilemeyeceği bildirilmiştir⁹⁰⁸.

1898–1899 ders yılında Sivas ve Mamuretül-aziz idadileri gündüzlüye çevrilmiştir ve vilayetlerdeki yatılı idadi sayısı 17'ye düşmüştür⁹⁰⁹. 1321 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde maarifin değerlendirildiği bölümde Sivas idadisinin gündüzlü olduğu belirtilmiştir⁹¹⁰.

İdadi mekteplerinin her birinde bulunduğu yerin ihtiyacına göre ticaret, ziraat ve sanayiye ait şubeler açılmıştır⁹¹¹. Bu şubeler için idadilerin öğretim programından farklı olarak öğretim programı yapılmıştır. Ayrıca idadi öğretim programında olduğu belirtilen şubelerin öğretim programında olmayan derslerin bu şubelerde okutulamayacağı Maarif Nezareti'nce bildirilmiştir. Açılan bu şubelerde derse girmek üzere özellikle meslek dersleri için hem yeni muallim atamaları yapılmış hem de idadilerle ortak olan derslere girmeleri için idadi muallimlerinden görevlendirmeler yapılmıştır. 1900 yılında Sivas idadisinde ziraat şubesi açılmıştır. Ziraat şubeleri için uygulama alanları tahsis edilmiştir. Ancak 1904 yılında idadilerin ziraat şubeleri kapatılarak dersleri idadi ders programıyla birleştirilmiştir⁹¹². 1321 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde idadi içinde açılan ziraat şubesinden bahsedilirken

⁹⁰⁶ SNMU, Sene 1317 (1899), s. 196-197; Mahmud Cevad, age., s. 339; Fatih Demirel, agt. s. 65; Muzaffer Orhan, agt. s. 47.

⁹⁰⁷ Fatih Demirel, agt. s. 69.

⁹⁰⁸ BOA, MF. MKT. 516/20, 1, 3.

⁹⁰⁹ Fatih Demirel, agt., s. 33-34.

⁹¹⁰ SVS, Sene 1321 (1903), s. 185.

⁹¹¹ Ergin, age., C. III-IV, s. 930.

⁹¹² Demirel, agt., s. 58-59.

1325 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde bu hususa yer verilmemiş olması burada da ziraat şubesinin kapandığını düşündürmüştür. Sivas idadisinin içerisinde önemli eserler ve eski paraların bulunduğu bir müze, vilayet dâhilinde bulunan bitki ve maden numunelerinin bulunduğu bir bölüm ve bir de kütüphane vardır⁹¹³.

1892’de hazırlanan talimatnamede disiplinine dair meseleler belli bir esasa bağlanmıştır. Ancak Sivas idadisinde yaşanan bir olay talimatnamenin hükümlerine aykırı davranıldığını göstermiştir. Sivas idadi mektebi müdürü Osman Nuri Efendi’nin talebeye küfür edip şiddet gösterdiği vb. hoş olmayan muamelelerde bulunduğu böylece mektepteki düzeni bozarak talebelerin bazılarının mektebi terk etmelerine sebep olduğunun ihbar edilmesiyle olay açığa çıkmıştır. Bunun üzerine Sivas Maarif Müdürlüğü tarafından tahkikat yapılmıştır. Tahkikatta Osman Nuri Efendi’nin ders esnasında talebeyi eşit tutmadığı, birtakım gayreti kırarak sözler söylediği anlaşılmıştır. Örneğin derse kalkan bir talebenin anlatım ve lisanında görülen yanlışlığı arkadaşları karşısında ağzını yüzünü eğerek ve taklit ederek talebenin arkadaşları tarafından alay edilmesine sebep olduğu, bir talebe dersi bilmediği vakit hangi memlekete mensup ise o memleketçe atasözleri hükmüne girmiş sözleri ona isnat ederek arkadaşları arasında o nam ile anılmasına sebep olduğu görülmüştür. Mesela talebe Kayserili olsa ona merkep boyamasından başka bir şey bilmez diyerek arkadaşları arasında namı merkepçi kaldığı ve bir talebe hızlıca ders okumuş olsa dur diyecek yere çüş dediği ve talebe tarafından yanlış telaffuz edilen bir kelimeyi (ali-i) böyle telaffuz olunmaz diyerek gayretini kırdığı ve bazı şişman talebelere (lapacı) namı verdiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Osman Nuri Efendi’ye bu hallerden kaçınılması önemle ikaz edilmiştir⁹¹⁴. Yine Sivas idadisinde yaşanan bir hadise dikkat çekmektedir. Sivas idadi mektebi müstahdemi Ali, Sivas Maarif Müdüriyeti’ne Sivas idadi mektebi müdürü tarafından darp edildiğini bildirmiştir. Bunun üzerine olay araştırılmış ve talebelerin şahitliğine başvurularak idadi müdürü tarafından müstahdemin darp edildiği ortaya

⁹¹³ SVS, Sene 1325 (1907), s. 195; Nurettin Birol, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti’nde Müslüman Eğitim Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”, s. 227.

⁹¹⁴ BOA, MF. MKT. 278/49, 1

çıkarılmıştır⁹¹⁵. Bu olayda ise herhangi bir uyarı veya ceza verildiğine dair belgeye şimdilik rastlanmamıştır.

1321 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde maarifin değerlendirildiği bölümde Sivas idadisinin yönetim tarzı ve öğretim seviyesi bakımından yatılı mekteplere benzediği gibi eğitim ve düzen bakımından emsallerine göre takdir edilecek bir seviyede olduğu belirtilmiştir⁹¹⁶. Yine aynı tarihli salnamede idadi mezunu olanlardan öğretmen olarak istifade edildiği “*idadi mezunlarının rüşdiyelerimizde istihdamı, bunların ıslah-ı ahvaline pek çok yardım ettiğine bir âverde-i lisan-ı şükran eyleriz*” ibaresinden anlaşılmıştır⁹¹⁷.

3.5. Mesleki ve Teknik Eğitim

3.5.1. Darülmualimin

Devlet taşrada öğretmen okulları açmayı hedefleyen siyasetini 1882’den itibaren benimsemiştir. Taşradaki öğretmen okullarının neredeyse hepsi sadece iptidai muallimleri yetiştirmek üzere tasarlanmıştır⁹¹⁸. Sivas Darülmualimin-i iptidaisinin açılış tarihi 1883 yılıdır⁹¹⁹. Darülmualimin’de muallim Mehmet Rasih Efendi, bevvab Hüseyin Ağa olup talebe sayısı 60’tır⁹²⁰. Müdür olarak Adil Bey görevlendirilmiştir⁹²¹. Vilayetlerdeki Darülmualiminler için hazırlanan talimatnameye⁹²² göre Darülmualimin şubelerine alınacak talebenin hüsn-ü hal ve ahlâk ashabından olması, yirmi yaşından aşağı olmaması ve Türkçe serbest okuyup yazmasının bulunması gerekmiştir⁹²³. Sivas Darülmualimin’de 1898 ve 1899’da 9 talebe, 1901’ de 18 ve 1903’te 21 talebenin eğitim gördüğü anlaşılmıştır. Bu sayılar okulun açıldığı 1883 yılına göre talebe sayısında düşüşün olduğunu

⁹¹⁵ BOA, MF. MKT. 369/41, 1, 3.

⁹¹⁶ SVS, Sene 1321 (1903), s. 185.

⁹¹⁷ Kodaman, age., s. 154; Demirel, agt., s. 29; SVS, Sene 1321 (1903), s. 187; N. Yücel Mutlu, age., s. 108.

⁹¹⁸ Somel, age., s. 171-174.

⁹¹⁹ Taşer, agt. s. 71.

⁹²⁰ SVS, Sene 1304 (1886), s. 74; SVS, Sene 1306 (1888), s. 74; SVS, Sene 1308 (1890), s. 113.

⁹²¹ SVS, Sene 1321(1903), s. 59; SVS, Sene 1325 (1907), s. 61.

⁹²² Bazı Vilayatta Bâ İrade-i Seniyye Küşad Olunmuş Olan Darülmualimin-i Sıbyan Şubelerine Dair Talimat. SNMU, Sene 1316, s. 353-357.

⁹²³ Bazı Vilayatta Bâ İrade-i Seniyye Küşad Olunmuş Olan Darülmualimin-i Sıbyan Şubelerine Dair Talimat, 4. Madde, SNMU, Sene 1316, s. 356.

göstermektedir⁹²⁴. Buradan mezun olan talebeler arasında Sivas'ın merkez iptidai ve kaza ile bazı karyelerinin iptidai mekteplerinde öğretmenlik yapanlar olduğu gibi meslek değiştirerek kitabet hizmetinde görev alanlar ve medrese eğitimine devam edenler olmuştur⁹²⁵.

Vilayet Darümualliminlerinin öğretim süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. Sivas salnamelerinde Darümuallimin'de okutulan derslere ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Mutlu'nun H. Ali Yücel'den aktardığına göre Sivas Darümuallimin'de başlangıçta okunan dersler şöyledir: Birinci sınıfta: Kur'an-ı Kerim ma tecvid, ulûm-ı diniye, Arabi, Farsî, kavâid-i Osmaniye, amâl-i erbaa, siyer-i enbiya, tarih-i hülefâ-i islam, coğrafya-yı riyazi, rika. İkinci sınıfta Kur'an-ı Kerim ma tecvid, ulûm-ı diniye, Arabi, Farsî, kavâid-i Türki, amâl-i erbaa, siyer-i enbiya, tarih-i Osmani, coğrafya-yı Osmani ve rikadır⁹²⁶. İptidai muallimleri yetiştiren taşra Darümuallimlerinin ders programı aşağıdaki gibidir⁹²⁷.

Tablo 19. İptidai Muallimleri Yetiştiren Taşra Darümuallimlerinin Müfredatı (1900)

Birinci Sene		İkinci Sene	
Hafta /Saat		Hafta /Saat	
Dersler		Dersler	
Tecvid	2	Tecvid	2
Arabi	2	Arabi	2
Kavâid-i Türkî ve İmlâ	2	Kavâid-i Türkî ve İmlâ	3
Hesâb	2	Hesâb	2
Enbiyâ ve Hulefâ Tarihi	2	Mûlahhas Tarih-i Osmânî	2
Tarîfât, Riyazi Coğrafya	2	Osmanlı Coğrafyası	2
Hatt-ı Rika	2	Hatt-ı Rika	1

1908 yılında hazırlanan bir talimatla taşrada açılan Darümuallimin-i İptidailerin ders programlarında değişiklikler yapılmıştır. Buna göre her sınıf düzeyinde ders saati değişmekle birlikte programda yer alan dersler şunlardır. Kur'an-ı Kerim, tecvid ve ulûm-ı diniye, ilm-i ahlâk, imla ve kıraat, Türkçe, sarf-i Arabi, Farsça, tarih, coğrafya, usûl-i talim ve terbiye ve hıfzıssıhha, hesap, ziraat,

⁹²⁴ SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1094; SNMU, Sene 1317 (1899), s. 1248; SNMU, Sene, 1318 (1900), s. 1394; SNMU, Sene 1319 (1901), s. 659; SNMU, Sene 1321 (1903), s. 545; Birbudak, agm., s. 308.

⁹²⁵ Taşer, agt. s. 310.

⁹²⁶ N. Yücel Mutlu, age., s. 42-43.

⁹²⁷ Somel, age., s. 365; Berker, age., s. 141.

tarihten itibaren verilmesi gerektiğinden bu şekilde muamele yapılması bildirilmiştir⁹³¹. Bundan başka Sivas Darümuallimin’de muallim görevini ifa eden Rasih Efendi ile ilgili bir takım şikâyetler olmuştur. Sivas Darümuallimin muallimi Rasih Efendi’nin idadi mektebinde üzerine aldığı birkaç dersten başka bir idarenin müderrislik vekâletini üzerine alarak şahsına menfaat sağladığı hususunda Maarif Nezareti’ne yapılan şikâyet üzerine olay araştırılmıştır. Bunun üzerine Rasih Efendi’ye medresede vekâleten yapmış olduğu tedrisatın memurluk vazifesini sekteye uğrattığı bu nedenle medreseyi bırakıp memuriyetle uğraşması söylenilmiştir⁹³². Sonraki yıllarda yapılan diğer bir şikâyet ise Rasih Efendi’nin sorumluluğunda idadi mektebi muallimliği bulunması sebebiyle her iki vazifeyi yapamadığından Darümuallimin’in işlemez bir halde olduğu ve şu halde her iki vazifeyi yapamayacağından bu iki vazifeden birine tayini ve Darümuallimin ıslahı gerekliliği bildirilmiştir⁹³³. Görüldüğü gibi yeterli sayıda öğretmen olmaması beraberinde birtakım sorunlara neden olmuştur.

3.5.2. Sanayi Mektebi

Mithat Paşa Tuna valisi iken, 1860’tan itibaren açmaya başladığı Islahaneler ile sanat okullarının temelini atmıştır⁹³⁴. Halil Rıfat Paşa Sivas valiliği yaptığı dönemde günümüzdeki sanat okullarının iptidai tipinde bir mektep olan Islahaneyi Sivas’ta kurmuştur. Islahane-i Sivas isimli olan mektebin 1882’de 45 talebesi olup, mektebe yetim ve kimsesiz çocuklar kaydedilmiştir. Mektebin kadrosunda bir müdür, bir kâtip, bir hoca ve bir tane bevvab bulunmuştur⁹³⁵. Ancak çocukların geçimlerini temin etme kaygısıyla eğitim öğretim faaliyetlerinin ikinci plana itilmesi, mali sıkıntıların üstesinden gelinememesi ve idarelerinin taşra devair-i belediyesine dair kanunname ile buldukları şehrin belediye meclisine devredilmesi nedeniyle ıslahanelere ilgi azalmıştır. Hakkıyla nezaret edilemediklerinden ve yetersiz gelir nedeniyle ya kapanmış ya da kapanma noktasına gelmişlerdir. Ancak genel eğitim seviyesindeki yükseliş başta zirai alan olmak üzere makineleşmede kaydedilen

⁹³¹ BOA, BEO, 3493/261920, 1, 3.

⁹³² BOA, MF. MKT. 238/25, 1, 3, 5.

⁹³³ BOA, MF. MKT. 1130/53, 1, 4.

⁹³⁴ Tayyip Duman, “Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi”, Türkler Ansiklopedisi, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 67.

⁹³⁵ Nurettin Birol, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti’nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”, s. 228.

ilerleme sanayi mekteplerini dönüştürmeyi zorunlu kılmış ve sivil mesleki-teknik eğitime olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Böylece II. Abdülhamit'e izafetle "Hamidiye" sıfatı kullanılarak tekrar aktif olmaya başlamışlardır⁹³⁶.

Devrin sonlarına doğru Sivas'ta da sanayi mektebi açılmıştır. Sanayi mektebinin 1894 yılında inşaatı tamamlanmıştır. Ancak o dönem vilayette yaşanan depremde askeri rüştiye binası harap olunca, boş olan ve sanayi mektebi olarak yapılan binaya taşınmıştır ve mektep o tarihlerde eğitime açılmamıştır⁹³⁷. Ahalinin yardımıyla yaptırılan sanayi mektebi binasının boş olmasının nedeni ise idaresi için kaynak olmadığından hemen açılmayarak kapalı kalmıştır⁹³⁸. Sivas salnamelerinde, Darü's sanayi-i el-Hamidi ismiyle kaydedilen mektebin müdürü Hikmet Bey, müdür muavini Ahmed Cevdet Efendi, sandık emini Ahmet Efendi, sermubassır Nuri Efendi, mubassır Mehmed Efendi, marangoz ve kundura ve terzihaneler memuru Mahmud Efendi, kunduracı ustası Ali Efendi, marangoz ustası Dikran? Ağa, terzihane ustası Vahan? Ağa'dır⁹³⁹.

Sanayi mekteplerinde iki tür program uygulanmıştır. Birincisi genel kültürle ilgili ders programıdır ki sabahları bu dersler verilmiştir. Diğerleri sanat kollarıyla ilgili programdır⁹⁴⁰. Genel kültür derslerinden Arapça, Farsça, Kur'an-ı Kerim, ulûm-ı diniye, hesap, kavaid-i Osmani bütün mekteplerin teorik programlarında yer almıştır. Bazı vilayetlerde, Fransızca, kozmografya, kitabet, Türkçe, tarih, coğrafya, hendese, cebir, kimya, resim-i hendese, resim, makine, malûmat-ı fenniye gibi dersler de programa eklenmiştir. Sanat kolları ise; demircilik, marangozluk, terzilik, kunduracılık, dokumacılık, litografyacılık, tesviyecilik, mücellitlikdir⁹⁴¹.

Sanayi mekteplerinin sanat bölümleri açıldıkları vilayetin özelliklerine göre değişmiştir. Bölgenin değerleri ve özelliklerinin bu mektepler sayesinde devam ettirilmesi amaçlanmıştır. Sivas'ta açılan sanayi mektebinde halıcılık önemli yer

⁹³⁶ Mehmet Ali Yıldırım, "Abdülhamid Devrinde Mesleki- Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri", Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik, Sosyo- Ekonomik Hayat- Eğitim Bildiriler, C. 2, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 218-219.

⁹³⁷ BOA, Y. PRK. UM, 30/88, 1; Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 228.

⁹³⁸ BOA, BEO. 787/59002, 2.

⁹³⁹ SVS, Sene 1325 (1907), s. 60.

⁹⁴⁰ N. Yücel Mutlu, age., s. 49-50.

⁹⁴¹ Mehmet Ali Yıldırım, agm., s. 223.

tutmuştur. Öğretmenler genelde Darülmualimin mezunu olup sanat derslerine ise bölgede bulunan ustalar gelmiştir. Mektebin birinci sınıfını bitirenler çıraklık, ikinci, üçüncü, dördüncü sınıfını bitirenlere kalfalık ve mezun olanlara ise ustalık şهادetnamesi verilmiştir⁹⁴². Mekteplerin masrafları yerel yönetimlerin bulabildikleri gelirler ile karşılanmıştır. Bunlar vilayet matbaalarının gelirlerinden, belediyelere ait vergi kalemleri arasında yer alan hayvan kesim vergisi, hariç vilayetlerden gelen araba ve yük hayvanlarından alınan vergi, hayvan tezkerelerinden ve ahali ile devlet memurlarının yardımlarından oluşmuştur. Ayrıca mekteplerin yetim ve kimsesiz çocukları bünyesinde barındırması zaman zaman piyango çekilişlerinden kazanç elde edilmesine vesile olmuştur⁹⁴³. Sivas vilayetine, müslüman mektepleri yararına çekilecek piyango gelirlerinin harcanmasında suiistimal yapılmaması için gerekli tedbirlerin alınması bildirilmiştir⁹⁴⁴. Sanayi mektepleri aynı zamanda imalathane durumunda oldukları için sipariş atölyeleri de vardır. Buralara verilen siparişin elde edilen kârdan bir kısmı sanat öğreten hocalara verilmiştir⁹⁴⁵. Nitekim 1905 senesinde Sivas'ta müstahdem komiser ve polis elbiseleri Hamidiye sanayi mektebinde diktirilmesi kararlaştırılmıştır⁹⁴⁶. 1907 yılında Hükümet sanayi mekteplerinin durumu ve iyileştirilmesi için yapılması gerekenleri vilayetlere sorduğunda hemen hepsi mali sıkıntıların üstesinden gelebilmek için teklifte bulunmuşlardır⁹⁴⁷. Sivas Hamidiye sanayi mektebi adına halkın yardımlarıyla inşa edilmiş olan dükkânlardan masarîf-ı tahririye adıyla talep olunan beş yüz iki kuruşun hazine tarafından ödenmesi istenilmiştir⁹⁴⁸.

3.6. Medrese

II. Abdülhamit devrinde birçok yeni okul açılmasına rağmen medreselerde eğitim devam ettirilmiştir. Bilindiği gibi medreselerin ihtiyaçları vakıflar aracılığıyla temin edilmiştir. Sivas vilayetinde de bu durum geçerli olmuştur. 1302 tarihli Sivas

⁹⁴² N. Yücel Mutlu, age., s. 50.

⁹⁴³ Mehmet Ali Yıldırım, agm., s. 220.

⁹⁴⁴ BOA, MF. MKT. 276/31, 3.

⁹⁴⁵ N. Yücel Mutlu, age., s. 50.

⁹⁴⁶ BOA, DH. TMİK. S. 62/46, 1, 2.

⁹⁴⁷ Mehmet Ali Yıldırım, agm., s. 221-222.

⁹⁴⁸ BOA, DH. MKT. 899/2, 1.

vilayeti salnamesine göre sancak ve kazalardaki medreselerin sayısal durumu şu şekildedir⁹⁴⁹:

Tablo 21. Sivas Vilayetinde Sancak ve Kazalarda Bulunan Medreselerin Sayıları

Sivas		Amasya		Tokat		Şark-î Karahisar	
Sivas	6	Amasya	27	Tokat	15	Şark-î Karahisar	3
Koçgiri	2	Merzifon	5	Erbaa	1	Koyulhisar	1
Divriği	3	Ladik	2	Zile	6	Hamidiye	6
Aziziye	10	Mecitözü	1	Niksar	4		
Gürün	2	Köprü	6				
Darende	8	Osmancık	2				
Toplam	31		43		26		10

19. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu dolaşan Fransız seyyah Cuinet'in verdiği rakamlara bakılacak olursa; Sivas'ta 32, Tokat'ta 14, Amasya'da 1, Şark-î Karahisar'da 3 medrese vardır⁹⁵⁰. Ancak Cuinet'in verdiği rakamlar gerçekçi değildir. Çünkü Amasya sancağında bir medrese gösterme hatasında bulunmuştur⁹⁵¹. Bu hususta Sivas salnamelerine bakarak daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Ancak salnamelerde medreselerde hangi derslerin olduğu derslerin kimler tarafından verildiğine dair bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak 19. Yüzyılda medreselerde ulûm-ı Arabiye, mantık, fıkıh, akaid, belagat, tefsir, Farsça, hadis, hikmet, müspet ilimler (hendese, riyaziye ve heyet) dersleri okutulmuştur⁹⁵². Osmanlı Dönemine ait medreselerdeki eğitim-öğretimi anlatan eserler incelendiğinde Sivas medreselerinde dini ilimler alanında hadis, hadis usulü, fıkıh, fıkıh usulü, akaid ve kelim, tefsir, belagat, Arap dili derslerinin okutulduğu tespit edilmiştir⁹⁵³.

1325 Sivas vilayeti salnamesinde kaydedildiği üzere değişiklikler göze çarpmıştır. Buna göre Sivas'ta 6 medrese olup diğer sancak ve kazalarda bulunan medreselerin sayıları ise şöyledir: Gürün 1, Yenihan 2, Aziziye 8, Divriği 2, Darende 19, Bünyan-ı Hamid 1, Koçgiri 1, Tonus 5'tir. Amasya sancağında 49, Tokat

⁹⁴⁹ SVS, Sene 1302 (1884), s. 457; Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim ve Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 230.

⁹⁵⁰ Vital Cuinet, *La Turquie D'asie I*, Paris 1892, s. 621.

⁹⁵¹ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim ve Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 230.

⁹⁵² Murat Akgündüz, age., s. 156.

⁹⁵³ Abdullah Kaya, "Selçuklular Dönemi Sivas'ta İlimi Hayat ve İlim Adamları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Kış 2008, s. 221-223.

sancağında 29, Karahisar sancağında 11 medrese olup toplamda 132 medrese mevcuttur⁹⁵⁴. Sivas sancağı merkezinde ve kazalarında bulunan medreselerin ismi, kurucusu, talebe sayısı ve müderrisi aşağıda gösterildiği gibidir⁹⁵⁵.

Tablo 22. Sivas Sancağı Merkezinde ve Kazalarında Bulunan Medreseler (1903)

Kaza	Medresenin ismi	Talebe sayısı	Medresenin banisi	Medresenin müderrisi
Sivas	Sahibiye	89	Keyhüsrev b. Feth Arslan	Hüseyin Halil ve Şükrü Efendiler
“	Şifaiye	41	Keykavus b. Keyhüsrev	Nuri Efendi
“	Buruciye	72	Muzaffereddin	Hacı Hamdi Efendi
“	İhsaniye	64	Abdullah Efendi	Hacı Halil Efendi
“	Şemsiye	35	Said Paşa	Emin Edib Efendi
Bünyan-1 Hamid	Hamidiye	110	Ahali-i Kaza	Süleyman Efendi
“	Arifiye	103	“ “	Kasım Efendi
Gürün	İrfaniye	38	“ “	İsmail Zihni Efendi
Darende	Şeyh?	81	Müftü Hacı Mahmud Efendi	Müftü Hacı Mahmud Efendi
“	Mehmed Paşa	30	Mehmed Paşa	Hacı Mahmud Efendi
“	İzzetiye	22	İzzet Hasan Efendi	Hüsnu Efendi
“	Hamidiye	19	Ahali-i Kaza	Mehmed Efendi
“	Osman Efendi	10	Osman Efendi	Hacı Hamza Efendi
Hafik	Ebesil?	20	İaneten	Sururi Ferhad Efendi
“	Pusad	5	“	Mustafa Efendi
Tonus	Hamidiye	100	“	Mehmed Efendi
“	Gümrük?	60	“	Ahmed Efendi
Divriği	Hafız Paşa	12	Hafız Paşa	Necib Efendi
Aziziye	Cami Atik	60	Beslam? Bey ve müftü Efendi	Hacı Mehmed Efendi
“	Cami Cedid	66	Yahya Efendi	Yakub ve Mecid Efendiler
“	Sadabad	55	Hüsnu Efendi	Hüsnu Efendi

Sivas merkezde bulunan medreseler hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olabilir.

Buruciye Medresesi (1271) hükümet civarında Eski Kale mahallesinde, Şifaiye Medresesi'nin üst tarafında ve yaklaşık otuz kırk metre mesafede bina edilmiştir. Halk arasında Hacı Maksud (Hacı Mesud) Medresesi olarak bilinirken

⁹⁵⁴ SVS, Sene 1325 (1907), s. 258.

⁹⁵⁵ SNMU, Sene 1321 (1903), s. 550.

eski kayıtlarda Muzaffereddin Gazi olarak kaydedilmiştir. Medresenin kurucusu III. Gıyaseddin Keyhüsrev ricalinden Muzaffer b. Hibetullah el- Burûcerdî adında biri olmasından dolayı Buruciye Medresesi adıyla tanınmıştır⁹⁵⁶.

Çifte Minare Medresesi (1272) vezir Şemseddin Medresesi de denilen ve halk arasında Dar'ül-Hadis veya Çifte Minare olarak tanınmıştır. Şemseddin Cüveyni tarafından yaptırılan bu medrese Sivas Hükümet konağı ve Şifaiye Medresesi karşısındadır. III. Gıyadseddin Keyhüsrev zamanında yapılmıştır. 1882 yılına kadar mevcut olup sonradan harap olmuş ve Sırrı Paşa zamanında yıktırılmış, şimdiki bina hastahane olarak yaptırılmış ise de sonradan mektep olmuştur. Daha sonra burası askeri müfrezeeye verilmiştir. 1899 yılında Sivas askeri rüştiye binası buraya nakledilmiştir⁹⁵⁷.

Selçuklu eserleri arasında en iyi şekilde muhafaza edilmiş olan Sahibiye Medresesi (1272) veya Gök Medrese⁹⁵⁸, Anadolu Selçuklu Sultanı IV. Kılıçarslan'ın oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminin vezirlerinden olan Sahip Ata Ali b. Hüseyin tarafından yaptırılmıştır. Sahibiye veya Gök Medrese olarak iki ismi bulunan medresenin Sahibiye ismi yaptıran kişinin lakabı olan Sahip Ata'dan, Gök Medrese ismi ise kullanılan çinilerin gök mavisi renginden almıştır⁹⁵⁹. 1904 yılında Sivas Valisi Reşid Akif Paşa zamanında Evkaf tarafından tamir ettirilmiştir⁹⁶⁰.

Şifaiye Medresesi, hükümet konağı civarında Medreseler sokağında Dârü'l-Hadis adı verilen Çifte Minareler karşısında bulunan binası, Anadolu Selçuklu Hükümdarı I. İzzeddin Keykavus b. Keyhüsrev tarafından 1217 yılında hastane olarak yaptırılmıştır. Bina 1768 yılında fermanla medreseye dönüştürülmüştür⁹⁶¹. Ancak Şifaiye Medresesi'yle ilgili olarak II. Abdülhamit döneminde arşivde bir belge dikkat çekmiştir. Asar-ı atıkaya dikkat etmek maarif müdürlerinin görev ve sorumluluğunda olduğu için Sivas Maarif Müdürü Nezaret'e sorumluluğunun farkında olarak bir ihbarda bulunmuştur. Buna göre Sivas Maarif Müdürü 24 Mayıs

⁹⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı-Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, Hazırlayan Recep Toparlı, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 166.

⁹⁵⁷ Uzunçarşılı-Edgüer, age., s. 172-175.

⁹⁵⁸ Uzunçarşılı-Edgüer, age., s. 178.

⁹⁵⁹ Sami Şahin, "Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) ve Kitabelerdeki Rivayetlerin Hadis Değeri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, Haziran 2006, s. 146-147.

⁹⁶⁰ Uzunçarşılı-Edgüer, age., s. 184.

⁹⁶¹ Uzunçarşılı-Edgüer, age., s. 155-156.

1901 tarihinde Nezarete *begayet mahremane* notuyla maruzatını sözlü olarak ifa etmeye fırsat bulamadığını belirterek mühürsüz ve muhbir ağzından yazılmış gibi takdim ettiğini bildirmiştir. Bu husus Sivas'ta Selçuklu güzel sanat eserlerinden olan Şifaiye Medresesi'ndeki medrese kurucusunun türbesinin kapısı üzerindeki gayet kıymetli çini kabartma kitabelerin medrese mütevellisi Arifzade Nuri Efendi tarafından sökülerek yerleri kireçle doldurulmuş olmasıdır. Asar-ı Atika Nizamnamesi⁹⁶² ahkâmınca şu hal ve hareketin cezalandırılması gerektiğinden Arifzade Nuri Efendi hakkında devair-i âidesince mahkeme-i nizamiyeye ikame-i dava edildiği halde bazı taraftan gösterilen sahip çıkma sebebiyle Arifzade Nuri Efendi'nin beraat ettiği görülmüştür. Konunun öneminden ötürü muhakemesinin başka bir vilayette görülmesine karar verilmesi için Adliye Nezareti'nce ilgililere gereken emirlerin verilmesi hususu bildirilmiştir. Sivas Maarif Müdüriyeti'ne ise ihbarnamenin görüşüldüğü, Maarif Müdürü'nün öteden beri eski eserler hususunda gösterdiği etkili çalışmaların takdire şayan bulunduğu bildirilmiştir⁹⁶³.

Sivas Maarif Müdürü'nün medreseler ile ilgili bir önerisi olup bu konuyu 15 Şubat 1895 tarihinde Nezaret'e bildirmiştir. Bu kadar seneden beri ulema-i islamiyenin tecelligâhı ve şeriât-ı mutahhara Muhammediyyenin yayılma aracı olan medreselerin taşrada bulunanlarında eserlerin çöküşünün ortaya çıktığını ve askerlikten kurtulmak amacıyla devam eden talebelere mahsus kalmakta olduğunu üzüntüyle gördüğünü belirtmiştir. Çoğunlukla vakfedilmiş gelirlere sahip olan taşra medreseleri, Maarif Müdürlüğü gibi resmi bir daireye bağlanarak ve bunların gelirine kolay bulunacak aidat-ı mevkufe-i saire zamlanarak bununla öğretmenlerin ve talebelerin mümkün olduğu kadar görevlendirilmelerini istemiştir. Ayrıca talebelerin yalnız iki ay değil resmi mektep talebeleri gibi on ay müddetle dersanelerinde tutularak ve her sene sonunda mekteplerin teftiş ve kontrolüyle imtihanların yapılmasını belirtmiştir. İki sene sınıf geçemeyenler medreselerden çıkarılırsa medreselerden de mektepler gibi uygun şekilde sonuçlar alınıp ve bu sayede ilim ve maarifet de daha çabuk kesin menzillerde ilerlenileceğini bildirmiştir. 6 Nisan 1895 tarihinde cevap olarak Maarif Müdürü'ne bunun doğru olmayacağı ve sorumluluğuna verilen vazifenin iyi bir şekilde yürütülmesine dikkat ederek dairesi

⁹⁶² Asar-ı Atika Nizamnamesi, Düstur, Birinci Tertib, C. 3, s. 426- 431.

⁹⁶³ BOA, MF. MKT. 567/17, 1, 2, 3,4.

dâhilindeki maarifin ilerlemesine bir kat daha özen göstermesi gerektiği bildirilmiştir⁹⁶⁴. Bu konunun üzerinde duran Sivas Maarif Müdürü Ahmet Hulusi Bey, medreselerin durumu ve ıslahı için bölgede bulunan Anadolu Umum Müfettişi Ahmet Şakir Paşa'ya 14 Temmuz 1896'da düşüncelerini tekrar bildirdiği görülmüştür⁹⁶⁵.

3.7. Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları

Osmanlı Devleti, Osmanlıcılık ilkesi gereği tüm tebaasını eşit görek Tanzimat ve Islahat Fermanı ile tebaasının haklarını güvence altına almıştır. Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile eğitim konusunda müslim ve gayrimüslimlere yeni haklar vermiş ve uyulması gereken şartları belirlemiştir. Eğitim hususunda gerekli görevlendirmelerde gayrimüslim unsurlara da yer verilmiştir.

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 143. Maddesine göre Maarif Müdürü'nün sorumluluğunda, müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşan Vilayet Maarif Meclisleri'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Sivas salnamelerinde görüldüğü üzere Maarif dairelerinde, maarif sandığı komisyonlarında gayrimüslim üyeler de bulunmuştur. Sivas Maarif Dairesi'nde Şahinyan Agop ve Manuk Efendiler bulunurken, Maarif sandığı komisyonunda yine Şahinyan Agop, Kabarziyan Artin, Patrikyan Nazarit, Harakyan Nikogos isimli gayrimüslim üyeler yer almıştır. Kazalarda oluşturulan maarif meclislerinde de gayrimüslim üyeler mevcuttur. Aziziye'de Hoca Sogomon Ağa, Divriği'de Serkiz Ağa, Gürün'de Agop ve Simon Ağalar maarif meclisi üyeleridir⁹⁶⁶.

3.7.1. Azınlık Okulları

19. Yüzyıl verileri, Sivas merkezde gayrimüslim nüfus içerisinde Ermenilerin çoğunlukta olduğunu çok az sayıda Rum, Yahudi vb. yaşadığını göstermiştir⁹⁶⁷. Ermeniler Gregoryen, Katolik ve Protestan Kiliseleri etrafında toplanmışlardır⁹⁶⁸.

⁹⁶⁴ BOA, MF. MKT. 259/21, 1, 3, 4.

⁹⁶⁵ BOA, Y. EE. 131/29, 1; Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim ve Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 230-231.

⁹⁶⁶ SVS, Sene 1301 (1883), s. 59, 85-89.

⁹⁶⁷ Derya Şimşek, "19. Yüzyılda Sivas'ta Misyonerlik Faaliyetleri", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. 1, Sivas 2007, s. 455-456.

Gayrimüslimlerin kiliselerin yanında açmış oldukları okullar genellikle ilkokul seviyesinde olup mahalli cemaatlerce yönetilmiştir⁹⁶⁹. Ermenilerin ana kilisenin kendisine ait erkek ve kızlara mahsus beş okul olup bunların isimleri şu şekildedir: Tarkmançats, Sahakyan, Nersesyan, Hırıpsimyants ve Kayianyants'dır⁹⁷⁰. 1302 tarihli Sivas vilayeti salnamesindeki kayıtlara göre Sivas ve kazalarında gayrimüslimlere ait ilkokul ve talebe sayıları şu şekildedir⁹⁷¹:

Tablo 23. Sivas Vilayeti Merkez ve Merkeze Bağlı Kazalarda Bulunan Gayrimüslim Sıbyan Mektepleri

Mekâtib-i sıbyan gayrimüslim			
	Mektep	Erkek	Kız
Sivas	15	1121	366
Tonus	15	597	12
Hafik	22	220	100
Koçgiri	2	50	7
Yıldızeli	3	265	15
Aziziye	2	56	7
Divriği	14	800	102
Darende	4	120	17
Gürün	3	70	17

19. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu dolaşan Fransız seyyah Vital Cuinet'e göre Sivas sancağındaki ilkokul talebe ve öğretmenlerin dağılımı ise şu şekildedir⁹⁷²:

Tablo 24. 19. Yüzyılda Sivas Sancağında Bulunan Gayrimüslimlere Ait İlkokul, Talebe ve Öğretmen Miktarı

Sivas Sancağı	Erkek			Kız		
	Okul	Talebe	Öğretmen	Okul	Talebe	Öğretmen
Ermeni Gregoryen	45	4.319	45	23	873	23
Ermeni Katolik	-	-	-	-	-	-
Ermeni Protestan	19	689	30	1	37	1
Rum Ortodoks	15	260	15	-	-	-
Latin	1	200	3	-	-	-

⁹⁶⁸ Hüseyin Bulut- Nurettin Birol "XIX. Yüzyılın Sonlarında Sivas Vilayetinde Ermenilerin Faaliyetleri ve Alınması Düşünülen Tedbirler ve Mehmet Ali Bin Abdullah Selim'in Layihası" *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, Erzincan 2006, s. 2.

⁹⁶⁹ Vahapoğlu, age., s. 65.

⁹⁷⁰ Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, Yayına Hazırlayan Arsen Yaman, Birzamanlar Yayıncılık, s. 243.

⁹⁷¹ SVS, Sene 1302 (1884), s. 454.

⁹⁷² Cuinet, age., s. 621; Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007), C. 1, Sivas 2007, s. 252.

Biol'un, Cuinet'ten aktardığına göre vilayete bağlı sancak, kaza ve nahiyelerde Gregoryen Ermenilerine ait okulların yönetimi, mahalli idarelerin özel meclislerine verilmiştir. İlköğretim programları yeterli seviyededir ve uygulamalı eğitim yapan bu okullar parasızdır. Tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu mevsimde Müslümanlar gibi çocuklarını okula göndermek istemediklerinden, eğitim senenin belli mevsimlerinde yoğundur. Gregoryen Ermenilerin Sivas merkezde 9 erkek, 3 kız okulu vardır. Koçgiri, Divriği, Tonus, Gürün, Darende, Hafik, Yıldızeli, Aziziye kazalarında da Ermeni Gregorgen okulları vardır⁹⁷³.

Katolik cemaati tarafından Sivas'a bir saat mesafede bulunan Perkenk karyesinde bir mektep yapılmıştır⁹⁷⁴. Ancak bu mektep Bâb-ı Âli'den izin almaksızın yapılmaya başladığından inşaatı durdurulmuştur⁹⁷⁵. Fakat Cizvit papazlar 200 talebeyle eğitim verdikleri bir ilkokulla bu eksikliği gidermişlerdir. Katolik Ermeniler genel olarak çocuklarının eğitimi Cizvit papazlara emanet etmişlerdir⁹⁷⁶. Ermeni mektebinde okutulacak kitapların ismini açıklayan fihristin, Katolik mektebinde uygulanmasına gerek olup olmadığına tereddüt edildiğini bildiren Sivas Maarif Müdürü'ne fihristin yalnız Ermeni mektebine ait olup Ermeni Katolik mektebini kapsamadığı ve Katolik mektebine mahsus olarak ayrıca bir fihrist düzenleneceği bildirilmiştir⁹⁷⁷. Görüldüğü gibi mezhepsel ayrılık eğitim programlarına da yansımıştır.

Rum Ortodoksların ise 60 talebenin devam ettiği ve Yunanca eğitim yaptıkları bir okulları vardır⁹⁷⁸. 1321 tarihli Sivas vilayeti salnamesinde görüldüğü üzere Sivas ve kazalarında gayrimüslim mekteplerinin sayısal durumu şu şekildedir: Sivas 12, Aziziye 4, Gürün 5, Bünyan-ı Hamid 6, Divriği 6, Darende 3, Yıldızeli 1, Tonus 16, Koçgiri 21, Hafik 14, olmak üzere toplam 88 gayrimüslim mektebi kaydedilmiştir⁹⁷⁹.

⁹⁷³ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", 252-254.

⁹⁷⁴ BOA, BEO. 2522/189077, 1.

⁹⁷⁵ BOA, MF. MKT. 246/39, 3.

⁹⁷⁶ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 255.

⁹⁷⁷ BOA, MF. MKT. 247/63, 1, 3, 4.

⁹⁷⁸ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 255.

⁹⁷⁹ SVS, Sene 1321 (1903), s. 241.

1905–1908 tarihleri verilerine göre, Sivas'ta Ermenilere ait özel okullardan yedisi erkeklere, biri kızlara ait olmak üzere sekiz okul, yine Ermeni talebeler için bir erkek rüştiyesi vardır⁹⁸⁰.

3.7.2. Yabancı Devlet Okulları

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın haklarını bahane ederek bazı devletler onların koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Fransa, İtalya, Avusturya, Katoliklerin; Rusya Ortodoksların; İngiltere ve Amerika Protestanların hamisi sıfatını takınarak aslında kendi siyasi, ekonomik ve kültürel çıkarları doğrultusunda misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu tür okullar Osmanlı'da eskiden beri mevcut olup 19. Yüzyılda yaygınlaşmışlardır. Devlet bunların verdiği zararı fark ederek kontrol altına almaya çalışmıştır. Eğitim ıslahatlarında bu tür okullara dair düzenlemeleri ihmal etmemiştir. Nitekim Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi üzerinde tadilat çalışmaları yapılmış, 6 Mayıs 1886'da Maarif Nezareti bünyesinde *Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği* kurulmuştur⁹⁸¹. II. Abdülhamit 5 Şubat 1887 tarihli bir irade ile bundan sonra yabancı okulların açılması için kesinlikle irade alınmasının gerektiğini bildirmiştir⁹⁸².

Osmanlı Devleti 6 Temmuz 1899 tarihinde ruhsatsız olan bütün yabancı müesseselerinin ruhsat alması zorunluluğunu getirmiştir ve bütün yabancı sefaretlere bu durumu bildirmiştir⁹⁸³. Müslüman çocukların yabancı okullara gitmelerinin engellenerek bu okullardan çıkarılıp İslam okullarına gitmelerinin sağlanması için tedbirler alınmıştır⁹⁸⁴.

Sivas'a 1851 yılında gelen Amerikan Board Teşkilatı çalışma alanı olarak Anadolu'yu bölgelere ayırarak her bölgede istasyonlar açmıştır. Sivas, Ermeni Misyonu denilen Batı Türkiye Misyonu içinde yer almıştır. Sivas'a gelen ilk Amerikan misyoneri, 1880'li yıllarda Sivas'ta Amerikan konsolosu olarak görev yapan Dr. Jewett'in babası M. Jewett'tir. Daha sonra Sivas'taki Amerikan Misyonerlik

⁹⁸⁰ Mehmet Ö. Alkan, age., s. 142-143; Seyit Taşer, "Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 48, Erzurum 2012, s. 411.

⁹⁸¹ Hakan Özdemir, agm., s. 129.

⁹⁸² *Düstur*, Birinci Tertib, C. 5, s. 759-760.

⁹⁸³ Şamil Mutlu, age., s. 120.

⁹⁸⁴ Uçan, agt. s. 310.

Teşkilatı'nın başına Dr. West getirilmiştir. Diğer misyonerler, Miss Flavia Bliss, Edward Riggs, Henry Perry, Albert ve eşi Emma Hubbard'tır⁹⁸⁵. Amerikalı misyonerlerin Sivas'taki faaliyetleri azınlıklar için okul açmak, kitap yazmak ve satmak, sağlık kurumları oluşturarak halka sağlık hizmeti vermek, Ortodoks ve Gregoryen kökenli azınlıkları Protestanlaştırmak şeklinde olmuştur⁹⁸⁶. Protestanların kendi kiliselerine kavuşmaları ve Bâb-ı Âli tarafından ayrı bir millet olarak kabul edilmeleri, Ermenilerin Amerikan misyoner okullarına olan talebini artırmıştır⁹⁸⁷.

ABC FM Teşkilatı, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yörelerde; merkez Sivas istasyonuna bağlı olmak üzere Kangal yakınlarındaki Mancılık köyünde, Zara, Gürün, Enderes (Suşehri), Divriği, Darende, Tokat ve Şebinkarahisar'da istasyonlar açmıştır⁹⁸⁸. Amerikalı misyonerler Ermeni ve Rum azınlıkları Protestanlaştırmaya çalışmış, bu cemaatin çocukları için açtıkları okullara öğretmen ve kitap temin ederek yoğun bir eğitim faaliyetine girişmişlerdir⁹⁸⁹. Köy kızlarını köy misyonerlik faaliyetlerine hazırlamak amacıyla Miss Flavia Bliss tarafından 1864'te yatılı kız yüksekokulu kurulmuştur. 1878'de Miss Chamberlain'ın çalışmalarıyla okul yeniden yapılandırılmıştır. Burada kızlar alfabeden başlamışlar ve okumayı öğrenmişlerdir. Birkaç yıl içerisinde köylerde öğretmenlik yapmak üzere gitmişlerdir. 1902 yılındaki müfredat da dikiş ve pratik terzilik yer almıştır. Öğretmen Miss Blake ve talebeleri haftada 22 evi ziyaret ederek misyonerlik çalışmalarını yürütmüşlerdir⁹⁹⁰. 1878 yılında Dr. Henry T. Perry tarafından Sivas Öğretmen Okulu kurulmuştur. 1900 yılından sonra okulun müdürü Msy. Ernest C. Partridge olmuş, okul 1911'de Öğretmen Koleji diye anılmıştır⁹⁹¹. Gürün'de Şugûl-Bâlâ mahallesinde Amerikalılara ait Ermeni Kigork Efendi'nin müdürlük yaptığı, Ermeni ve Protestan mezhebine mensup olan 9 kız, 25 erkek talebesi olan bir mektep vardır. Bu mektebin ruhsatı 16 Aralık 1314 tarihli olup mektep iki kısım olarak yerli Protestanlar adına

⁹⁸⁵ Adnan Mahiroğulları, "Anadolu'da Misyonerlik ve Yabancı Misyon Faaliyetlerinin Ermeni Meselesine Etkileri: Sivas Vilayeti Örneği", *Yeni Türkiye*/60, 2014, s. 9.

⁹⁸⁶ Şimşek, agm., s. 455-456.

⁹⁸⁷ Uygur Kocabaşoğlu, age., s. 79; Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık...", s. 246.

⁹⁸⁸ Mahiroğulları, agm., s. 9.

⁹⁸⁹ Şimşek, agm., s. 463.

⁹⁹⁰ Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 248-251.

⁹⁹¹ Ayşe Aksu, agt., s. 325.

kaydedilmiştir⁹⁹². Sivas'ta bir de Protestanlık çalışma merkezi oluşturulmuştur. Burada 30'a yakın ilkokul ve eğitim gören 700'ün üzerinde talebe vardır⁹⁹³. 1905 yılında Sivas'ta Amerikan okullarının sayısı 7 olup bu okullarda 277 kız, 497 erkek, 545 kız-erkek talebe öğrenim görmüştür. 15 kadın, 18 erkek ve 23'te cinsiyeti tespit edilememiş öğretmen vardır⁹⁹⁴.

Fransız misyonerleri de Amerikan misyonerleri gibi Sivas'ta okul ve sağlık kurumu açmışlardır⁹⁹⁵. Sivas'taki Küçük Yengiler Hıristiyan Mahallesi'nde 1882'de Fransız Jé suite Mektebi kurulmuştur. Ruhsatlı olan bu okulda iptidai, rüştiye ve idadi seviyelerinde eğitim verilmiştir ve 487 erkek talebe öğrenim görmüştür. Aynı mahallede 1891 senesinde iptidai seviyesinde 168 talebeli bir kız okulu kurulmuştur⁹⁹⁶. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere salnamelerde bu okullar mevcuttur. Ayrıca bu mekteplerin hepsinin ruhsatname tarihleri 8 Kasım 1898'dir.⁹⁹⁷

Tablo 25. Yabancı Devletlerin Açmış Oldukları Mektepler (1903)

Liva/ kaza	Mektebin ismi	Mektebin mensup olduğu millet	Namına ruhsat verilmiş olan müdür-i mesul	Mektebin derecesi	Öğrenci sayısı		Mektebin açılış tarihi
					Erkek	Kız	
Sivas	Cizvit	Fransız	Pére Roziye	Erkek idadi	401	-	1882
Sivas	Cizvit	Fransız	Pére Roziye	Kız ibtidai	-	279	1891
Sivas	Protestan	Amerikan	Mister Perry	Erkek idadi	340	-	1854
Sivas	Protestan	Amerikan	Mister Perry	Kız rüşdi	-	55	1854

⁹⁹² Şamil Mutlu, age., s. 353.

⁹⁹³ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1991, s. 144-145.

⁹⁹⁴ Şamil Mutlu, age., s. 326; Ayrıca kız öğrenci sayısına 49, erkek öğrenci sayısına 61 eklenmelidir. Şamil Mutlu, age., s. 326, 893 numaralı dipnot.

⁹⁹⁵ Mahiroğulları, agm., s. 12.

⁹⁹⁶ Şamil Mutlu, age., s. 227; Taşer, "Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914)", s. 410.

⁹⁹⁷ SNMU, Sene 1321, s. 562

Bu okullar, 19. yüzyıl sonlarında kurulmuşlardır. Bu dönemde ve yirminci yüzyıl başlarında, Sivas'ta yabancı okullar statüsünde, yalnız Amerikan ve Fransız okullarının etkin olduğu anlaşılmıştır⁹⁹⁸. Ermeniler, misyonerlerden dinledikleriyle, aldıkları eğitim ve gördükleri yardımla özellikle dil ve kültür sahasında milli bir alt yapı edinmişlerdir⁹⁹⁹. Daha sonra devletin çeşitli yerlerinde isyana başlamışlardır. Osmanlı Devleti ise eğitim konusunda bir takım talimatnameler yayınlayarak yabancıların faaliyetlerine engel olmaya çalışmışlardır. Örneğin Cizvitlerin Osmanlı Devleti'nde mektep açarak fikirlerini yaymalarının yasak olduğu ve Sivas vilayeti mektupçusu Ahmed Şevki ile vergi müdürü Hasan Şükrü Efendilerin Fransızca öğrenmek amacıyla Sivas'taki Cizvit mekteplerine gitmelerinin sakıncalı olduğu Sivas vilayetine bildirilmiştir¹⁰⁰⁰. Cizvitler devletin sözünü dinlememiş olacaklar ki hükümetin kapattığı mektepleri yeniden açarak eğitime başlayan Cizvit papazları, mektepleri sefaretin yazısı üzerine açtıklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine Sivas vilayeti tarafından yapılacak muamele sorulmuştur¹⁰⁰¹.

Misyoner faaliyetleri neticesinde Ermeniler ayaklanmaya hazır hale gelmişlerdir. 5 Ocak 1893'te Merzifon kazasında ilk ciddi ayaklanma meydana gelmiştir¹⁰⁰². Yaşanılan olaylar sebebiyle devlet tedbiri elden bırakmamıştır. Sivas vilayeti dâhilinde yeniden yabancı mekteplerinin açtırılmaması, Amasya ve Tokat Cizvit mekteplerinin gözetim altında tutulması gerekli görülmüştür¹⁰⁰³.

Ahmet Zühdü Paşa 1893-1894 tarihli yazmış olduğu raporda nezaret ve teftiş hususunda her azınlık grubun milli hislerle hareket ettiğini, o bölgelerle yakın menfaat ilişkileri olan yabancı devletlerin aldatmacalarını, fesatlıklarını ve etkilerini dile getirmiştir. Sivas vilayeti ile ilgili açıklamaları ise şu şekildedir¹⁰⁰⁴:

“Sivas Vilayetinde el-yevm beş yüzden mütecâviz müslim ve gayr-i müslim zükûr ve inas leyli ve nehari mekteb ve bunlarda yirmi binden ziyâde talebe ve tâlibât

⁹⁹⁸ Taşer, “Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914)”, s. 411.

⁹⁹⁹ Mithat Aydın, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, s. 88.

¹⁰⁰⁰ BOA, DH. MKT. 1424/7, 1.

¹⁰⁰¹ BOA, DH. MKT. 1589/14, 1.

¹⁰⁰² Mithat Aydın, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, s. 104.

¹⁰⁰³ BOA, BEO, 1249/93662, 1.

¹⁰⁰⁴ Atilla Çetin, agm., s.192, 200-201.

mevcud olub vilâyetin merkez ve sancak ve her mahallinde Ermenilerin mektepleri diğer mekteblere nisbetle tedrisat ve intizâmca hepsinden mükemmel olarak idareleri millet cem'iyetine veyahud erbâb-ı iktidâr ve yesârdan müteşekkil birer heyete mevdû'dur. Bu mekteplerde eser-i teşvik olmak üzere ücretsiz tedrisât icrâ olunur. Vilâyetde lâtin olmadığı halde altı aded mükemmel Lâtin Cizvit Mektebi ve bunların bin kadar talebesi vardır ki, bunlar Ermeni Katolik etfâlidir. Amerikalılar tarafından Protestanlığın intişârı için Merzifon kazası merkez ittihâz edilerek Protestanlığın terviç ve ta'mîmi fikr-i siyâsisiyle tedrîsât İngiliz ve Ermeni lisânları üzerine icrâ kılınır. Diğer mahallerde olduğu gibi Sivas'da dahi milel-i gayr-i müslimenin mekâtibinde istihdam olunan muallimler 'ala'l-ekser milel-i ecnebiyye tarafından sevk edilmiş mütefennin ve diplomat ve o derecede makasîd-ı siyâsiyeyi icrâ için muktedir erbâb-ı ma'lûmâtıdan idüğinden Devlet-i Aliyyenin tebaa-i gayr-i müslimesi üzerinde her sûretle icrâ-yı te'sirâta vâsîta olmakda ve tahassüsât-ı diyânet ve milliyet sevkiyle bunlar tarafından vuku' bulan telkinât-ı muzırre etfâl-i tebaanın zihinlerini teşvîş ve ifsâd etmekte ve talebeler ikmâl-i tahsil ile mektebden çıktıkdan sonra kazandıkları o ihtisâsât-ı diniyye ve 'ilmiyye ile efkâr-ı ecnebiyeyi tervîce hâdim olduklarını bildikleri cihetle Protestanlar ve Cizvitler ve emsâli ecnebler bu âmâl-i siyâsiyenin husûli için maddî ve ma'nevî her dürlü fedâkârlık ihrâzında dakîka fevt etmedikleri ve işte bu gibi tedâbir ile o mekteplerden pek çok talebe çıkarmakda oldukları misillü Sivas gibi diğer vilâyât-ı şâhâneye nisbetle ilkaât-i ecnebiyeden masûn olması lâzım gelen bir kıt'ayı cevelângâh-ı mefâsid ittihâz ile Rum ve Ermeni Katolik gibi akvâm-ı gayr-i müslimeyi kendilerine celb eylemektedirler. Bu haller vaktiyle mahalleri (mahallî) hükûmet me'mûrlarının gösterdikleri gaflet ve 'adem-i dikkatleri neticesi olduğu şüphesizdir".

Zühdü Paşa'nın raporunda ifade ettiği gibi muallimlerin ahali üzerinde tesirine örnek Divriği kazasının Zidegan karyesinde açılmış olan Ermeni mektebi muallimi Sevariş adlı kişinin ahalinin mezhebini değiştirmeye ve zihinlerini karıştırmaya çalışmasıdır. Bunun üzerine Sivas vilayetine gereğinin yapılması bildirilmiştir¹⁰⁰⁵. Sivas'ta Ermeni mektebi muallimlerinden Manuk Efendi'nin her akşam kadın ve erkeklere izinsiz olarak evinde vaaz etmesi sebebiyle evi

¹⁰⁰⁵ BOA, DH. MKT. 1831/52, 1.

kapatılmıştır. Bu tür olaylara meydan verilmemesi Sivas vilayetine bildirilmiştir¹⁰⁰⁶. Eski Sivas Valisi Memduh Bey de Ermeni fesedesini Ermeni mekteplerindeki muallimlerin teşvik ettiğini belirtmiştir¹⁰⁰⁷. Sivas Vilayeti dâhilindeki bazı Ermeni fesedesinin birtakım hezeyannameler neşrettikleri bilindiğinden bu gibi hallerin kaynağı Ermeni mektepleri olmasına nazaran oralara tayin olunacak müfettişlerin erbab-ı ehliyet ve istikamette olunmasına dikkat edilmesi Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir¹⁰⁰⁸. 11 Mart 1893 tarihinde Sivas Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda yine aynı şekilde Sivas vilayetinde bazı Ermeni fesedesinin kaynağının çoğunlukla Ermeni mektepleri olduğu ve bu mekteplerin ciddi bir teftiş ve nezaret altında bulundurulması gerektiği bildirilmiştir. Maarif müdürlerinin görevlerinden biri bütün okulların teftişi ve zararlı neşriyata meydan vermemeleridir. İşte bu hususta Maarif Müdürlüğü'ne, ne yazık ki vazifenizin yapılmasındaki başarısızlığınız, tembelliğinizi ispat etmekte olup bu şekilde devam etmeniz azlinizi gerektireceğinden tarzınızı düzeltmeniz, asıl vazifeniz emrolunan teftişe itinayla hemen başlayarak zararlı yayınlara kesinlikle meydan verilmemesi, bütün yabancı ve gayrimüslim mekteplerinin birer birer teftiş edilerek neticenin bildirilmesi istenilerek sert bir şekilde ikaz edilmiştir¹⁰⁰⁹.

Dâhiliye Müsteşarı Hamid Refik Bey, Sivas vilayetindeki Ermeni olayları ile ilgili hazırladığı raporda, yapılan araştırmalar ve tahkikatlar sonucunda Ermeni fesadının kaynağı, Protestan ve Cizvit mektepleri olduğunu ve yayılmasına ise Osmanlı memurlarının kusur ve müsamahalarının sebep olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı bu mektepler hakkında Maarif Nizamnamesi'nin gerektirdiği teftişin mutlaka hakkıyla yapılmasının gerektiğini, daha önce yapılan teklif gereğince hafiyeler marifetiyle, olayın cereyanında elebaşlarının kimler olduğunun tespiti istenmiş ise de sonuç alınmadığını ifade etmiştir. Ermenilerin yoğun olduğu yerlerde istikamet ve ehliyetine güvenilmeyen memurlar hemen azledilip yerlerine güvenilir memurlar tayin edilmelidir, diyerek durumu bildirmiştir¹⁰¹⁰.

¹⁰⁰⁶ BOA, DH. MKT. 1407/32, 1.

¹⁰⁰⁷ BOA, Y. PRK. UM. 29/40, 1, 2.

¹⁰⁰⁸ BOA, BEO, 162/12100, 1.

¹⁰⁰⁹ BOA, MF. MKT. 163/61, 1.

¹⁰¹⁰ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", s. 271; BOA, Y.PRK. DH. 8/6, 1; Mithat Aydın, "Amerikan Protestan

Osmanlı Hükümeti adına incelemeler yapan Abdullah Selim de hazırlamış olduğu raporda Ermenilere ait okullara devlet tarafından tam bir denetim, tahkikat yapılamadığını belirtmiştir. Fesadın kaynağını ve etkisini yok etmek için hükümetin Maarif Nizamnamesi'ndeki hükümleri uygulayarak teftiş yapması gerektiğini belirttikten sonra şimdiye kadar yapılan teftişlerde Ermenice bilmeyen memurların sözde teftiş yaptığını dikkat çekerek mahalli memurların bu hususa dikkat etmeleri gerektiğini bildirmiştir¹⁰¹¹.

Bu belgelerde görülüşü üzere teftiş hususundaki zafiyet Zühdü Paşa'nın raporunda bu okulların açılmasında müsamaha ve kayıtsızlık olduğu fikrini teyid etmiştir. Ayrıca Anadolu'da artan Ermeni ihtilalci faaliyetleri ve Protestan misyonerlerin orta Anadolu'daki Alevileri Hristiyanlaştırma gayretleri de olmuştur. Bazı çalışmalarda bu durum karşısında Bâb-ı Âli'nin Anadolu Alevilerini sünnileştirmek amacıyla özel eğitim politikaları uygulamaya sevk ettiği¹⁰¹² iddiaları yer almıştır. Zühdü Paşa'da raporunda bu hususa değinerek *“dâhil-i vilayetde Kızılbaşlık ilerleyerek rivâyete göre bunlar ikiyüz yetmiş bin nüfûsa bâliğ olarak neşr-i dalâlet ediyorlar”* ifadesinde bulunmuştur¹⁰¹³. Halkın akaid-i islamiyelerini ihlal ettiği düşünülen Kızılbaş vesaire toplulukların nahoş öğretilerini yok etmek için iptidai mekteplerinin ıslahı ve çoğaltılması ve Kızılbaş köylerinde yeterli sayıda mektep yapılması ve bu mekteplerde fâzıl ve muktedir muallimler istihdamı gerekli görülmüştür¹⁰¹⁴. Ayrıca Sivas'taki Protestan mektepleriyle ilgili alınan tedbirler Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir¹⁰¹⁵.

21 Ağustos 1895 tarihinde Sadrazam, Hariciye Nezareti'ne Sivas'ta bulunan yabancı mekteplerden dördü Cizvit rahiplerine, dördü Sur ve yirmi dokuzu Protestan misyonerlerine ait olmak üzere toplam otuz yedi mektebin 1269 yılından 1305 yılına kadar ruhsatsız çalıştığını haber vermiştir. Bu nedenle bu mekteplere ruhsat verilmesi gerektiğini bildirmiştir¹⁰¹⁶. Sivas vilayetine Nizamname'ye uygun muamele

Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, s. 90.

¹⁰¹¹ Bulut-Birol, agm., s. 7-8.

¹⁰¹² Somel, age., s. 275; Nurdoğan, agt. s. 641.

¹⁰¹³ Atilla Çetin, agm., s. 201.

¹⁰¹⁴ BOA, MF. MKT. 848/62, 1, 2.

¹⁰¹⁵ BOA, DH. TMIK. M. 227/23, 1,3.

¹⁰¹⁶ BOA, HR. HMŞ. İŞO. 183/3, 1.

edilmedikçe Cizvit papazlarına mektep açmaları için ruhsat verilmemesi bildirilmiştir¹⁰¹⁷. Protestan mektepleriyle ilgili durum böyleyken 1896 yılında Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta Katolik milletinin kilise ve mekteplerinde önemli bir olay olmadığı bildirilmiştir¹⁰¹⁸.

Osmanlı Devleti yıkıcı faaliyetlerde bulunmayan gayrimüslim tebaasını Osmanlılık ilkesi gereği her zaman sahiplenmiştir. Örneğin Ermeni yetim ve ihtiyaç sahiplerine verilecek paradan Sivas'taki mektepler için Ermeni murahhasası Bedros Efendi'ye hisse ayrılması düşünülmüştür¹⁰¹⁹. Hatta Sivas'taki Ermeni mekteplerine aylık üç bin kuruş verildiği takdirde çocukların terbiye-yi ecnebiyeden kurtulacağı bildirilmiştir¹⁰²⁰. Hafik kazasının Tuzhisar karyesindeki bir Ermeni mektebinin yıkılmış halde olması sebebiyle yeniden yapılmasına izin verilmiştir¹⁰²¹. Sivas'ta gayrimüslim memurların posta, telgraf ve maarif idarelerine tayini konusunda tereddüt yaşanmış ve ne yapılması gerektiği sorulmuştur. Bunun üzerine onlar için hesap kâtipliği, sandık eminliği gibi memuriyetlerin olduğu ve gerekenin yapılması bildirilmiştir¹⁰²². Bu durum göstermektedir ki devlet liyakatli olan tebaasına gerekli görevlendirmeler de bulunmuştur.

Meclis-i Vükela, Maarif Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda Ermeni mekteplerinde okutulan kitaplar ve kullanılan haritalarla ilgili talimat vermiştir. Buna göre Ermeni okullarında kullanılan kitaplara ve haritalara iznin devam ettiği, buna karşın dışarıdan ithal edilen ve üzerinde “Ermenistan”, “Ermenistan krallığı” türünden ibarelerin bulunduğu risalelerin, kitapların ve haritaların bundan böyle Osmanlı Devleti sınırlarına giremeyeceği bildirilmiştir¹⁰²³. Buna göre 6 Ağustos 1894'te Sivas Maarif Müdürlüğü tarafından gönderilen cetvelde bulunan Ermenice sakıncalı kitap ve risalenin ismi yalnız Türkçe yazıldığından kaydedilemeyeceği ve

¹⁰¹⁷ BOA, DH. MKT. 1609/37, 1.

¹⁰¹⁸ BOA, DH. TMİK. M. 25/44, 1.

¹⁰¹⁹ BOA, A. MKT. MHM. 687/15, 1,2.

¹⁰²⁰ BOA, BEO, 183/13685, 1; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri (1839-1895) I*, Y.A. HUS. 333/104, s. 193-194.

¹⁰²¹ BOA, DH. MKT. 214/82, 1.

¹⁰²² BOA, DH. TMİK. S. 4/31, 1,3.

¹⁰²³ Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, s. 12.

bunlardan birer nüshanın gönderilmesi istenilmiştir¹⁰²⁴. Zikredilen kitap ve risale şunlardır:

Tablo 26. Basımına İzin Verilmeyen Ermenice Kitap ve Risale (1894)

Kitap ve risale ismi	Adet	Lisan
Matbu Ermenistan Tarihi	2	Ermenice
Matbu Ermeni lisan-ı maddiyesi	1	“
El yazması olarak havariyun? Ermenistan’a girmelerine Dair tarih	1	“
Ermeni lisan-ı maddiyesi Ermeni krallarının vakitlerinden bahseder	1	“
Çocuklara mahsus bir elifba risalesinin nihayetlerinde Ermenistan ve Ermeni kahramanlarından bahisle çocukları teşvik eden bir makalesi	1	“
Çocukların dostu namında matbu bir gazetenin bir nüshası	1	“
Matbu Ermeni lisan-ı maddiyesi	1	“
El yazması bir nutk	1	“

Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri Hususata Dair Nizamname’nin 26. Maddesine göre yabancı memleketlerde tab ve imal ve neşir olunan kitaplar, risaleler, resim, tasvir, madalya, arma gibi asarın İstanbul’da Maarif Nezareti’nin ve Vilayati Şahanede Maarif Müdürlerinin ve Maarif Müdürlükleri bulunmayan yerlerde memurin-i mahalliyeinin ruhsatı elde edilmeksizin Osmanlı Devleti’ne girişi yasaktır¹⁰²⁵. Öyle ki posta ile gelen kitapların muayenesi yapıldığı sırada Viyana’da bastırılmış bir aded kitabın incelendiğinde 48. ve 54. sayfalarının dikkate değer bulunduğu anlaşıl原因 olarak 1899 yılında Sivas Maarif Müdürü durumu Nezaret’e haber vermiştir. Moskof Ermenicesi üzerine 1889 tarihinde basılmış ve içeriğinde “*Ermenistan akis sedasını eyüce tedris eder isem eyüce bir risale-i mevkuta neşr edeceğim ki Ermenilerin ne efkârda âdem olduklarını ve kendi*

¹⁰²⁴ BOA, MF. MKT. 227/41, 1, 5.

¹⁰²⁵ Düstur, Birinci Tertib, C. 6, s. 1550.

kendilerini idareye muktedir bir millet bulduklarını Avrupa öğrensin. Bizim millet için bu yolda şeyler lazımdır” şeklinde yazılmış ibareler bulunduğundan kitabın ismi zararlı cetveline alınmış ve müfettişlere gereken uyarılar verilerek lisan-ı mahsus üzere isim, müellifi, basım yerini açıklayan pusulanın ve devlette ithalinin, yayılmasının yasaklandığı gereği Dâhiliye Nezareti ve Rûsumat Emaneti ile Posta, Telgraf ve Zaptiye Nezareti’ne tebliğ edilmek suretiyle vilayet maarif idarelerine bildirilmiştir¹⁰²⁶.

Hazırlanan raporlar ve Nezaret’ten gelen talimatlara göre Sivas vilayeti teftiş hususunda daha dikkatli olmaya çalışmıştır. Sivas Maarif Müdürü 26 Ağustos 1894’te Nezaret’e gönderdiği yazıda dâhil vilayette toplam yüz kırk adede varan mekatib-i saire gayrimüslimenin ruhsatnameye bağlanması hususuna teşebbüs edildiğini bildirmiştir¹⁰²⁷. Yine Maarif Müdürü 9 Kasım 1895’te gayrimüslim mekteplerinin teftişlerinin yapılarak zararlı öğretime meydan verilmemesine son derece dikkat edildiği vilayetin her tarafında usulsüz gayrimüslim ve özellikle yabancı mektebi açılmamasına gayret edildiğini bildirmiştir¹⁰²⁸.

15 Aralık 1898 tarihli Sivas valisi Hasan Hilmi Bey’den gönderilen telgrafnamede Sivas, Tokat, Amasya ve Merzifon’da kız ve erkek kısımları olan birer Fransız ve Amerikan mekteplerinin olduğu bildirilmiştir. Fransız okullarının Cizvit papazları tarafından 16 yıl önce kurulduğu ve bunların idaresi altında olduğunu Amerikan okulunun ise Protestan misyonerlerinin himayesinde olduğunu ve daha önce açıldığını yazmıştır. Bu okulların gayelerinin Katolik ve Protestan mezheplerini genişletmek Müslüman halkın zihinlerini kendi dinleri doğrultusunda yaptıkları çalışmalarla zehirlemek olduğunu bildirmiştir. Ancak Müslüman halkın çocuklarını bu okullara yollamadığını ve talep olmadığını, gayrimüslim halkın çocuklarının okulu olan bu okulların teftiş edildiğini zararlı fikirlerin Müslüman çocuklara aşılınmaması için teftişlerin etkili olduğunu belirtmiştir¹⁰²⁹.

Barsamyan ve Melekyan Ermenak Efendiler Sivas idadisinden mezun olduktan sonra İstanbul’da yüksekokula devam etmek istemişlerdir. Bunun üzerine

¹⁰²⁶ BOA, MF. MKT. 462/60, 1,2.

¹⁰²⁷ BOA, MF. MKT. 246/39, 3.

¹⁰²⁸ BOA, MF. MKT. 298/14, 4.

¹⁰²⁹ Esenkal, agt. s. 47.

İstanbul'da ilk hadise olan Kumkapı vakasını meydana getiren, Sason Yozgat hadisesini tertip eden Hamparsum Boyacıyan ile fesatçı hareketlerde bulunan Nikogos Nikogosan, Agop, Bagos Kaprılyan adlı kişilerin yüksekokul mezunu olduklarına dikkat çekilerek bu durumun sakıncalı olabileceği bildirilmiştir¹⁰³⁰. Bu durum tedbirsiz davranmanın getirmiş olduğu neticedir.

8 Temmuz 1906 tarihinde Sivas valisi Reşid Akif kendi zamanında mektep açılmadığını belirterek önceki valiler zamanına ait olanlar için kayıt müracaatı gerektiği için ilgili yerlere yazıldığını ve cevap alındıktan sonra netice arz edileceğini bildirmiştir¹⁰³¹.

Osmanlı Devleti misyoner ve yabancı devlet okullarının olumsuz faaliyetlerine karşı gerekli talimatları yayınlamıştır. Bu hususta idarecilerin uygulayıcı olarak görevlerini yerine getirmeleri gerekmiştir.

3.8. Matbaa ve Gazete

Sivas vilayetinde 1282 (1865-1866) tarihinde açılan matbaanın, imtiyaz sahibi Sivas, mahalli Hükümet Konağı, ismi Vilayet Matbaası, basıldığı lisan Türkçe, nevi taş ve hurufattır¹⁰³². Vilayet Matbaası, Vali Elhac Ahmet İzzet Paşa tarafından 1284 (1867-1868)' de hizmete sokulmuştur¹⁰³³. Kurulan bu matbaalarda yapılan işlerin en önemlisi salnamelerin basılması olmuştur. Sivas'ta ilk salname İzzet Paşa dönemine ait olup 1287 (1870-1871) yılında basılmıştır. Aynı matbaada değişik tarihlerde 1325 (1907-1908) yılına kadar 17 salname basılmıştır. Bunlardan 4. ve 7. salnameler bulunmamıştır. Son salname Reşid Âkif Paşa'nın valiliği dönemine ait olan 17. salnamedir¹⁰³⁴. Salnamelerin baskılarından anlaşıldığı üzere 1301 (1883-1884) yılına kadar el yazması olarak hazırlanmış, 1302 yılından itibaren hurufat dizisine geçilmiştir¹⁰³⁵.

¹⁰³⁰ BOA, DH. TMIK. M. 160/22, 3,4, 5, 7.

¹⁰³¹ BOA, BEO, 2869/215115, 2.

¹⁰³² SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1100-1001; SNMU, Sene 1317 (1899), s. 1282-1283; SNMU, Sene 1318 (1900), s. 1430-1431; SNMU, Sene 1319 (1901), s. 690-691; SNMU, Sene 1321 (1903), s. 563. Ayrıca 1318, 1319, 1321 tarihli SNMU'de matbaada resim basılmadığı bilgisi de eklenmiştir.

¹⁰³³ Güney Nair, *1878-1999 Sivas Basım*, Eylül 1999, Dilek Ofset Matbaacılık, s. 52; Burhan Paçacıoğlu, "Cumhuriyet'e Kadar Sivas Basım ve İrade-i Milliye'nin Yeri", TÜBAR-XIV-/2003-Güz, s. 86.

¹⁰³⁴ Paçacıoğlu, agm., s. 86.

¹⁰³⁵ Horst Unbehaun, "Sivas Vilayetinde Basımın Doğuşu", *TÜBİAR*, S. 10, 2001, s. 17

İlk salnemenin basıldığı yıllarda matbaada çalışanların sayısı üç veya dört kişi olup gazetenin yayına başladığı senelerde ise bu sayı dokuza çıkmıştır¹⁰³⁶. Salnamelerde görüldüğü üzere 1876 tarihinde de matbaa kadrosunda litografya memuru olarak Ali Âli Efendi, yardımcısı Mehmet Emin Efendi, şakird Hacı Ömer Efendi olarak üç görevli bulunurken¹⁰³⁷, 1880-1883 yıllarında görevli sayısı artmıştır. Matbaa kadrosunda görevli olanlar şunlardır: gazete muharriri mektubi mümeyyizi Rıza Efendi, matbaa müdürü ve litografya memuru Ali Efendi, yardımcısı Mehmed Emin Efendi, islamca mürettib İbrahim Sıdkı Efendi, yardımcısı Ömer Hilmi Efendi, Ermenice mürettib Mıkırdic Efendi, yardımcısı Hayk Efendi, gazete müvezzii ve merdaneci Ömer Efendi'dir, matbaanın iki tane mülazımı vardır¹⁰³⁸.

1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 12. Maddesine göre matbuat kanun dairesinde serbestir¹⁰³⁹. Devlet bu hususta gerekli hassasiyete sahip olarak gerekli önlemleri almış ve uyarılarda bulunmuştur. Örneğin Matbuat Dâhiliye Müdürü tarafından gönderilen yazıda, Hicri 1322 yılına ait Sivas vilayetinde basılan salnameden bir nüshasının gönderildiği bilgisi ve içeriği incelendikten sonra dağıtılması Vilayet Mektupçuluğu'ndan Matbuat Dâhiliye İdaresi'ne bildirilmiştir. Ancak her türlü kitap ve risalenin içeriğinin incelenmesi, basımı ve yayımlanması izni Maarife ait olup¹⁰⁴⁰, Matbuat İdaresi'nin görevi yalnız adı geçen Nezaret'ten basımına izin verilerek

¹⁰³⁶ Murat Tuğluca, "Sivas Vilayet Gazetesi", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), editör Şeref Boyraz, C. 2, Sivas 2007, s. 425.

¹⁰³⁷ Ebubekir Yücel, age., C. 2, s. 128.

¹⁰³⁸ SVS, Sene 1298, s. 59; SVS, Sene 1301, s. 61.

¹⁰³⁹ Şeref Gözübüyük-Suna Kili, "Türk Anayasa Metinleri 1839-1980", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 496, Ankara 1982, s. 28.

¹⁰⁴⁰ Bkz. Matbaalara ve Kitabcılara ve Bunlara Müteferri Hususata Dair Nizamname, Madde 20: Maarif Nezareti'nden ruhsatı resmiye istihsal olunmadıkça matbaa sahipleri hiçbir kitap tab edemeyeceklerdir. Nezareti müşarünileyhadan nihayet üç mah zarfında ya işbu ruhsat ita olunacak veya eser esbabı mucibesinin bertafsil tahriren beyan ile reddedilecektir. Badettabı her kitabın kaç nüsha üzere tab olunduğunu mübeyyin imzalı bir beyanname ile beraber, ikisi Babialı kütüphanesine vazolunmak için Dâhiliye Nezaretine gönderilmek üzere, beş nüshası kablenneşir Dersaadette Maarif Nezaretine ve Vilâyatı Şahanede Maarif Müdürlerine takdim ve ita olunacaktır. Matbu nüshaların aslına tamamen mutabak olduğu tahakkuk eylediği takdirde işbu nüshaların birinin üzerine aslına mutabakati ve neşre mezuniyeti havi bir ibare tahrir ve ziri mührü mahsus ile tahtim olunduktan sonra nüshai mezbure tabiine teslim edilecektir. Litografya ve fotoğrafya vesaire ile tab edilen asar ve notalı ve notasız şarkılar ve her nevi asarı musikiye ve yirmi dördüncü maddede istisna edilenlerden maada tab ve neşir olunacak bilcümle muharrerat bu madde ahkâmına tâbidir. Kütübü diniye kütübü saire misillü Maarif Nezareti Celilesinden ruhsatı resmiye istihsal olunmadıkça tab edilemeyecektir. Cemaatı gayrimüslimeye müteallik olan bu misillü kütübün tab'ı hakkındaki ruhsat cemaatı mezkûre rüesayı ruhanileri tarafından verilecek ilmühaber veya tasdiknamelerin ibrazı üzerine ita olunacaktır. Düstur, Birinci Tertib, C. 6, s. 1544-1555.

gönderilen eserin uygulanmasından ibarettir. Bundan sonra salname için izin almak gerektiğinden Maarif Nezareti'ne müracaat edilmesi Sivas vilayetine bildirilmiştir¹⁰⁴¹. Şeceretü'n Nebeviyyeti'l Muhammediye adlı risalenin de Sivas vilayetinde basılmasına Maarif Nezareti tarafından izin verilmekle birlikte bu risalenin hangi matbaada basılacaksa, kararlaştırılacak miktardan fazla basılıp basılmayacağına dair senedin alınarak teslimi, matbaanın ismi ve yeri, iki nüshasının Matbuat Dâhiliye İdaresi'ne gönderilmesi bildirilmiştir¹⁰⁴².

12 Ocak 1904 tarihinde Sivas Maarif Müdürü, Gürün kazası rüştiye mektebi muallim sanisi Ali Saib Efendi tarafından hazırlanıp sunulan “Ravzatü'l Akaide ve Ravzatü't Tevarih” adlı eserlerin tab ve neşrine ruhsat alınması ve gerekenin yapılması hususunda Nezaret'ten müsaade istenildiğini bildirmiştir. Ancak Sivas Maarif Müdüriyeti'ne, basım ve yayımına ruhsat verilmek üzere üçer nüsha olarak gönderildiği bildirilen Ravzatü'l Akaide'nin incelenmesi amacıyla 25 Ocak 1904 tarihinde kütüb-ü diniyye ve şeriiye heyetine görev verilmiştir. Ancak “Ravzatü't Tevarih” adlı eserin dahi bir takım siyasi olayları içermesinden dolayı tab ve neşrinin doğru olmadığı yapılan incelemede anlaşılacak sahibine verilmek üzere eserin iade edilmesine karar verilmiştir¹⁰⁴³.

Sivas'ta, imtiyaz sahipleri resmi olarak belirtilen, Türkçe yayın yapan “Sivas” adıyla basılan gazete de vardır¹⁰⁴⁴. Vilayet gazetelerinin öncelikli görevi merkezin taşıyıcı bilgilendirme ve kontrol edebilmesidir. Bunun yanı sıra vilayetlere matbaa bu sayede girmiş ve bölge gazeteciliği anlayışı ortaya çıkmıştır¹⁰⁴⁵. Ayrıca basımevi için gereken yatırımın devletçe yapılması özel girişimcileri, masraf yapmaktan kurtarmıştır. Sadece baskı masrafını ödeyerek yayın yapma olanağına kavuşmuşlardır¹⁰⁴⁶. Sivas vilayet gazetesinin İstanbul'daki merkezi Serakim Efendi kıraathanesi olup, bu kıraathane birçok vilayet gazetesinin İstanbul merkezliğini yapmıştır. Sivas vilayet gazetesi haftalık resmi gazete olup yayına başlama tarihi 24

¹⁰⁴¹ BOA, DH. MKT. 797/26, 1, 2.

¹⁰⁴² BOA, DH., MKT. 607/60, 1,2.

¹⁰⁴³ BOA, MF. MKT. 753/61, 1, 3, 5, 7.

¹⁰⁴⁴ SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1102; SNMU, Sene 1317 (1899), s. 1282; SNMU, Sene 1318 (1900), s. 1430-1431; SNMU, Sene 1319 (1901), s. 692; SNMU, Sene 1321 (1903), s. 563.

¹⁰⁴⁵ Nair, age., s. 51

¹⁰⁴⁶ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 22.

Mart 1879'dur ve 1941 yılına kadar yayınlanmıştır. Gazete İstanbul ile birlikte diğer vilayet merkezlerine de gönderilmiştir¹⁰⁴⁷. Bir önseri olarak sadece Arap harfli çıkarılan bu gazete büyük bir ihtimalle çeşitli zorluklar karşısında kapanmıştır. Vali Mustafa Süreyya Paşa'nın ölümü üzerine, 1879'da valilik görevine gelen Zeyne'l-Âbidin Paşa döneminde, 12 Ocak 1880 tarihinde gazetenin ana serinin ilk sayısı yayımlanmaya başlamıştır. Gazetenin yıllık abone bedeli 40 kuruş olup çıkmadığı günleri hesaba katılarak yıllık ortalama 40 sayı çıkarıldığını söylenebilir¹⁰⁴⁸. Gazetenin her sayıdaki Hicri ve Rumi tarihleri sık sık bir gün farklıdır. Bunun sebebi, o zamanda bir aybaşı astronomi kurallarına göre değil, hilalin rüyeti (ilk görünüşü) hakkında ilmi olmayan tutumun esas alınmış olmasıdır. Gazete 27x39 santim ebadında tek yaprak olarak üç sütun üzerine kurulmuş dört sayfadan ibarettir. Aynı Türkçe makaleler ön tarafta Arap harfli, arka tarafta Ermeni alfabesinde basılmıştır. Her iki alfabede çıkan bilinen son sayısı 6 Şubat 1882 tarihini taşıyan no. 81'dir. Gazetede Ermeni harfli kısımlardan Hayk ve Mıgırdiç Efendiler sorumlu olmuştur¹⁰⁴⁹. Daha sonraki sayılarda sadece Arap alfabesi kullanılmış ve iki sayfa olarak kalmıştır¹⁰⁵⁰. Gazetelerin resmi dil olan Türkçe'nin yanısıra bölgenin yaygın olan ikinci diliyle de yayınlanması Osmanlı Devleti'nin tüm uyruklarını eşit sayarak onlara hizmet etmek istediğinin göstergesidir. Nitekim Sivas'daki durum bu fikri desteklemiştir¹⁰⁵¹.

Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri Hususata Dair Nizamname'nin ilk maddesinde belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nde isteyenler nizamname hükümlerine uygun hareket etmek şartıyla matbaa açmakta ve her nevi kitap ve resail ve evrak tab etmekte serbesttir. Fakat gazete ve resaili mevkute eskiden olduğu gibi yürürlükte olan kanun hükümlerine tabidir¹⁰⁵². Buna göre yetkililer kanunların uyulması hususunda sorumluluğunu yerine getirerek Sivas

¹⁰⁴⁷ Tuğluca, agm., s. 424-425.

¹⁰⁴⁸ Paçacıoğlu, agm., s. 87.

¹⁰⁴⁹ Unbehaun, agm., s. 18, 28.

¹⁰⁵⁰ Tuğluca, agm., s. 424.

¹⁰⁵¹ Koloğlu, age., s. 21.

¹⁰⁵² Bkz. Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri Hususata Dair Nizamname, Madde 1, Düstur, Birinci Tertib, C. 6, s. 1544.

vilayet gazetesinde lisan-ı resmiye ve kaidelere uyulmadığının görülmesi üzerine dikkatli olunması konusunda 1895 yılında Sivas vilayetini uyarmıştır¹⁰⁵³.

Sivas vilayet gazetesinde yer alan yazılar arasında çoğunlukla kanuni hükümler, kararnameler, nizamnameler, devletin halka duyurmak istediği bilgiler ve devletin siyasi görüşünü yansıtan yazılar arasına valilerin halka yönelik mesajları olmuştur. Bunların arasında İstanbul gazetelerinde yer alan makaleler de yer almıştır. Gazetede asayiş olayları ile salgın hastalıklar, deprem, sel gibi afetlerin yarattığı hasarlar vb. olaylara da yer verilmiştir¹⁰⁵⁴.

Sivas'ta 1871-1875 yıllarında A. Vardanyan tarafından işletilen bir Ermeni matbaası vardır¹⁰⁵⁵. Sivas'ın ilk Ermenice gazetesi 1869'ta çıkan *Tsayn Sepasdatvots* (Sivaslının Sesi) isimli gazetedir. 1870'de yayımlanmış olan Ermenilere ait diğer iki gazete Mamulin Zankı (Basının Çan Sesi) ve Sev Hoğeri (Kara Topraklar) dır. Ancak bu gazetelerin, A. Vardanyan'ın matbaasından önce Sivas'ta kurulan başka bir matbaada basılıp basılmadığı, değilse söz konusu matbaanın 1869'tan önce kurulmuş olup olmadığı sorusuna cevap henüz bulunmamıştır¹⁰⁵⁶. Bunlardan başka 1905-1907 yılları arasında Ged (Nokta) isimli Sivaslı Ermenilere ait olan dergi çıkarılmıştır. Antranik (İlk Doğan Evlat) isimli gazetenin sahibi ve neşriyat müdürü Hayk A. Vartanyan olup Meşrutiyet'in ilk yıllarında çıkarılan edebi, sosyal ve siyasi içeriğe sahiptir. 1909-1912 yılları arasında dört sayfa halinde çıkarılan gazetenin ebadı 44x33 cm'dir¹⁰⁵⁷.

3.9. Kütüphane

Kütüphane, toplumun ihtiyaç hissettiği bilgileri karşılamaya yönelik hizmet vermesi bakımından önemli bir işleve sahip mekândır. Sivas vilayeti salnamelerinden ve Maarif Nezareti'nin salnamelerinden görüldüğü üzere Sivas ve kazalarında da

¹⁰⁵³ BOA, DH. MKT. 313/1, 1.

¹⁰⁵⁴ Paçacıoğlu, agm., s. 87-88.

¹⁰⁵⁵ Unbehaun, agm., s. 16.

¹⁰⁵⁶ Paçacıoğlu, agm., s. 88; Unbehaun, agm., s. 16.

¹⁰⁵⁷ Paçacıoğlu, agm., s. 88

kütüphane mevcuttur. Buna göre Sivas'ta bulunan kütüphaneler aşağıda gösterildiği gibidir¹⁰⁵⁸.

Tablo 27. Sivas Sancağı ve Kazalarında Bulunan Kütüphaneler

Liva / kaza	Kütüphanenin adı	Kurucusu	Mahalli	Açılış tarihi	Kitap sayısı
Sivas	Hacı Numan Efendi	Hacı Numan Efendi ¹⁰⁵⁹	Camii Kebir	1172	201 ¹⁰⁶⁰
Sivas / Gürün	Kaşifiye	Ahmed Ağa	-	1265	57
Sivas /Darende	Mehmed Paşa	Mehmed Paşa	-	mechul	712
Sivas / Divriği	Muhiddin Bey	Muhittin Bey	-	1280	150

Salnamelerden anlaşıldığına göre Sivas'ta kütüphane olmasına rağmen Sivas Maarif Müdürü, Anadolu Umum Müfettişi Şakir Paşa'ya 16 Temmuz 1896 tarihinde Sivas gibi büyük vilayet merkezlerinde birer kütüphane bulunmamasının cidden teessüfe şayan olduğunu söyleyerek vilayet merkezlerine birer kütüphane yapılmasının maarife katkıları olacağına bildirmiştir. Maarif Müdürü'nün Hacı Numan Efendi Kütüphanesi'ni görmezden gelerek böyle bir istekte bulunması Hacı Numan Efendi Kütüphanesi'nin özel olmasına bağlanabilir. Çünkü bir Maarif Müdürü'nün vilayette olan bir kütüphaneden haberdar olmaması düşünülemez. Şakir Paşa ise bu hususta Maarif Nezareti'ni 19 Temmuz 1896 tarihinde haberdar etmiştir. Bunun üzerine vilayet merkezinde elverişli bir kütüphane olup olmadığı, şurada burada dağınık ve düzensiz şekilde vakıf kitapları olup da oraya naklinin mümkün olup olmadığı vilayetten sorulmuştur. Bu hususta Sivas Valisi 24 Kasım 1896 tarihinde Maarif Nezareti'ni bigilendirmiştir. Buna göre vilayet merkezinde Numan

¹⁰⁵⁸ SNMU, Sene 1316 (1898), s. 1100-1101; SNMU, Sene 1317 (1899), s. 1280-1281; SNMU, Sene 1318 (1900), s. 1428,1429; SNMU, Sene 1319 (1901), s.690- 691; SNMU, Sene 1321 (1903), s. 563.

¹⁰⁵⁹ Ulu Cami civarında olan Numan Efendi Kütüphanesini, Sarı Hatipzadelerden Sivas müftüsü olan Numan Efendi yaptırmıştır. Uzunçarşılı-Edgüer, age., s. 209. Ayrıca 1318 SNMU'de Sivas'taki kütüphanenin adı Hacı Osman şeklinde yazılarak yanlışlık yapılmıştır.

¹⁰⁶⁰ 1316 ve 1317 tarihli maarif salnamesinde Hacı Numan kütüphanesinde kitap sayısı 210' dur. 1318, 1319, 1321 tarihli maarif salnamelerinde tabloda görüldüğü gibi 201' dir.

Efendi ve vakfına bağı bir kütüphane ve içinde vakfedilmiş kitaplar varsa da bunun ayrıca vakfi ve mütevellisi olup rızalarıyla Maarif yahut Hükümet adına terk etmeyecekleri ve şurada burada dağınık ve düzensiz biçimde daha başka kitaplar olduğuna dair bilgi olmadığı, ancak kütüphane yapılmasının ve masrafının maarif sandığından verilmesine bağı olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Sivas Maarif Müdürlüğü'ne orada bir kütüphane olduğu anlaşıldığına göre bundan böyle inceleme yapılmadan bir haberleşmeye sebep olunmaması bildirilmiştir¹⁰⁶¹.

Sivas vilayet merkezinde bulunan diğ er bir kütühane ise Sivas vilayet gazetesi yazarlığında bulunan, hem Meşrutiyet hem de Cumhuriyet döneminde yedi dönem Sivas milletvekilliği vazifesinde bulunan Ziya Bey'in gayretleriyle ve yine onun adıyla açılan Ziya Bey Kütüphanesi'dir. Kütüphanenin inşaatı 1906-1908 yılları arasında tamamlanmıştır. Ziya Bey kütüphaneyi Daru'r- Raha Vakfi'nin geliriyle yaptırmıştır. Sivas Valisi Muammer Bey'in ısrar ve teşvikiyle Nalbantlarbaşı semtinde iki katlı taş bina şeklinde inşa edilmiştir. Kütüphanenin eski eserler kısmında el yazması ve matbu eserlerden 704 tanesi el yazması 5985 tanesi matbu eski kitaptır. El yazmalarının 256'sı Arapça, 25'i Farsça, 95'i Osmanlıca kaleme alınmıştır. Yeni eserler bölümünde 11763 kitap mevcuttur. Ayrıca bu bölümde 428 adet Fransızca, 46 adet Almanca, 71 adet İngilizce ve 19 adet Yunanca eser vardır. Süreli yayınlar bölümünde ise Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren çeşitli alan ve konularda yayımlanmış dergiler ve bazı günümüz günlük gazeteleri bulunmaktadır. Bu kütüphaneyi orijinal kılan en önemli özelliği eski ve yeni eserlerin mevcut olduğu tek yazma eser kütüphanesi olmasıdır¹⁰⁶².

3.10. Mali Meseleler

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nde, maarifin gelir kaynakları 192. Madde de "*Maarif İdare-i Umumiyesi'nin geliri tahsisât-ı mîriye ve ahalinin verecekleri i'âne-i seneviye ve tahsisât-ı vakfiye ve i'ânât-ı müteferrikadan ve mekâtib-i sultaniye ve âliye talebesinden alınan ücretlerden ve mücâzât-ı nakdiyeden ibarettir*" şeklinde belirtilmiştir. Fakat bu gelirlerden ilköğretim için ayrılmış bir ödenek yoktur. İlköğretimin her türlü masrafı Nizamname'nin 4. ve 198.

¹⁰⁶¹ BOA, MF. MKT. 337/77, 1, 3, 8, 9, 10.

¹⁰⁶² Bayram Ali Çetinkaya, "Sivas'ta Bir Meşrutiyet Aydını Ziya Bey ve Kütüphanesi", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri I, (21-25 Mayıs 2007), Sivas 2007, s. 647-656.

maddelerinde belirtildiği gibi halka bırakılmıştır. Ancak bu şekilde ilköğretimin ıslahının ve yayılmasının mümkün olmayacağından 1872 yılında öşrün öşrü nisbetinde olmak üzere, ilköğretim için bir maarif vergisi konulmuştur¹⁰⁶³. Vilayetlerde idadilerin, rüştiyelerin ve maarif müdürlüklerinin açılmasıyla bu müesseselerin, tesis, inşa ve daimi masrafları için paraya ihtiyaç duyulmuştur. Sadrazam Sait Paşa, buna çare bulmak için, 1884'te aşarın 1/7 ve 1/4 alınıp, 2/3 menaf-i sandıklarına; 1/3 maarife verilmesini sağlamıştır. Ayrıca öşüre tabi olmayanların verdikleri müsakkafat vergisinden de maarif için bir miktar hisse-i iane alınması kararlaştırılmıştır. Bu vergilerin konulmasıyla daha önce maarif için alınan öşrün öşrü ve diğer vergiler kaldırılmıştır. Ancak bu hesaplama yöntemi pratik olmadığından yeni bir düzenleme yapılarak 1887 mali yılından itibaren mahsulatın % 11,5 kilesi¹⁰⁶⁴ alınıp, bundan % 10'u aşar olarak hazine-i devlete; % 1'inin menafi sandıklarına; % 0,5'nin de maarif sandıklarına verilmesi şekli getirilmiştir. Aşar, bina ve emlak vergileri üzerinden hisse-i iane adıyla maarif için elde edilen gelirin 1/4 İstanbul mekâtib-i âliyesine, geri kalanı ise bölgenin okullarına ve diğer maarif giderlerine karşılık gösterilmiştir. Fakat 1887 senesinden itibaren İstanbul'a gönderilen miktar 1/2'ye çıkarılmıştır¹⁰⁶⁵.

II. Abdülhamit döneminde yerel idarecilere ve maarif meclislerine buldukları bölgelerin eğitim sorunlarını çözme yetkisi verilmiştir ve idareciler özellikle ilk ve orta öğretim masraflarının karşılanması için farklı yollar aramışlardır¹⁰⁶⁶. Nitekim 1882'de Sivas Valisi Halil Rifat Paşa Bâb-ı Âli'ye bir proje sunmuş ve Sivas vilayeti için onay almıştır. Buna göre vilayetlerdeki her çift öküz bir tarımsal üretim birimi kabul edilmek suretiyle vilayet idaresi toplam 98.200 çift öküzün her bir çifti başına 20 okka¹⁰⁶⁷ tahıl borç alacaktı. Borç alınan bu tahıl, idarenin kiraladığı bir tarlaya ekilecekti. Harmandan sonra borç alınan tahıl ve tarlanın kirası

¹⁰⁶³ Kodaman, age., s. 157.

¹⁰⁶⁴ Geleneksel Türk tahıl ölçüsü kile ya da keyl. Bir kile yöreye göre 28, 35 ya da 36,5 kilogram gelmiştir. 1869'da ondalık sisteme uyarlanarak ondalık keyl (keyl-i aşari, 100 kilogram karşılığında) adını almıştır. Somel, age., s. 187.

¹⁰⁶⁵ Kodaman, age., s. 158-159; Somel, age., s. 186-192.

¹⁰⁶⁶ Mustafa Gündüz, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sisteminin Finansmanını Sağlama Düşünce, Öneri ve Uygulamaları (1860-1930), e- Journal of New World Sciences Academy 2010, Volume: 5, Number: 4, s. 1664.

¹⁰⁶⁷ Okka ya da ûkıyye 1283 gramlık eski bir ağırlık ölçüsü, Devellioğlu, age., s. 1118; Okka (400 dirhem, 1283 gr) 1869'da ondalık ağırlık sistemine uyarlanmıştır ve ondalık okka (1 kg.'a eşit, vakıyye-i a'şari) olarak anılmıştır. Somel, age., s. 186.

ödenecek, kalan ürün satılacak ve gelir yerel maarif sandığına aktarılacaktı¹⁰⁶⁸. Halil Rıfat Paşa'nın hesaplamalarına göre bu uygulama beş yıl sürdürülse eğitim fonunda 29,5 milyon kuruş elde edilecekti. Bu yolla bir yandan çiftçilere düşük faizli kredi verilecek bir yandan da yerel eğitim harcamaları karşılanacaktı. Meclis-i Vükelâ'nın bu tedbiri onaylanmasından sonra, konunun II. Abdülhamit'e arz edildiğine ve irade-i seniyye çıktığına dair her hangi bir vesikaya rastlanmamıştır. Bu bakımdan uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir¹⁰⁶⁹.

Maarif hisse-i ianesini müslim, gayrimüslim hatta gayrimenkul sahibi yabancılar da vermek zorundaydılar. Ancak ödedikleri verginin esas olarak Müslümanların devam ettiği devlet okullarına yönelik harcanması gayrimüslimleri tepkisine neden olmuştur. 1891'de Sivas'ta gayrimüslimler bu durumu şikâyet etmiştir. Bunun üzerine padişahın atadığı bir komisyon fonların gayrimüslim okullarına aktarılmasını önermiştir. Ancak bu önerinin uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir¹⁰⁷⁰. 1891 Eylül'ünde Sivas'tan gönderilen bir rapordan, maarif hisse-i iânesinin yarısının bile vilayete bırakılmadığı anlaşılmıştır. Sivas Vilayeti Genel Müfettişi Derviş Paşa, bölgede kalması gereken maarif hisse-i iânesinin en azından yarısıyla ilköğretim okullarındaki öğretmen maaşlarının ödenmesi, gerektiğini belirtmiştir¹⁰⁷¹. 1891'de Sivas Valisi Mehmed Memduh Bey, herhangi bir cemaat ve etnik grup gözetmeksizin, devlete emlak vergisi verenlerden belli oranlarda eğitim vergisi alınmasını, bu vergi gelirlerini ilkokul eğitimi için harcanmasını önermiştir¹⁰⁷².

Sivas'daki maarifin mali durumu Sivas salnamelerinde görüldüğü üzere şu şekildedir: 1882 yılındaki 14.679.883,5 kuruştan ibaret olan masraflardan maarife ait masraf 201.960 kuruştur¹⁰⁷³. 1884 yılındaki tahmini yıllık masrafı 13.148.554 kuruş olup bunun 219.750 kuruşu maarife aittir¹⁰⁷⁴. 1886 yılındaki tahmini yıllık masrafı 22.520.033 kuruş olup bunun 210.920 kuruşu maarife aittir¹⁰⁷⁵. Bu hususta Kodaman

¹⁰⁶⁸ Somel, age., s. 186; Kodaman, age., s. 159-160; Gündüz, agm., s. 1664.

¹⁰⁶⁹ Somel, age., s. 186; Kodaman, age., s. 159-160.

¹⁰⁷⁰ Somel, age., s. 188.

¹⁰⁷¹ Somel, age., s. 193; Nurdoğan, agt. s. 617.

¹⁰⁷² Somel, age., s. 196; Gündüz, agm., s. 1664.

¹⁰⁷³ SVS, Sene 1302 (1884), s. 439-440; Ebubekir S. Yücel, age., C. 3, s., 196-197.

¹⁰⁷⁴ SVS, Sene 1304 (1886), s. 141; Ebubekir S. Yücel, age., C. 3, s. 245.

¹⁰⁷⁵ SVS, Sene, 1306 (1888), s. 193; Ebubekir S. Yücel, age., C. 3, s. 286-287.

daha ayrıntılı bir belge sunmuştur ve buna göre 1896 yılında Sivas vilayetinin maarif gelirleri: aşar 752.991; vergi 119.594; çeşitli gelirler 25.431; toplamda 898.016'dır ¹⁰⁷⁶. 1896 yılında Sivas vilayeti maarif gelirini, şu şekilde sarf etmiştir:¹⁰⁷⁷

Tablo 28. Sivas Vilayeti Maarif Masrafları (1896)

Masraf edilen yerler	Maaş	Diğer masraflar	Toplam
Maarif idaresi	45.000	2.160	47.160
Leyli mekâtib-i idadi	165.840	98.150	263.990
Darümuallimin	6.960	600	7.560
20 Rüştiye	184.334	10.500	194.834
Rüştiye derecesinde bulunan mekâtib-i gayrimüslime tayin olunan Osmanlıca muallimleri	34.200	-	34.200
İstanbul mekâtib-i idadi ve âliyesi için gönderilen miktar	-	350.270	350.270
Toplam	436.334	461.680	889.014

Tablodan anlaşıldığı üzere ilköğretime ödenek ayrılmadığı görülmüştür. Maarif idarelerinin devletin bütçesine yüklemiş olduğu masraf ise 1896 yılında Sivas'ta şu şekildedir: ¹⁰⁷⁸

Tablo 29. Sivas Vilayetinin Maarif İdaresi Masrafları (1896)

Memuriyet	Aylık	Yıllık
Maarif müdürü	2000 kuruş	24.000 kuruş
Muhasebe memuru	1000 kuruş	12.000 kuruş
Maarif kâtibi	500 kuruş	6.000 kuruş
Sandık emini	150 kuruş	1.800 kuruş
Hademe	100 kuruş	1.200 kuruş
Çeşitli masraflar		2.160 kuruş
Toplam	3.750 kuruş	47.160 kuruş

Devletin eğitim konusunda gelişme kaydetmesinin önündeki engellerden olan mali durum kendisini sürekli hissettirmiştir. Devlet kimi zaman ödeneği düşürürken kimi zaman ayrılmış ödenekle yetinilmesi gerektiğini vilayetlere bildirmiştir.

¹⁰⁷⁶ Kodaman, age., s. 160

¹⁰⁷⁷ Kodaman, age., s. 161

¹⁰⁷⁸ Kodaman, age., s. 41; Somel, age., s. 208-209.

Sivas'ta yaşananlara bakılacak olursa örneğin kâğıt paranın fiyatının düşmesinden dolayı Sivas rüştiye mektebinin tahsisatıyla yeterli miktarda kömür tedarik edilmesi mümkün olmamıştır. Mektepte yüz talebe olup talebelere yakacaktan dolayı zahmet çektirilmesi doğru olmayacaktır. Bu nedenle hükümet aracılığıyla mektep için gerektiği kadar kömür ve odun satın alınıp mektebin masarifat-ı müteferrikasından münasip miktarı hesaba katıldıktan sonra üst tarafının ahali tarafından yardım edilmesi amacıyla verilmesine karar verilmiştir. Bunun mümkün olmadığı takdirde bu seneye mahsus olmak üzere maarif bütçesinden ödenmek üzere mal sandığından verilmesi Sivas vilayetine 19 Aralık 1878'de gönderilen yazı da bildirilmiştir¹⁰⁷⁹. Ayrıca birikmiş maaşlarını alamadıklarından yakınan muallim ve bevvabların bu hususta Maarif Nezareti'ne başvurdukları görülmüştür¹⁰⁸⁰. 1895 yılında Sivas valisi, 3 seneden beri Mektebi idadi tabibi olan Barsamyan Ovakim Efendi'nin 150 kuruş olan maaşının az olduğunu maaşının bir miktar artırılması isteğini Nezaret'e bildirilmiştir. Ancak 150 kuruşun emsal derecesinde olduğu Sivas idadisi tabibinin maaşına zam yapmanın mümkün olmadığı belirtilmiştir¹⁰⁸¹. 1897 yılında Sivas Maarif Müdürü, Sivas idadi mektebinin elbise tahsisatının düşürülmesinden dolayı metresi otuz sekiz kuruş olan feshane-i amire çuhasıyla bu işin artık öyle ya da böyle yoluna konulmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Örtüden başka elbise takımı için lazım olan kumaşın bundan böyle buraca daha ucuz çeşitte satın alınmasının münasip olacağı konusunda Maarif Nezareti'ni bilgilendirmiştir. Bunun üzerine Sivas idadisi öğrencileri için gereken elbisenin örtüsü eskisi gibi feshane çuhasından olmak üzere yalnız pantolon ile yeleğin mahallince seçilerek siyah ve koyu lacivert renkli yün kumaştan satın alınması uygun olduğu bildirilmiştir¹⁰⁸². Sivas idadisi tedarik edilemeyen bir kısım eşyanın temini için yeniden para istemiştir. Ancak benzer mekteplere verilen ödenekle eşyanın tamamı alınmışken Sivas idadisinin henüz eşya almadan ödeneği bitirmesi şaşırtıcı bulunmuştur. Maarif müdürü bu konuda Sivas'ta kışın şiddetine dikkat çekerek talebenin bir yorganla idare etmesinin mümkün olmadığını ve yatılı talebe sayısının arttığını bildirmiştir¹⁰⁸³.

¹⁰⁷⁹ BOA, MF. MKT. 58/199, 1.

¹⁰⁸⁰ BOA, MF. MKT. 97/142, 1.

¹⁰⁸¹ BOA, MF. MKT. 280/3, 1,3.

¹⁰⁸² BOA, MF. MKT. 374/16, 1, 2, 3.

¹⁰⁸³ BOA, MF. MKT. 190/82, 2, 3.

Vali Hüseyin Hilmi, Maarif Nezareti'ne 8 Ağustos 1898 tarihinde gönderdiği telgrafta Sivas idadi mektebinin gündüze dönüştürülmesinden dolayı yakacak ödeneğinin bin kuruş indirildiğini bu ödeneğin Sivas'm uzun, şiddetli soğuşuna ve mektebin büyüklüğüne nisbeten ancak üç ay yeteceğinden zikredilen ödeneğin üç bin kuruş aylığına müsaade edilmesini Maarif Müdürlüğü ifadesiyle arz edildiğini bildirmiştir. Ancak Sivas vilayetine verilen cevap Sivas idadisi yakacağı için tahsis olunan bin kuruşun münasip ve emsaline uygun olduğundan bununla idare olunmasıdır¹⁰⁸⁴.

Sivas Maarif Müdürü, 29 Mart 1902'de idadi mektebinin genel imtihanlarına seçilecek mümeyyizlerin sabahtan akşama kadar mektepte olduklarından mümeyyizlerin yemekleri için yeterli bir miktar ödeneğin verilmesini Nezaret'ten istemiştir. Ancak Sivas Vilayeti Maarif Müdüriyeti'ne Sivas idadi mektebinin gündüzlü olmasından dolayı mümeyyizler için yemek parası verilmesinin uygun olmayacağı cevabı verilmiştir¹⁰⁸⁵.

Maarif Müdürü Maarif Nezareti'ne 1 Aralık 1908 tarihinde gönderdiği telgrafta yakınlarda gönderilen idadi programlarında bazı derslerin saatleri arttırıldığından muallimler fazla dersleri maaşsız tedris etmekten kaçındıkları ve ilave buyrulan malûmat- ı medeniye ile üçüncü sene kitabet dersinin hangi muallime verileceği sorulmuştur. Sivas Maarif Müdüriyeti'ne bu hususta idadi mektepleri için istenilen yeni tahsisatın harcanması için Bâb-ı Âli'den izin gelinceye kadar mevcut muallimler ve tahsisatla idare edilmesi bildirilmiştir¹⁰⁸⁶. Görüldüğü üzere Nezaret verilen tahsisatla yetinilmesini sürekli olarak bildirmiştir. Çünkü devletin mali durumu ihtiyaçları karşılamaya müsait olmamıştır.

¹⁰⁸⁴ BOA, MF. MKT. 414/23, 1, 3.

¹⁰⁸⁵ BOA, MF. MKT. 624/35, 1, 3.

¹⁰⁸⁶ BOA, MF. MKT. 1086/67, 1, 3.

SONUÇ

Eğitim, kişinin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla bilinçli olarak istedik yönde değişiklik meydana getirme süreci olup, bu süreç hayat boyu devam etmektedir. Kişi eğitim hayatını planlı sürdürereceği gibi rastgele de sürdürülebilir. Planlı sürdürmesi halinde devletin kurumları bu sırada devreye girmektedir. Osmanlı Devleti' de kurulduğundan beri kendinden önceki Türk devletlerinin eğitim politikasını benimseyerek eğitim-öğretim sistemini düzenlemiştir. Bu nedenle geleneksel bir eğitim yapısına sahip olması mevcut durumunun yeterli olduğuna olan inancını desteklemiştir. Mevcut kurumlarında ıslahat yapma gerekliliğini gerileme ve dağılma dönemine girdiğinde idrak etmiştir. Çünkü mevcut yapının işlemeze hale gelmesi açıkça görülmüş ve bu durum yetkilileri önlem almaya sevk etmiştir. Ancak geleneksel bir yapıya sahip devlette ıslahat yapılması sanıldığı kadar kolay değildir. Osmanlı Devleti'nde de böyle bir girişim söz konusu olduğunda karşı çıkan gruplar sürekli olmuştur. Nitekim idareciler tepki gelecek kesimi bildikleri için ıslahat yaparken askeri ve toprak kayıplarını gidermek için öncelikle askeri ıslahatlardan başlamışlardır. Bu şekilde atılan adım devamında eğitim kurumlarında da düzenlemeye gidilmesini sağlamıştır.

Tanzimat dönemine kadar eğitim cemaatlerin ve medresenin denetimi altında iken Tanzimat aydınları çağın merkezietçi devlet anlayışına uygun olarak daha önce dinsel otoritelerin güdümü altında olan eğitimi devlet denetimine almaya çalışmışlardır. Bu durum daha laik bir eğitim anlayışının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Açılan okullara öğretmen sağlayabilmek için medreselere başvurmak yerine Darümualliminlerin açılması buna bir örnektir. Ayrıca eyaletten vilayet sistemine geçilmesi taşrayı daha kolay ve kontrollü yönetmeyi ve merkezin iradesinin taşraya yansımını sağlamıştır. Böylece daha merkezi bir eğitim anlayışı ortaya çıkmış beraberinde de eğitilmiş kadrolara ihtiyaç duyularak yeni yeni okullar açılmıştır. Maarif Nezareti'nin kurulması ve kendi içinde bir takım birimlere ayrılması daha sistemli bir eğitim düzeni sağlamak adına atılmış bir adımdır.

Tanzimat reformcuları eğitim konusunda alt yapıyı hazırlamışlar ve II. Abdülhamit döneminde eğitim alanında yapılacaklar daha da geliştirilerek Maarif Nizamnamesi'nde açılması belirtilen maarif müdürlüğü ve meclislerini taşraya

yayılarak daha merkezi ve kontrollü bir eğitim sisteminin oluşturulması sağlanmıştır. Bu dönemin en önemli özelliği okul sayısının artmasıdır. Ancak eğitimin niteliğinin artması tartışma konusu olmuştur. Uzun süren savaşlar, toprak kayıpları beraberinde ekonominin bozulmasına neden olduğu için II. Abdülhamit devrinde açılan kurumlar maddi açıdan desteklenememiştir. Azınlıkların ve yabancı devletlerin faaliyetleri de hesaba katıldığında devlet çok yönlü bir bunalım içerisindeydi.

Sivas vilayeti de II. Abdülhamit devri eğitim politikası içerisinde yerini alarak merkezin talimatlarının ve eğitim reformlarının uygulama alanlarından biri olmuştur. Bu uygulamanın içerisine merkezde yaşananların Sivas'a olumlu ve olumsuz unsurlarıyla yansıdığı görülmüştür. Sivas'ta maarif müdürlükleri ile meclislerinin kurulması, reformlarının uygulayıcısı olarak görevlilere sorumluluk verilmesi reformların merkezden alınan talimatlarla şekillenmesi sağlanmıştır. Yetkililer devletin gerekli kurum ve kişilerini bilgilendirerek kendi başına hareket etme kültüründen kopmuş ve merkeziyetçi anlayışın gereklerine katkıda bulunmuşlardır. Ancak yer yer bu hususta ihlaller olsa da gerekli uyarılar, denetimler devlet tarafından yapılmıştır. II. Abdülhamit döneminde okullaşma Sivas'ta arttığı gibi kültür hayatının diğer unsurları olan gazete, matbaa ve kütüphane de sistem içerisinde bulunmuş ve bu dönem geliştirilmeye ve kontrol edilmeye çalışılmıştır.

Okullaşma siyasetiyle birlikte bunun getirdiği mali sıkıntılar, personel, bina, araç-gereç temin etme durumları Sivas'ta çözüm bekleyen sorunlar olmuşlardır. İdareciler kendilerince birtakım önerilerde bulunmuşlarsa da devletin desteği olmadan gelişme kaydedilemeyeceğinden koşullar dâhilinde ilerleme gerçekleşmiştir. Ayrıca azınlık ve yabancı devletlerin eğitim faaliyetleri merkezde olduğu gibi Sivas'ta da birtakım sorunlara sebebiyet vermiştir. Nitekim Sivas'a çoğunlukla Fransız ve Amerikalı misyonerler gelerek azınlık grubu içerisinde nüfusları diğerlerine göre fazla olan Ermeniler için daha çok okul açmışlar ve bu okullar vasıtasıyla olumsuz faaliyette bulunmuşlardır. Özellikle bu mekteplerdeki öğretmenlerin olumsuz faaliyetleri raporlara yansımıştır. Sivas'ta ruhsatsız açılan okullara meydan verilmemesi, öğretim metaryallerinin kontrol edilmesi, Müslüman öğrencilerin bu okullara gönderilmemesi alman tedbirlerdendir. Ancak Sivas'ta Müslümanların bu tür okullara gittiğine dair şimdilik herhangi bir bilgi ve belgeye rastlanmamıştır.

Genelden özele gidildiğinde Devletin merkezden verdiği emirlerin, bazı sıkıntı ve aksaklıklar olsa da taşraya yani Sivas'a yansıdığı görülmüştür. Devletin ekonomik ve siyasi sıkıntıları eğitim alanında taşrada yapılanları etkilediği rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte yaşanan sıkıntılara ve eksikliklere rağmen II. Abdülhamit döneminde eğitim alanındaki genel ve özel çalışmalar II. Meşrutiyet hatta Cumhuriyet'e bir miras ve birikim olarak aktarılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dosya ve Gömlek No: 162/12100, 1; 183/13685, 1; 787/59002, 2, 3, 4, 6;
1249/93662, 1; 2522/189077, 1; 2869/215115, 2; 3493/261920, 1, 3;

Dâhiliye Islahat (DH. TMİK. S.):

4/31, 1, 3; 11/38, 1; 62/46, 1, 2.

Dâhiliye Muamelat (DH. TMİK. M.)

Dosya ve Gömlek No: 25/44, 1; 227/23, 1,3; 160/22, 3, 4, 5, 7.

Dâhiliye Mektûbi Kalemî (DH. MKT.):

Dosya ve Gömlek No: 313/1, 1; 607/60, 1,2; 797/26, 1, 2; 899/2, 1; 1407/32, 1;
1424/7, 1; 1589/14, 1; 1609/37, 1; 1831/52, 1; 2303/47, 1.

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMS. İŞO.)

Dosya ve Gömlek No:183/3, 1.

Maarif Nezaret-i Mektûbi Kalemî (MF. MKT.):

Dosya ve Gömlek No: 58/199, 1; 85/102, 4, 6; 93/101, 2,3; 97/142, 1; 160/147, 1;
161/28, 1, 3; 163/61, 1; 178/183, 1, 2; 190/82, 2, 3; 191/84, 1; 199/16, 5;
227/41, 1, 5; 238/67, 3; 246/39, 3; 251/30, 3; 238/25, 1, 3, 5; 247/63, 1, 3, 4;
258/24, 3; 259/21, 1, 3, 4; 259/35, 1, 2, 3; 276/31, 3; 278/49, 1; 280/3, 1,3;
281/65, 1; 281/64, 1; 298/14, 4; 300/49, 1, 2; 324/31, 1,3; 326/18, 1; 334/24,
1,3; 337/77, 1, 3, 8, 9, 10; 348/5, 1; 354/44, 1, 3, 7; 361/37, 1,2; 369/41, 1, 3.
374/16, 1, 2, 3; 414/23, 1, 3; 462/60, 1,2; 512/10, 1,4, 5; 516/20, 1, 3;
544/5, 3; 567/17, 1, 2, 3,4; 611/21, 1, 3, 5, 7; 624/35, 1, 3; 647/34, 2, 3;
753/61, 1, 3, 5, 7; 848/62, 1, 2; 1086/67, 1, 3; 1130/53, 7; 1130/53, 1, 4.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM.)

Dosya ve Gömlek No: 687/15, 1, 2.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

Dosya ve Gömlek No: 131/24, 4, 5, 6; 131/26; 131/29, 1.

Yıldız Umumi (Y.PRK. UM.)

Dosya ve Gömlek No: 3/51, 2; 29/40, 1, 2; 30/88, 1.

Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. DH.)

Dosya ve Gömlek No: 8/6, 1.

İrâde Dâhiliye (İ.DH):

Dosya ve Gömlek No: 846/67930.

Yayınlanmış Resmi Arşiv Belgeleri Kitaplar

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 134, İstanbul 2014.

Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 58, Ankara 2002.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845- 1890) I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 67, Ankara 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Amerikan ilişkileri (1839- 1895) I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 85, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan ilişkileri (1896- 1919) II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 86, Ankara 2007.

Düstûr, Birinci Tertib, C. 1, C. 2, C. 3, C. 4, C. 5, C. 6, zeyl 1-4.

Salnameler

Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiye, Sene 1316, Sene 1317, Sene 1318, Sene 1319, Sene 1321.

Sivas Vilayeti Salnamesi, Sene 1298, Sene 1300, Sene 1301, Sene 1302, Sene 1304, Sene 1306, Sene 1308, Sene 1321, Sene 1325.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Sene 1325.

Kitap

AFYONCU Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

AKGÜNDÜZ Murat, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012.

AKKUTAY Ülker, *Enderûn Mektebi*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984.

AKYILDIZ Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö.1000- M.S.2007*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007.

ALKAN Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

AVCI Alaettin, *Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1963.

BALTACI Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat Tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976

BEBİROĞLU Murat, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, editör Cahit Külekçi, Akademi Matbaası, İstanbul 2008.

BERKER Aziz, *Türkiye'de İlk Öğretim (1839-1908)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945.

BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

BİNBAŞIOĞLU Cavit, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009.

- BOZKURT Gülnihal, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1996.
- CİHAN Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, Akademik Kitaplar, İstanbul 2014.
- CUÏNET Vital, *La Turquie D'asie I*, Paris 1892.
- ERGİN Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C. I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGİN Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C. III-IV, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- GÖZÜBÜYÜK Şeref-KİLİ Suna, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 496, Ankara 1982.
- GÜL Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- GÜVEN İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Paradigma Kitabevi Yayınları, Edirne 2012.
- HAYTA Necdet-ÜNAL Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008.
- İNALCIK Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çeviren Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- KAFADAR Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 2016.
- KANSU Nafi Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Hazırlayanlar Levent Eraslan, Umut Karadoğan, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2016.
- KARAL Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 1, 2, 3, 4, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- KAZICI Ziya, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, *Anadolu'daki Amerika- Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan- Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.
- KOÇER Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

- KODAMAN Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- KOLOĞLU Orhan, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- LEWİS Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çeviren Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008.
- Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye ve Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- MARDİN Şerif, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- MUTLU Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.
- MUTLU N. Yücel, *Sivas İdadisi/ Sivas Lisesi*, Nisan 2007.
- NAİR Güney, *1878-1999 Sivas Basını*, Dilek Ofset Matbaacılık, Eylül 1999.
- NATANYAN Boğos, *Sivas 1877*, Yayına hazırlayan Arsen Yarman, Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008.
- ORTAYLI İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.
- ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- ÖZYILMAZ Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- ÖZTÜRK Cemil, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, TTK Basımevi, Ankara 1996.
- SAKAOĞLU Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- SAYDAM Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
- SEVİNÇ Necdet, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetler, Okullar, Kiliseler, Yardım Kuruluşları*, Bilge Oğuz Yayıncılık, İstanbul 2007.

SOMEL Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*
İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

TEKELİ İlhan-İLKİN Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim*
Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, TTK Basımevi, Ankara 1999.

TOZLU Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları,
Ankara 1991.

UNAT Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, MEB
Yayınları, Ankara 1964.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları,
Ankara 2014.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı – EDÜGER Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, Hazırlayan
Recep Toparlı, TTK Yayınları, Ankara 2014.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK Yayınları, Ankara 1998.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 6, TTK Yayınları, Ankara 1998.

ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul
1994.

VAHAPOĞLU Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Millî
Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.

YANARDAĞ Ayşe, *Millî Eğitim Sistemi Kurma Arayışlarında Türkiye Muallimler/
Öğretmenler Birliği'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri 1924-1926*, Sonçağ
Akademi Yayınları, Ankara 2019.

YÜCEL Ebubekir S., *Salname-i Vilayet-i Sivas*, C. 2, 3, Buruciye Yayınları, Sivas
2008.

YÜCEL Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Millî
Kütüphane Basımevi, Ankara 1994.

Makale

AKBULUT Mustafa, "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası", *Türkler*
Ansiklopedisi, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 919-926.

- AKDAĞ Mustafa, “Celali İsyanlarının Başlaması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Yıl 1946, s. 23-50.
- AKGÜN Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *OTAM*, Ocak 1992, Sayı 3, s. 1-16.
- AKYILDIZ Ali, “Maarif-i Umumiyye Nezareti”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 1993, s. 273-274.
- AKYÜZ Yahya, “Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar”, *Bellekten*, Temmuz 1981, C: XLV/2, Sayı: 179, s. 205-213.
- AKYÜZ Yahya, “Öğretmen Okulu Dışından İlk Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860-1861) ve Tarihi Gelişim”, *Milli Eğitim*, Ocak-Şubat-Mart 1998, Sayı:137, s. 6-16.
- AKYÜZ Yahya, “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki” Belge, *Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3, Sayı 1-4, 1970, s. 121-130.
- AKYÜZ Yahya, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı”, *Yeni Türkiye (Eğitim Özel Sayısı)*, Ocak-Şubat 1996, Sayı 7, s. 471-476.
- AKYÜZ Yahya, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi / 2011 Cilt: 1, Sayı: 2, s. 9-22.*
- AKYÜZ Yahya, “İlköğretim Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *OTAM*, Sayı 5, Ankara 1994, s. 1-47.
- AKYÜZ Yahya, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirilmenin 160. Yılında Dârülmualimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış” *OTAM*, Sayı 20, Ankara 2009, s. 16-58.
- ALAN Gülbadi, “Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu’daki Rumlar ve Pontus Meselesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 183-208.
- ALAN Gülbadi, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *Jornal of Islamic Research* 2007; 20(4), s. 464-475.

- ALKAN Mehmet Ö., “Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2008, s. 9-84.
- ALTIN Hamza, “Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârümuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)”, *Akademik Matbuat*, Kasım 2017/ C:1, S:1, s. 20-37.
- ALTIN Hamza, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13: 1. 2008, s. 271- 283.
- ARSLAN Ali, “Osmanlı Darülfünûnu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 297-305.
- ATAY Hüseyin, “Medreselerin Islahatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 1, s. 1-43.
- AYDIN Derya Uzun, “Sanayi-i Nefise Mektebi” ve Paris Güzel Sanatlar Okulu” L’ecole Des Beaux- Arts” Üzerine Bir Değerlendirme, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 6, Eylül 2014, s. 74-81.
- AYDIN Mithat, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *OTAM*, Sayı: 19, 2006, s. 79-122.
- AYDIN Muhammed Şevki, “Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, s. 321-336.
- AYHAN Halis- MAVİŞ Hakkı, “Darüşşafaka”, *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 7-9.
- BALCI Ramazan, “Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid’in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili”, *Tarih Okulu The History School Ocak - Nisan 2012 January - April 2012*, Sayı XII, s. 155-191.
- BALCI Sezai, “Sultan II. Abdülhamid Devrinde Engelli Eğitimi(1889-1909): Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu*, 20-21 Şubat 2014, Selanik, Sosyo- Ekonomik Hayat- Eğitim Bildiriler, TTK Yayınları, Cilt 2, Ankara 2014, s. 285-324.
- BALCI Sezai, “Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 44, 2008, s. 77-98.

- BALTACI Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, Türkler Ansiklopedisi, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 446-462.
- BALTACI Cahid, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Yeni Türkiye (Eğitim Özel Sayısı)*, Ocak-Şubat 1996, Sayı 7, s. 467-470.
- BALTACI Cahit, “Mektep”, TDVİA, C. 29, Ankara 2004, s. 6-7.
- BEYDİLLİ Kemal, “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun”, TDVİA, C. 31, İstanbul 2006, s. 514-516.
- BİRBUDAK Togay Seçkin, “Salnamelere Göre Sivas Vilayeti’nde Eğitim-Öğretim (1898-1903)”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 15, No:1, Mart 2007, s. 303-316.
- BİROL Nurettin, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti’nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24, Erzurum 2004, s. 209-232.
- BİROL Nurettin, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007)*, C. 1, Sivas 2007, s. 425-452.
- BULUT Hüseyin-BİROL Nurettin, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Sivas Vilayetinde Ermenilerin Faaliyetleri ve Alınması Düşünülen Tedbirler ve Mehmet Ali Bin Abdullah Selim’in Layihası” *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, Erzincan 2006, s. 1-11.
- ÇETİN Atilla, “Maârif Nâzırı Ahmed Zühtü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983, s. 189-220.
- ÇETİNKAYA Bayram Ali, “Sivas’ta Bir Meşrutiyet Aydını Ziya Bey ve Kütüphanesi”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, (21-25 Mayıs 2007),C. 1, Sivas 2007, s. 647-656.

- ÇEVİK Zeki, “II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8* Fall 2009, s. 838-865.
- DANACIOĞLU Esra, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 10, Yıl 2000, s. 131-145.
- DEMİREL Fatih, “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(2), 2012, s. 507-530.
- DEMİREL Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler Ansiklopedi*, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 44-60.
- DEMİRTAŞ Zülfü, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, Elazığ 2007, s. 173-183.
- DİLAVER Hasan Hüseyin, “Sultaniler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 315-325.
- DOĞAN Recai, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1, Yıl 1997, s. 407-442.
- DOĞANAY Fatma Kaya, “Mülkiye Baytar Mektebi”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute TAED-60*, Eylül-September, 2017 Erzurum, s. 667-686.
- DÖLEN Emre, “Darülfünun”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 476-477.
- DUMAN Tayyip, “Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 61-71.
- DUMAN Tayyip, “Osmanlı’da Öğretmen Yetiştirme Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 306-314.

- ER Hamit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Çağdaşlaşma Çabaları”, *Marife*, Yıl 3, Sayı 1, Bahar 2003, s. 211-215
- ERDOĞDU Teyfur, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 1, Yıl 1996, s. 183-247.
- ERDOĞDU Teyfur, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı II”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 1, Yıl 1997, s. 247-285.
- ERGÜN Mustafa, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme” *Yeni Türkiye*, 32, 2000.
- ERGÜN Mustafa, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan 1999.
- EYİCE Semavi, “Mescid”, *MEBİA*, C. 8, İstanbul 1979.
- GEDİKLİ Fethi, “İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu”?, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXIX, S. 1-2, 2011, s. 91-104.
- GELİŞLİ Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 35-43.
- GÖZÜBÜYÜK Şeref- KİLİ Suna, “Türk Anayasa Metinleri 1839-1980”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 496, Ankara 1982.
- GÜDEK Bahar-KILIÇ Adem, “Muzıka-ı Hümayun’dan Günümüze Klasik Batı Müziğinin Türkiye’deki Tarihsel Gelişimi”, *International Journal of Social Science* Doinumber:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3399> Number: 47, p. 89-102, Summer I, 2016.
- GÜLER Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan “Kilise Defterleri”nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar”, *OTAM*, Sayı 9, 1998, s. 155-175.

- GÜNAY Ramazan-GÖRÜR Halil İbrahim, “Osmanlı Devleti’nde Sağır, Dilsiz ve A’mâ Mektebi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 32, Sayı 53, 2013, s. 55-76.
- GÜNDÜZ Mustafa, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sisteminin Finansmanını Sağlama Düşünce, Öneri ve Uygulamaları (1860-1930)”, e- *Journal of New World Sciences Academy* 2010, Volume: 5, Number: 4, s. 1658-1669.
- GÜNYOL Vedad, “Mektep”, Milli Eğitim Basımevi, C. 7, İstanbul, s. 655-659.
- HAYDAROĞLU İlknur, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 25, Sayı 39, 2006, s. 149-160.
- HAYDAROĞLU İlknur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 181-188.
- HATEMİ Hüseyin, “19. Yüzyılda Medreseler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. II, İstanbul 1985, s. 501-510.
- HIZLI Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, 2008, s. 25-46.
- HUNTINGTON Samuel , “Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma”, Çeviren Ergun Özbudun, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, Yıl 1966, s. 55-107.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, 150. Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 347-348.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Dârulfünûn Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs”, *Belleten*, TTK, Cilt: LIV, Sayı: 210, 1990, ss. 699-746.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Dârulfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârulfünûn-ı Sultani”, *Belleten*, TTK, Cilt: LVII, Sayı:218, 1993, s. 201-239.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin , “Dârulfünûn”, TDVİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 521-525.

- İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Darülfünun-ı Şahane”, Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 449-475.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Enderun”, TDVİA, C. 11, İstanbul 1995, s. 185-187.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Medrese”, TDVİA, C. 28, Ankara 2003, s. 327-333.
- KARABULUT Mustafa, “Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı’nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 187, Ağustos 2010, s. 125-138.
- KARAKÖK Tunay, “Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı’da Medreseler: Bir Değerlendirme”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Kış 2013, s. 208-234.
- KAYA Abdullah, “Selçuklular Dönemi Sivas’ta İlmî Hayat ve İlim Adamları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Kış 2008, s. 212-242.
- KAYADİBİ Fahri, “Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, Yıl: 2003, s. 1-18.
- KAPLAN Yusuf, “Osmanlılarda Matbaa: Bir Medeniyet Krizi Sorunu”, Osmanlı Ansiklopedisi, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 230-237.
- KENANOĞLU Macit, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2008, s. 181-205.
- KILIÇ Remzi, “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *TÜBAR-XIX-/2006-Bahar*, s. 327-342.
- KILIÇ Remzi, “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri”, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, s. 62-80.
- KOCAMAN Kasım, “Osmanlı Medrese Sistemini Etkileyen Faktörler”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, Cilt 2, Sayı:3, Aralık 2017, s. 400-427.

- KOÇAK Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 485-494.
- KODAMAN Bayram- SAYDAM Abdullah, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, 150. Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 475-496.
- KOYUNCU Nuran, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XVI, Yıl 2012, Sayı 3, s. 163-183.
- KURT Songül Keçeci, “Bir Eğitim Öncüsü: Darüşşafaka”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, Yıl 2012, s. 159-174.
- KUZUCU Kemalettin, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde İki Sivas Valisinin Raporlarının Karşılaştırılması ve Vilayetin Kentsel Dönüşümüne Etkileri”, Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs), C. 1, Sivas 2007, s. 335-351.
- MAHİROĞULLARI Adnan, “Anadolu’da Misyonerlik ve Yabancı Misyona Faaliyetlerinin Ermeni Meselesine Etkileri: Sivas Vilayeti Örneği”, *Yeni Türkiye/60*, 2014.
- MEMİOĞLU A. Zeki, “İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, Erzurum 2003, s. 241-252.
- NUHOĞLU Hidayet, “Osmanlı Matbaacılığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 927-932.
- OKUMUŞLAR Muhittin, “Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi”, *Marife*, Yıl 8, Sayı 1, Bahar 2008, s. 137-148.
- ORTAYLI İlber, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.14, Sayı 3, Ankara, Eylül 1981, s. 87-96.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Nizâmiye Medresesi”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 188-191.

- ÖZCAN Abdülkadir, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, 150. Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 441-474.
- ÖZCAN Abdülkadir, “Harbiye”, TDVİA, C. 16, İstanbul 1997, s. 115-119.
- ÖZCAN Mehmet Tevfik, “İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXI, S. 1-2, 2003, s. 85-174.
- ÖZCAN Nuri, “Muzıka-i Hümayun”, TDVİA, C. 31, İstanbul 2006, s. 422-423.
- ÖZDEMİR Hakan, “Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)”, *Tarih Okulu*, Sonbahar-Kış 2012, Sayı XIII, s. 115-148.
- ÖZKUL Ahmet Sait, “Ticaret Mektebinde Verilen Eğitim Üzerine Bir İnceleme: Usûl-i Ticaret Dönemi (1883-1916)”, *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, C. 2, Sayı 2, Ekim 2017, s. 5-42.
- ÖZTÜRK Cemil, “İdâdî”, TDVİA, C. 21, İstanbul 2000, s. 464-466.
- ÖZTÜRK Cemil, “Dârümuallimîn”, TDVİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 551-552.
- ÖZTÜRK Cemil, “Dârümuallimât”, TDVİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 549-550.
- ÖZTÜRK Cemil, “Rüşdiye”, TDVİA, C. 35, İstanbul 2008, s. 300-303.
- PAÇACIOĞLU Burhan, “Cumhuriyet’e Kadar Sivas Basını ve İrade-i Milliye’nin Yeri”, *TÜBAR-XIV-/2003-Güz*, s. 77-102.
- PARMAKSIZ Esmâ İğüs, “Modernleşme Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Rüşdiyeler ve Sivas Askeri Rüşdiyesi Örneği”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007)*, C. 3, Sivas 2007, ss. 93-122.
- SARI Nil, “Mekteb-i Tıbbiyye”, TDVİA, C. 29, Ankara 2004, s. 2-5.
- SARIKAYA Yaşar, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 1999, s. 23-39.

- SEZER Ayten, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 169-183.
- SOMEL Selçuk Akşın, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 5, Yıl 2007.
- SUBAŞI Turgut, “Tanzimat Dönemi Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Maarif-i Umumiye Nezareti’nin Kuruluşu”, *International Conference on New Horizons in Education, Guarda, Portugal*, June 5-7, 2011, s. 750-760.
- SUNGU İhsan, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, *Bellekten*, C. VII, Sayı: 28, TTK Basımevi, Ankara 1943, s. 315-347.
- ŞAHİN Salih, “Sultan II. Abdülhamit’in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007)*, C. 1, Sivas 2007, s. 289-312.
- ŞAHİN Sami, “Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) ve Kitabelerdeki Rivayetlerin Hadis Değeri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, Haziran 2006, s. 145-163.
- ŞANAL Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bakış”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, Yıl: 2003/1, s. 149-168.
- ŞANAL Mustafa, “II. Abdülhamid Döneminde Öğretmen Yetiştirme Uygulamaları”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid, Erciyes Üniversitesi Yayınları*, Kayseri 2011, s. 407-441.
- ŞANAL Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğunda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler İle Okuttukları Dersler”, *Bellekten*, Aralık 2004, Sayı 253, C: LXVIII, s. 1-20.
- ŞANAL Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârümuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870–1924)”, *OTAM*, 26/ Güz 2009, s. 221-244.

- ŞEN Adil, “Osmanlı’dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları”, *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, Yıl: 17, Sayı: 57 (Güz 2013), s. 477-492.
- ŞİMŞEK Derya, “19. Yüzyılda Sivas’ta Misyonerlik Faaliyetleri”, Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. 1, Sivas 2007, s. 453-463.
- ŞİŞMAN Adnan, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, TDVİA, C. 13, İstanbul 1996, s. 323-326.
- ŞİŞMAN Adnan, “Mekteb-i Osmanî (1857-1864)”, Osmanlı Araştırmaları V, İstanbul 1986.
- TEKELİ İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 456-475.
- TAŞDEMİRCİ Ersoy, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2001, s. 13-30.
- TAŞER Seyit, “Sivas’ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 48, Erzurum 2012, s. 408-424.
- TAŞKIN Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/3, İlkbahar 2008, s. 343-366.
- TUĞLUCA Murat, “Sivas Vilayat Gazetesi”, Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), editör Şeref Boyraz, C. 2, Sivas 2007, s. 423-458.
- UÇMAN Abdullah, “Encümen-i Daniş”, TDVİA, C. 11, İstanbul 1995, s. 176-178.
- UNAN Fahri, “Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 1-7.
- UNBEHAUN Horst, “Sivas Vilayetinde Basının Doğuşu”, *TÜBİAR*, S. 10, 2001, s. 9-36.

- UYANIK Ercan, “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştîyeler”, *Tarih Dergisi*, Sayı 49 (2009/1), İstanbul 2010, s. 91-111.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı “Devşirme”, *MEBİA*, C. 3, s. 563-565.
- PAÇACIOĞLU Burhan, “Cumhuriyet’e Kadar Sivas Basını ve İrade-i Milliye’nin Yeri”, *TÜBAR-XIV-/2003-Güz*, s. 77-102.
- ÜREKLİ Fatma, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 382-406.
- ÜREKLİ Fatma, “Sanâyi-i Nefise Mektebi”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 93-97.
- YALÇIN Cahit Bilim, “Osmanlılar’ da Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 237-244
- YANARDAĞ Ayşe, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Medreselerin Islahı Tartışmasından Eğitim Birliğine”, *Turkish History Education Journal*, Fall 2016, 5(2), s. 515-548.
- YANARDAĞ Ayşe, “Kadın Eğitiminden Muhtelit Eğitim/ Karma Eğitim Tartışmalarına Geçiş ve Türkiye Muallimleri Birliği”, *Route Educational and Social Science Journal Volume 5(13)*, December 2018, s. 146-166.
- YANARDAĞ Ayşe, “Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecine Bir Örnek: Katolik Ermeniler”, Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Editörler: Galip Eken, Zafer Karademir, Cumhuriyet Üniversitesi Kültür Yayınları No: 161, Sivas 2016, s. 170-189.
- YANARDAĞ Ayşe, “Osmanlı Devleti’nde Islahatlar Bağlamında Muska ve Falcılık Mücadele Örnekleri”, *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2018, Yıl 30, Sayı 117, s. 102-119.
- YAZICI Nesimi, “Osmanlı Telgrafında Dil Konusu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, Yıl 1984, s. 751-764.
- YEDİYILDIZ Bahaeddin “Vakıf”, *TDVİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 479-486.

YEDİYILDIZ Bahaeddin “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XX, Ankara 1988, s. 403-408.

YILDIRIM Mehmet Ali, “Abdülhamid Devrinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri”, Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik, Sosyo- Ekonomik Hayat- Eğitim Bildiriler, Cilt 2, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 218-234.

YOLALICI Mehmet Emin, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, Osmanlı Ansiklopedisi, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 281-296.

ZENGİN Zeki Salih, “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”, *Bellekten*, Cilt LXXI, Sayı 261, Yıl 2007, s. 613-652.

ZENGİN Zeki Salih, “Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı XXVI, Ankara 1997, s. 401-409.

Tez

AKSU Ayşe, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

ALTINOVA Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010.

BOZTEPE Süleyman, *II. Abdülhamid Dönemi İdadîlerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015.

CEYLAN Sevim, *Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ortaöğretim (1876-1920)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2012.

ÇEŞME Murat, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Yükseköğrenim Kurumlarının Yapılandırılması*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008.

- DEMİREL Fatih, *Mekteb-i İdâdî*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2010.
- DOĞAN Adem, *Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.
- DOĞANAY Fatma Kaya, *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2011
- ERKEK Mehmet Salih, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2009.
- ESENKAL Ebru, *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2007.
- NURDOĞAN Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- ORHAN Muzaffer, *Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2006.
- SELÇUK Mustafa, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- ŞAHİN Adem Ali, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Denetimi*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- TAŞER Seyit, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2010.
- PARMAKSIZ Esmâ, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- SELÇUK Mustafa, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

SİLER Abdurrahman, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992.

UÇAN Yunus Emre, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2015.

UYANIK Ercan, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006.

YILDIRIM Mehmet Ali, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010.

YÜCEL Mustafa Serhan, *Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bilecik 2016.

YÖRÜK Ali Adem, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Sözlük

DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Yayınları, Ankara 2007.

PAKALIN Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, C. 1, İstanbul 1993.

PAKALIN Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Basımevi, C. 3, İstanbul 1983,

İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, Sev Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.

<http://sozluk.gov.tr/>.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Derya Kılıç

Uyruğu : T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 28.05.1985/Sivas

e-posta : deryaumur58@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Cumhuriyet Üniversitesi	2010

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı KPDS (...) ÜDS(...) TOEFL(...) EILTS(...)